

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

МЕНЬКО ВАСИЛЬ ІГОРОВИЧ

УДК: 930.2(477+438+470)"18/20":271.2-737(477)(043.5)

**ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА УКРАЇНИ
В ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – XXI СТ.**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, доцент
Лазурко Лідія Миколаївна

Дрогобич – 2021

ЗМІСТ

Анотації.....	3
Перелік умовних скорочень.....	8
ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження.....	13
1.1. Історіографія проблеми.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	30
1.3. Методологічні засади дослідження.....	39
РОЗДІЛ 2. Генеза та інституційна природа братського руху в інтерпретаціях істориків.....	47
2.1. Генеза православних церковних братств.....	48
2.2. Еволюція уявлень про братський рух.....	69
2.3. Правові засади, організаційна структура та соціальний склад православних братств.....	86
РОЗДІЛ 3. Діяльність православних братств в історичних дослідженнях.....	111
3.1. Православні братства в суспільно-політичному та етноконфесійному житті.....	112
3.2. Харитативна та фінансово-господарська діяльність православних мирянських організацій.....	135
3.3. Культурно-освітня місія православних братств.....	154
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	201

АНОТАЦІЯ

Менько В.І. Православні церковні братства України в історіографії XIX – XXI ст. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2021.

У дисертації уперше комплексно проаналізовано історію вивчення православних братств Київської митрополії XVI–XVIII ст. в українській, польській та російській історичній думці XIX – XXI ст. Дослідження покликане сформулювати загальне уявлення про те, як накопичувалися знання, формувалися теорії, виникали й поширювалися стереотипи у вивченні православних братств та явища братського руху. У роботі проаналізовано історіографічну базу, показано специфіку джерельної основи дослідження, а також висвітлено теоретико-методологічні підходи наукового пошуку. Комплексно досліджено представлення в історіографії питань постання та еволюції православних мирянських об'єднань. Здійснено всебічний огляд того, як у науковій історичній літературі XIX–XXI ст. висвітлювалася участь православних братств у релігійному, суспільно-політичному, економічному та культурному житті XVI–XVIII ст.

Ключові слова: православні братства, мирянські організації, унія, Річ Посполита, історіографія, українська історична наука, польська історична наука, російська історична наука.

АННОТАЦИЯ

Менько В. И. Православные церковные братства Украины в историографии XIX – XXI в. – *Квалификационный научный труд на правах рукописи.*

Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные

исторические дисциплины. – Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко. – Дрогобыч, 2021.

В диссертации впервые комплексно проанализирована история изучения православных братств Киевской митрополии XVI–XVIII вв. в украинской, польской и русской исторической мысли XIX – XXI в. Исследование призвано сформировать общее представление о том, как накапливались знания, формировались теории, возникали и распространялись стереотипы в изучении православных братств и явления братского движения. В работе проанализировано историографическую базу и показано специфику источников, на которых построено исследование, а также освещены теоретико-методологические подходы научного поиска. Комплексно исследованы представления в историографии вопросов возникновения и эволюции православных братств. Осуществлен всесторонний обзор того, как в научной исторической литературе XIX–XXI в. освещалось участие православных братств в религиозной, общественно-политической, экономической и культурной жизни XVI–XVIII вв.

Ключевые слова: православные братства, мирские организации, уния, Речь Посполитая, историография, украинская историческая наука, польская историческая наука, российская историческая наука.

SUMMARY

Menko, V.I. The Orthodox Church Brotherhoods of Ukraine in the historiography of the XIX – XXI centuries. – *On the rights of the manuscript.*

The dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 "Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines" was prepared at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. The defense is carried out at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2021.

In the dissertation the history of studying of orthodox fraternities of the Kiev metropolitanate of XVI–XVIII cc. is comprehensively analyzed for the first time in

Ukrainian, Polish and Russian historical thought of the XIX – XXI cc. The research is created to form a general idea of how knowledge was accumulated, theories were formed, stereotypes arose and spread in the study of Orthodox fraternities and the phenomenon of the fraternal movement.

The study contains an analysis of the historiographical base of the study and scientific works of Polish, Ukrainian and Russian historians, the use of which was significant in this work. The principles and methods of scientific research used to implement the problems are highlighted.

The representation in historiography of the issues of the rise and evolution of Orthodox secular associations has been comprehensively studied. Theories of the genesis of Orthodox church fraternities are analyzed. The interpretation of the concepts of "fraternity" and "fraternal movement" in the historiography of the XIX – XXI cc. is traced. The process of accumulation of knowledge of legalization and structural and organizational design of lay organizations in the historiography of the XIX-XXI cc. is studied.

A comprehensive review of how in the scientific historical literature of the XIX – the beginning XXI cc. the participation of Orthodox fraternities in the religious, socio-political, economic and cultural life of the XVI–XVIII cc. was covered. Peculiarities of interpretation of issues related to social and national-political activity of lay organizations are clarified. The degree of study in historiography of economic and charitable activities of Orthodox fraternities is outlined. The study of the participation of lay organizations in the spiritual life of the Ukrainians and their involvement in various cultural processes is studied.

Key words: Orthodox Brotherhoods, lay organizations, union, Polish-Lithuanian Commonwealth, historiography, Ukrainian historical science, Polish historical science, Russian historical science.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. **Менько В.** Церковні братства Волині в історіографії другої половини XIX – початку XXI ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2009. Випуск XIII. С. 146–155.

2. **Менько В.** Історичні дослідження XIX – початку XXI ст. благодійної діяльності православних церковних братств Київської митрополії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2011. Випуск XIV–XV. С. 242–251.

3. **Менько В.** Церковні братства Галичини і Волині XVII – XVIII ст. в дослідженнях о. Антіна Петрушевича (на прикладі «Сводной Галицко-Русской летописи»). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич : Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 14–21.

4. **Менько В.** Церковні братства Галича в інтерпретації істориків. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. 2020. Випуск 3/45. С. 305–314. Серія Історія.

5. **Менько В.** Церковні братства в громадсько-політичному та етноконфесійному житті XVI–XVII ст. у світлі української історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука*. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2021. Вип. 35. С. 87–96. Серія: Історія.

6. **Менько В.** Православні братства України в історіографії XIX – початку XXI ст.: джерелознавчий аспект. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика». 2021. Випуск 6/48. С. 43–64. Серія Історія.

*Статті у виданнях, що індексуються у міжнародній наукометричній
базі даних Web of Science*

7. **Men'ko V.** The origin and ontogenesis of orthodox church brotherhoods in Ukraine and Belorussia in the works of representatives of Russian historical science (the 1850s – beginning of the XX century). *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych : «Posvit», 2018. Issue 7. P. 16–22.

Статті у закордонних виданнях

8. **Men'ko V.** The Origin Theories of Orthodox Church Fraternities: Interpretation Peculiarities in Ukrainian Historical Science of the End of 19th – Beginning 20th Century. *Spheres of culture*. Volume II. Lublin. 2012. P. 253–259.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗНТШ	Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка
ЗЧСВВ	Записки Чину Св. Василя Великого
ТКДА	Труды Киевской Духовной Академии
ЦДІАЛ	Центральний державний історичний архів України у м. Львові
ІР НБУ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського
ВЕВ	Волынские Епархиальные Ведомости
ПЕВ	Подольские Епархиальные Ведомости
АЮЗР	Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе

ВСТУП

Актуальність теми. Православні братства відіграли вагому роль у культурному поступі українського суспільства XVI–XVIII ст., а їхня діяльність мала особливе значення у формуванні ідентичності українського народу. Братства мирян XVI–XVIII ст. можна розглядати як попередників тих товариств, що складають основу теперішнього громадянського суспільства, і досвід їх провадження має важливе значення. Усе це дає підставу трактувати братства як унікальний соціокультурний феномен, що майже два століття привертає до себе увагу науковців. Протягом XIX – початку XXI ст. сформувалася тривала історіографічна традиція в українській, російській та польській науці з вивчення інституту братств та братського руху, яка потребує осмислення.

На сьогодні відсутні комплексні праці, присвячені історії вивчення православних братств. Дисертаційне дослідження, спрямоване на систематизацію основних досягнень української, польської та російської історичної науки XIX – початку XXI ст. в осмисленні цього феномена, покликане з'ясувати логіку того, як накопичувалися знання, формувалися теорії, виникали, трансформувалися і долалися стереотипи у вивченні православних братств.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане у рамках науково-дослідницької роботи кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка за темою «Українська та польська історіографія XIX – початку XXI століття: взаємовпливи, інституції, персоналії, концепції» (державний реєстраційний номер – 0114u005499).

Об'єкт дисертаційного дослідження – українська, російська та польська історіографія XIX – початку XXI ст., присвячена історії православних братств Київської митрополії XVI – початку XVIII ст.

Предмет дослідження – становлення наукового дискурсу та особливості інтерпретації генези, розвитку і діяльності православних братств Київської митрополії XVI – початку XVIII ст. в українській, російській та польській історіографії XIX – XXI ст.

Мета дисертаційної роботи – простежити еволюцію досліджень та інтерпретацій явища братського руху і основних виявів діяльності православних братств в українській, російській та польській історіографії XIX – XXI ст.

Означена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати ступінь розробленості теми в історичній науці;
- систематизувати й опрацювати джерельну базу дослідження, визначити його методологічні підстави;
- проаналізувати погляди вчених на питання генези православних братств;
- показати еволюцію поняття братського руху;
- дослідити стан вивченості правових засад, організаційної структури та соціального складу православних братств;
- вивчити еволюцію поглядів на участь православних братств в суспільно-політичному та етноконфесійному житті;
- охарактеризувати особливості інтерпретації харитативної та фінансово-господарської діяльності православних мирянських організацій;
- простежити зміни у висвітленні культурно-освітньої та релігійної місії православних братств;
- окреслити перспективи подальших наукових студій.

Хронологічні межі дослідження мають дворівневий характер, що зумовлено специфікою об'єкта та предмета дослідження. Перший рівень охоплює період XIX – початку XXI ст. – час інтенсивного розвитку історіографії православних братств. За нижню хронологічну межу обрано появу першого дослідження з історії Львівського Ставропігійського братства Д. Зубрицького (1832 р.) Саме відтоді почали з'являтися систематичні наукові

праці присвячені братській тематиці. Верхня хронологічна межа сягає сучасності і охоплює актуальний доробок українських, польських та російських істориків. Виокремлення хронологічних меж другого рівня – XVI – початку XVIII ст. – збігається з часом існування і активної діяльності православних братств Київської митрополії.

Географічні межі дослідження також мають дворівневий характер, визначаються об'єктом дослідження, яким виступає українська, російська та польська наукова історична література, спрямована на вивчення православних братств Київської митрополії. Відтак територіальні межі дослідження локалізуються сучасною територією України, Росії та Польщі, де працювали українські, російські й польські історики, охоплюючи країни (Чехословаччина, Німеччина, США та ін.), де зосереджувалися основні осередки еміграційної науки.

Наукова новизна. У дисертації уперше комплексно проаналізовано історію вивчення православних братств Київської митрополії XVI – XVIII ст. в українській, польській та російській історичній думці XIX – початку XXI ст.

При цьому вперше:

- узагальнено внесок вітчизняних та зарубіжних дослідників, показано особливості вивчення історії братств на різних етапах історіографічного процесу;
- визначено дослідницький потенціал сформованої джерельної бази;
- досліджено основні теорії генези братств, трактування поняття братського руху та його організаційних засад в історіографії XIX – початку XXI ст.;
- реконструйовано інтерпретаційні моделі українських, польських та російських науковців щодо основних напрямів діяльності братств;
- окреслено перспективи дослідження братської проблематики.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що його матеріали можуть бути застосовані в

лекційних курсах з історії України, історіографії, історії церкви, краєзнавства, історії світової та вітчизняної культури.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані у наукових публікаціях і доповідях на наукових семінарах і конференціях. Головні положення дисертаційної роботи представлені у виступах, виголошених на XIX (2009 р.), XX (2010 р.) та XXI (2011 р.), XXII (2012 р.) Міжнародних наукових конференціях «Історія релігій в Україні» у м. Львові, IX (2008 р.) і X (2010 р.) Дрогобицькій міжнародній науковій конференції «Дрогобицько-Самбірське підгір'я крізь призму століть», IV Міжнародній історичній конференції регіонального музею ім. А. Фастнахта (м. Бжозов, Республіка Польща, (21–22 травня 2012 р.), V Міжнародній науковій конференції «Православ'я в Україні» (Київ, 15 листопада 2015 р.), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 400-річчю Луцького братства (м. Луцьк, (28–29 вересня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Спільна спадщина. Річ Посполита в історичній думці народів Центрально-Східної Європи XIX і XX ст. (м. Дрогобич, 27–28 вересня 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 8 наукових публікаціях, у тому числі: 6 – у фахових виданнях України, 1 – у виданні, що індексується у міжнародній наукометричній базі даних Web of Science, 1 – у закордонному виданні.

Структура дисертаційної роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (270 бібліографічних позицій), додатків. Загальний обсяг рукопису становить 225 сторінок, основна частина – 200 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Виокремленню самостійної теми вивчення феномена руху православних братств Київської митрополії XVI–XVIII ст. передував тривалий період попереднього накопичення наукової літератури відповідної проблематики. Проте на сьогодні відсутні узагальнювальні праці з теми, у яких би комплексно було досліджено історію вивчення православних братств. Як зазначають науковці, «основною особливістю історіографії православних братств до середини XX ст. є те, що вона розвивалася паралельно в кількох країнах, до складу яких входили українські землі (Австро-Угорщина, Росія, Польща), що накладало відбиток не лише на характер досліджень, але й на наявність використовуваних джерел» [214]. Це, з одного боку, ускладнює дослідницьке завдання, але, з іншого, створює добрий ґрунт для порівняння багатьох аспектів вивчення братської проблематики.

У процесі історіографічного опрацювання проблеми ми умовно виокремлюємо три періоди. Перший тривав ще з першої половини XIX – і протягом перших двох десятиліть XX ст.; це час, коли розпочалося й розвинулося опрацювання історії православних братств як окремої теми, з'явилися перші рефлексії з цього приводу у вигляді критичних оглядів чи наукових полемік. Другий період – 20–80-ті рр. XX ст. – час появи перших узагальнень вивчення проблеми, переважно інтегрованих у вигляді окремих розділів у монографічні опрацювання історії православних братств чи дотичних до цього тем. Третій період охоплює час від початку 1990-х рр. і триває до сьогоднішнього дня та характеризується плюралістичністю тем й теоретико-методологічних підходів до вивчення історіографії православних братств XVI–XVIII ст.

У середині XIX ст., з виходом перших праць з історії православних братств, почали з'являтися і перші критичні рефлексії з цього приводу. У

контексті дослідження причин і характеру унії 1596 р. до питань братських рухів у 1841 р. звертався у своєму магістерському дослідженні М. Костомаров [89]. М. Максимович тоді ж опублікував дослідження історії Луцького Хрестовоздвиженського братства [123]. А у 1843 р. розпочалася публікація документів, опрацьованих Київською археографічною комісією (матеріали з історії Львівського, Київського, Луцького та інших братств Київської митрополії).

Це викликало інтерес до братської проблематики, і у 60-х рр. ХІХ ст. на сторінках преси уже бачимо обговорення, що розгорталися з приводу питань походження братств та можливостей відродження їхньої діяльності у пореформеній Росії. Останнє відкривало у цих полеміках пласт практичної значимості вивчення історії мирянських організацій, оскільки тема повернення до ідеї братств по-новому зазвучала у контексті ліквідації кріпацтва. Одне з перших обговорень започаткувала поява у 1857 р. праці І. Флерова «Про православні церковні братства» [192]. З приводу цього дослідження М. Коялович у «Читаннях про церковні західноруські братства» зауважував: «Занадто багато викладено неправильно – занадто багато ... схоластики і мало душі» [92]. Насправді робота І. Флерова, ґрунтована на структурно-функціональному підході, згодом стане підставовою у змалюванні історії братських організацій.

Через два роки М. Коялович опублікував магістерську дисертацію «Литовська церковна унія», у якій висловив власне бачення явища православних церковних братств. Усе це підігрівало інтерес до цієї теми і, як зауважував сам автор: «сприяло виказуванню значної кількості думок в російській літературі» [92]. Київ та Петербург стали тими осередками, у яких практично одночасно на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» та «Дусі християнина» підняли це питання. Редакції видань, очолювані Ф. Лебедінцевим (Київ) та А. Гумільовським (Петербург), пропонуючи ідею відродження братств, прийшли до розуміння необхідності ознайомити читачів з історією цих організацій. Відтак у «Київських єпархіальних відомостях» за

1862 р. з'явилося дослідження Ф. Лебедінцева «Братства» з детальною історією їх виникнення і еволюції [108]. А на сторінках часопису «Дух християнина» подібну оглядову статтю опублікував о. А. Гумільовський [35], а в подальшому навіть започаткував рубрику «Літопис братства», що виконувала роль своєрідного дайджесту, у якому публікувалися матеріали з інших, в тому числі й світських журналів. М. Лєсков у одній з Перербурзьких газет опублікував нарис «Про християнські братства в Росії», у якій переказав зміст статті Ф. Лебедінцева та висловив власні критичні зауваження. Згодом до дискусії долучився М. Коялович, опублікувавши в газеті «День» низку матеріалів «Читання про церковні західноруські братства» [93]. Виступаючи з офіційних позицій російського православ'я, він піднімав питання ролі братств в унійному і постунійному процесі. Прикметною особливістю його бачення православних братств було те, що він розглядав їх як мирські, а не суто церковні організації і пояснював це місцевими традиціями, сформованими під впливом поширення в українських містах магдебургії [94]. Ґрунтовані на серйозних дослідженнях, матеріали вивели дискусію про православні братства на новий, науковий рівень, що давало підставу говорити про вкоріненість братської організації у життя православної церкви.

У Галичині наукові обговорення досліджень історії братств пов'язані з діяльністю наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. науковців, зосереджених довкола НТШ ім. Т. Шевченка. Так, доволі критично І. Франко відгукувався про наукову діяльність Д. Зубрицького, автора «Літопису Львівського Ставропігійського братства», з роботи якого розпочалися систематичні наукові дослідження з історії цього братства [71, с. 55]. Наукові розвідки Д. Зубрицького «Исторія Галичско-русского княжества» та «Летопись Львовскаго ставропигіального братства» І. Франко в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» розглядав крізь призму доктрини очільника «Погодінської колонії» в Галичині. Автор відзначав, що Д. Зубрицький був прихильником аристократичних поглядів та «пропагував єдність усього

руського народу, і на галицько-руське наріччя дивився з погордою, як на «язык пастухов», нездібний до вищого духового розвою» [205, с. 230].

М. Грушевський високо оцінював внесок М. Костомарова у дослідження причин і характеру унії 1596 р. та питань братських рухів, який запропонував розглядати цю подію у політичному ключі (як знаряддя національних, а не релігійних інтересів), що стало однією з основних причин заборони його праці [180]. Характеризуючи погляди М. Костомарова, М. Грушевський назвав його бачення братських рухів силою, яка сприяла формуванню національного самоусвідомлення українського народу таким, що випередило свій час: «Заразом в дусі ідей Кирило-Мефодіївського братства, котрого К[остомаро]в був одним з головних учасників, він стає в різкій опозиції до офіційного патріотизму, офіційних поглядів і норм чи в сфері релігійних вірувань, чи в сфері політичного життя. З особливою любов'ю й інтересом спиняється він на всяких епізодах боротьби вільної людської думки з офіційною, накидуваною їй системою віри, громадського елементу з державним примусом (його студії по історії староруського політичного життя, по історії унії, релігійних єресей і т. ін.)» [31].

На цю тему братств у контексті унії дискутував І. Франко і з польськими вченими. У 1894 р. він на засіданні Історичного товариства виголосив доповідь на тему «Причинки до історії Брестської унії 1596 р.», що викликала гостру полеміку та була опублікована у часописі «Kwartalnik Historyczny». У цій доповіді І. Франко охарактеризував знаний полемічний твір «Пересторога», запропонувавши своє бачення авторства та часу створення цієї пам'ятки [245]. На засіданні Історичного товариства 31 жовтня 1896 р. гостра полеміка зав'язалася між І. Франком та А. Прохаскою з приводу доповіді останнього про Берестейську унію. Як відзначалося у звіті про це засідання, «у своєму виступі І. Франко обговорював головні моменти доповіді: загальне цивілізаційне тло, де А. Прохаска не зовсім об'єктивно поділив світло і тіні між Сходом і Заходом, погляд доповідача на історію Русі, де ним було хибно ідентифіковано південну Русь з північною, переоцінено значення татарської навали і не зовсім

об'єктивно оцінено візантійські впливи» [244, с. 255]. Сам І. Франко у розумінні унії та подій, що її супроводжували, в тому числі й братських рухів, поділяв думку, що почала домінувати в українському історичному дискурсі в 80–90-х рр. ХХ ст., відповідно до якої «унія не розглядалась з точки зору зради та впровадження польським урядом силовими методами, а сприймалась як доповнення і оновлення стародавньої традиції, та як фактор, що поєднав Русь із західноєвропейською цивілізацією» [230].

Дискутували українські дослідники й з російськими колегами. На сторінках НТШ було опубліковано рецензію М. Грушевського на працю А. Папкова, присвячену історії братств. Український учений охарактеризував дослідження як компілятивне, і місцями не вельми критичне та зазначив, що «конфесійне становище автора взагалі сильно виявляється в його оцінці подій... і це знеохочує об'єктивного читача» [252, с. 21]. А. Папков показав братства не як продукт соціальних та культурних відносин свого часу, а як орган православної церковної організації і боротьби за православ'я, з огляду на його історію в Польщі, чим, на думку критика, порушив основи наукового підходу. Конфесійність вплинула й на всі подальші оцінки й тлумачення А. Папковим історії братств, яка «тоне в історії православ'я» [252, с. 23]. У підсумку дослідник зазначав, що праця А. Папкова має свою цінність як інформативне джерело, яке, щоправда, необхідно сприймати «*cum grano salis*» (з недовірою).

Подібні оцінки М. Грушевський дав і дослідженню Н. Кедрова «Древньо-російські братства», яка також мала компілятивний характер, і, як писав рецензент, «досить несмачний – клерикально-націоналістичний загальний тон: дешеві роздуми про добродійні впливи християнства і спеціальну до них перейнятливність «русского духа», «русского сердца», та потягає місцями до відвічальності навіть «русского дела» (специфічного російського терміну, якого букет описати досить тяжко)» [251, с. 23].

Розгорталися у цей час полеміки і в середовищі українських дослідників. Як бачимо з дискусії про роль ставропігії, в історії братств різнилося бачення

братського руху у І. Франка та М. Грушевського. І. Франко розглядав історію братств винятково на тлі суспільно-політичних та культурних змін, що охопили українське суспільство у XVII–XVIII ст., коли католицизм розпочав активну експансію, а православна церква переживала глибоку кризу. Відтак загрозливі обставини змушували свідому частку руської громади до просвітництва як засобу захисту власної віри. Таке бачення випливає зі світоглядних орієнтирів самого І. Франка, який скептично ставився до клерикалізму. Звідси випливали й відмінності оцінок братського руху у творчості І. Франка та М. Грушевського, адже якщо останній «характеризував духовенство як національний ареопаг, то Іван Франко, в основному, це заперечував» [7, с. 39]. Це, зокрема, проявилось у дискусії стосовно значення ставропігії в історії братств. У І. Франка і М. Грушевського були розбіжності щодо оцінки проблеми ставропігії, запропонованій останнім в «Ілюстрованій історії України»: «це були занадто великі права для братств, які «перевертали» всі церковні порядки і були надані братствам без потреби і необережно, бо неминуче призводили до непорозумінь з духовенством» [30, с. 218]. Натомість І. Франко наголошував, що таке бачення ставропігії є неоднозначним, оскільки після постанов патріарха Йоакима, які й сам вважав «непотрібними й необережними», однак все ж визнавав, що «їх наслідки для львівського братства були корисними і розбудили живий рух серед міщанства українського» [200, с. 442–443].

Відмінне від М. Грушевського бачення основних функцій братств обстоював Ф. Срібний, який занадто одностороннім уважав трактування цих об'єднань тільки як оплотом православ'я у протистоянні з католицькою експансією. Дослідник схилився до розуміння явища братств як різнобічного суспільно-політичного руху, спрямованого на відстоювання не лише релігійних, а й мирських інтересів: культурно-економічних та громадянських прав українського населення міст Речі Посполитої. А сам братський рух розглядав, на відміну від М. Грушевського, як реформаційний, а не консервативний [259].

Поява у 1904 р. дослідження А. Криловського, присвяченого історії Львівського Ставропігійного братства, була прихильно прийнята і ретельно оцінена у Львові. За написання рецензії взявся Ф. Срібний і у 1907 р. опублікував її на сторінках НТШ. У критичних зауваженнях автор звертав увагу на відсутність у праці А. Криловського інформації про найновіші на той час дослідження братської проблематики авторства О. Єфименка, С. Голубєва чи К. Харламповича. Також він відзначав, що А. Криловський «надто поверхнево пройшовся літописом братства, його відносинам з львівським магістратом і польського уряду, не занурюючись у суть цих відносин...висвітлив деякі факти, але проминув інші, інколи дуже важливі» [259, с. 190]. У результаті після написання цієї рецензії Ф. Срібний сам взявся за історію Львівського Успенського братства, намагаючись врахувати усі недоліки, відзначені ним у рецензії і, рухаючись у напрямі ґрунтовного вивчення системи внутрішньої організації Львівського братства, всебічного осягнення його діяльності та, навіть, національного складу. Це стало новим словом у дослідженнях братського руху, а також визначило тематику подальших студій [175].

Отже, перші рефлексії з приводу історії православних братств, що розпочалися з критичних обговорень та наукових дискусій, протягом другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. демонстрували значне тематичне розширення, сприяючи зростанню фахового рівня опрацювань.

Другий період історіографії братств та братських рухів розпочинається у міжвоєнне двадцятиліття з появою узагальнювальних оглядів проблеми в українській, російській та польській історичній науці. У 1923 р. у Празі вийшов у світ «Огляд української історіографії» Д. Дорошенка, що містив інформацію й про церковно-історичні дослідження. Автор, котрий у синтезі української історії відзначав особливу роль братського руху в духовному та інтелектуальному житті українського народу, акцентував на питаннях ролі цих організацій у розвитку самосвідомості українців [46], не оминувши увагою й тему вивчення історії братств. Відомості про вивчення цього феномена

знаходимо у таких окремих розділах, як, наприклад, «Національний рух XVI–XVII ст. і оживлення історичної традиції в письменстві», де автор згадував перші полемічні твори. Літературу про братську проблематику бачимо також у розділах, присвячених становленню української історичної науки, де Д. Дорошенко згадує та змальовує початки діяльності Київської археографічної комісії, характеризує праці П. Куліша, М. Кояловича, А. Папкова, О. Єфименкової та представників галицької москвофільської історіографії – Д. Зубрицького, Я. Головацького, А. Петрушевича. Окремо Д. Дорошенко зупиняється на діяльності у XIX ст. І. Шараневича та Ставропігійного інституту – інституції, що неабияк спричинилася до вивчення історії Львівського успенського братства [45].

Узагальнювальний огляд вивчення історії українського книгодрукування, початки якого були безпосередньо пов'язані із зародженням у XVI ст. братського руху, натрапляємо у праці Івана Огієнка (митрополита Іларіона), виданій 1925 р. у Львові [143]. Відзначаючи фрагментарність попередніх досліджень з цієї теми, автор зазначав: «Такий стан речі примусив мене поставити собі завдання бодай зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цієї широкої дисципліни і відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим» [143, с. 388]. Відтак у розділі, присвяченому загальній історії українського друкарства, подав у хронологічному порядку перелік головних, на його погляд, праць (починаючи з роботи І. Гофмана 1740 р.) з вивчення теми, акцентуючи на необхідності розмежовувати дослідження українського та московського друкарства, якому було присвячено окремий розділ.

А вже наприкінці 30-х рр. XX ст. І. Огієнко у загальному огляді історії української православної церкви звертався безпосередньо до історії українських церковних братств [144]. Його нарис з братської проблематики вийшов 1937 р. у вигляді окремої статті в часописі «Наша культура» у Варшаві і містив перелік (без характеристик) основної літератури про церковні братства [145]. Цікаво, що у цьому переліку (за виданням 1942 р.) серед імен основних дослідників згадуються А. Криловський та навіть А. Савич з його працею «Нариси з історії

культурних рухів на Україні», 1929 р., але відсутні згадки про дослідження Ф. Срібного.

Основні візії історіографії Київської митрополії, а в її контексті й православних братств, подано в праці еміграційного історика В. Заїкина «Участь світського елементу в церковному управлінні...», опублікованій у 1930 р. у Варшаві [50]. В. Заїкин, світогляд якого був виразно релігійним, вирізнявся своєю позицією від панівних в українській еміграційній історико-церковній науці «авокефалістських» настроїв, що їх підтримували О. Лотоцький та І. Огієнко.

У своєму дослідженні В. Заїкин виокремив головні напрями вивчення правового життя Православної церкви в Україні у XVI–XVIII ст. Критикуючи сучасний йому стан вивчення внутрішнього устрою православної церкви, він наголошував на односторонності та помилковості висвітлення істориками церковно-правового устрою українських і білоруських земель XVI–XVII ст., пов'язуючи це з упередженою метою висвітлення минулого. Звинувачуючи М. Чубатого в неісторизмі та тенденційності, дослідник критикує загалом всіх сучасних йому науковців, вказуючи на їхню ідеалізацію устрою Українсько-Білоруської церкви. На його думку, праці істориків хибували перебільшенням «демократичного» ладу західноруської церкви, який протиставлявся «недемократичному» устрою московського православ'я.

«Пройшовся» у своєму дослідженні В. Заїкін і по темі вивчення «особливостей» українського православ'я, вказуючи на народницьке коріння такого бачення. За спостереженням А. Портнова, він був «чи не єдиним в українському інтелектуальному просторі, хто відверто протистояв концепції, що її умовно назвемо «концепцією специфіки українського православ'я» [164]. Він, зокрема, зазначав, що створені народницькою інтелігенцією «національні характеристики» представників двох народів (українців та росіян) було поширено на церковну історію В. Антоновичем, О. Левицьким та ін. Крім того, В. Заїкін вказував, що в основі церковно-історичної концепції А. Лотоцького лежить «дивна і, в будь-якому випадку, неприпустима в науковій роботі

ненависть до Великоросії» [164, с. 133]. На прикладі історії братського руху науковець ставив питання, чи коректно взагалі говорити про «особливе» українське православ'я і чи це не суперечить церковному православному канону. Рецензенти, що високо оцінили означене дослідження, вказували, проте, й на ймовірність кон'юктурної їх появи – перед собором польської Православної церкви, де мало підніматися питання участі світського елементу в управлінні церквою [261, с. 378].

Наприкінці 60-х рр. XX ст. в еміграційній українській науці з'явився загальний огляд української церковної історіографії О. Оглобина, який окреслив історіографічні напрями, школи, інституції, які займалися церковною проблематикою [149]. У дослідженні автор піднімав питання періодизації української церковної історіографії, окреслював доробок осередку Київської Духовної Академії, довкола якої у другій пол. XIX ст. сформувалася Київська церковно-історична школа, та внесок окремих науковців у вивчення церковно-історичної проблематики. Окрему увагу дослідник звертає на Галичину (Львів) як осередок української церковно-історичної науки (Ставропігійний інститут, Наукове товариство імені Т. Шевченка), а також наводить імена російських, польських та навіть західноєвропейських учених кін. XIX – поч. XX ст., що зверталися до цієї теми. Детально О. Оглобин охарактеризував й сучасний йому період (1917–1967 рр.) у вивченні церковної проблематики, окресливши доробок еміграційної науки та відзначивши здобутки української католицької історіографії, а також появу інтересу до теми з боку радянських істориків (Я. Ісаєвич).

Представники польської історіографії у міжвоєнне двадцятиліття зверталися до історії православної церкви та, в її контексті, до братської проблематики, робили перші спроби узагальнення історіографічного доробку попередників. Так, К. Ходиніцький, піднімаючи тему реляції держави Речі Посполитої та православної церкви, звертав увагу на термінологічні нюанси польської історіографії, у якій до того часу практично не вживалося словосполучення «православна церква», натомість було «грецька віра» чи

«руська церква». А також наводив перелік імен дослідників (польських, російських та українських), що займалися подібними питаннями, починаючи від Ю. Бартошевича, Макарія та М. Грушевського до К. Левицького, Ф. Тітова, М. Чубатого й В. Заїкіна. Крім того, звернув увагу на те, що в останні роки з'явилося багато часописів (католицьких, православних, уніатських), у яких публікувалися та рецензувалися численні актуальні дослідження, відзначав появу у «Kwartalniku Historycznym» окремої рубрики, де публікувалася бібліографічна інформація про дослідження з історії православної церкви. Більш детально К. Ходиніцький зупинявся на характеристиці праць, предмет розгляду у яких збігався з темою його дослідження чи був дотичний до неї: наприклад, у його огляді ми бачимо розлогі характеристики праці М. Біднова «Православна церква в Польщі і Литві (за Volumina legume)» (1908 р.).

У науковій студії К. Левицького «Князь Костянтин Острозький та Берестейська унія 1596 р.» вступ навіть мав окремий розділ, присвячений окресленню дослідницької методи автора та огляду найважливішої літератури з теми. Автор охарактеризував стан джерельної бази дослідження, звернув увагу на політичний характер цієї проблеми, здійснив ревізію поглядів на генезу унії, критично переосмислив дотогочасні характеристики К. Острозького. Окремо зупиняючись на огляді літератури предмета, К. Левицький систематизував її, розділивши на дві групи: унійно-католицьку та православну. У цьому контексті автор відзначив, що «момент певної національної приналежності дослідника відігравав досі в оцінках шкоди чи користі унії велику, якщо не засадничу роль, що, вочевидь, негативно вплинуло на поступ досліджень над історією унії» [235, с. 8].

У радянській історіографії уперше доробок у цьому питанні попередників – дореволюційних російських істориків – було «зауважено» у праці з вивчення братського шкільництва Є. Мединського. [129]. Це дослідження російською мовою вийшло у 1954 р., а через чотири роки було розширене і перевидане українською. У вступі автор зауважував, що у попередні періоди було зібрано значний фактичний матеріал, але «висвітлення ролі і діяльності цих шкіл

потребує повного перегляду» [129]. Тому дослідження, написані істориками церкви (Макарієм (Булгаковим), С. Голубєвим, І. Малишевським, М. Петровим, К. Харламповичем, М. Лінчевським, І. Флеровим та ін.), оголошувались давніми і такими, що дезорієнтують читача. Своїм завданням він убачав показати братства та їх школи, які розглядалися як релігійно-благодійні організації, засобом боротьби проти полонізації й окатоличення як оплот єднання російського, українського та білоруського народів. Усе це отримувало особливий сенс у контексті масштабного святкування в СРСР 300-ліття воз'єднання Росії та України.

Більш детально історіографія історії православних церковних братств XVI–XVIII ст. викладена у праці Я. Ісаєвича [62]. На відміну від Є. Мединського, дослідник «зауважив» значний доробок української історіографії у вивчення історії братств. Він згадує О. Ілляшевича, Д. Зубрицького, Я. Головацького, А. Петрушевича, І. Шараневича, А. Криловського як таких, що конструювали свої дослідження на архівних матеріалах. Розвідки І. Флерова та А. Папкова характеризує як поверхові, до написання яких підходили з ненаукових клерикальних методологічних позицій. Учений стверджував, що «дослідники другої половини XIX початку XX ст. цікавились братствами виключно з погляду інтересів православної церкви, більшість з яких доводили свої розвідки лише до середини XVII ст., що давало змогу апологетам католицизму фальсифікувати в своїх інтересах дальшу їх історію» [62, с. 7]. Натомість цінними Я. Ісаєвич назвав спостереження М. Драгоманова, І. Франка, К. Студинського та Ф. Срібного, щоправда, роботу останнього характеризував як дещо однобічну. Окреслив дослідник і доробок сучасників як російських (Є. Мединський, Б. Мітюков), так і українських радянських науковців (І. Крип'якевич, М. Ковальський) та згадав напрацювання з цієї теми, здійснені філологами.

З-поміж узагальнювальних оглядів історії вивчення братської проблематики радянської доби відзначимо історіографічний огляд у монографічному дослідженні О. Дзюби, присвяченому питанням українського

просвітництва [40]. Виокремивши дореволюційний етап дослідження братств і просвітництва загалом, авторка зазначала, що вченим цього періоду був властивий спільний недолік – нерозуміння взаємозв'язку культурних процесів з соціально-економічними і політичними реаліями [40, с. 6]. У традиціях радянської історіографії вона повторювала тезу про цінність нагромадженого і систематизованого тоді фактологічного матеріалу та хибність його інтерпретацій. На думку дослідниці, це відбувалося через те, що історики XIX – поч. XX ст. виходили із позицій ідеалістичного розуміння історичного процесу загалом і культури зокрема, що передбачало ігнорування залежності і взаємозв'язку духовної культури і соціально-економічного розвитку.

Третій етап історіографії православних братств та братського руху розпочався у 90-х рр. XX ст. з появою перших узагальнювальних оглядів, присвячених братським організаціям і окремим аспектам їхньої діяльності. У 1992 р. з'явився перший детальний огляд доробку вітчизняної та зарубіжної історіографії Львівського Успенського братства М. Капралія [71]. Дослідник вказував на відсутність дотогочасного узагальнювального огляду значного масиву літератури й зосередився на знакових працях, основних гіпотезах, концепціях, ідеях та підходах, а також дискусійних проблемах вивчення братської історії.

На підставі здійсненого аналізу вчений виокремив в історіографії Львівського Успенського братства три основні етапи: 1) початок XIX ст. – 80-ті рр. XIX ст., коли з'явилися перші спроби опрацювання і розгорілася дискусія про походження братств, а тематичні зацікавлення стосували діяльності друкарні, школи, взаємин з церковними ієрархами; 2) другий етап охоплює 80-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. і пов'язаний з виданням джерел з архіву братства, що значно розширило (як хронологічно, так і тематично) рамки досліджень та вивело їх до нових горизонтів осмислення; 3) третій період розпочався у 20-х рр. XX ст. та характеризується істориком як такий, що не продемонстрував значного поступу (за винятком окремих праць М. Голубця,

І. Свенціцького та Я. Ісаєвича), що давало йому можливість анонсувати відкриття нових дослідницьких горизонтів.

У 90-х рр. ХХ ст. розпочалося стрімке заповнення різноманітних лакун у вивченні як самої братської проблематики, так і історіографічних оглядів. Узагальнювальні праці, синтетичні дослідження та посібники з історії церкви проаналізував В. Ульяновський на сторінках тритомного видання з історії церкви та релігійної думки в Україні [185]. До питання українського книгодрукування у 2002 р. звернувся Я. Ісаєвич у монографії, перший розділ якої присвятив огляду джерел та історіографії [66]. Автор охарактеризував найважливіші дослідження з історії книгодрукування, ґрунтовно зупинився на здобутках українських, у їх числі й радянських, вчених 20-х рр. ХХ ст. та особливостях вивчення книгодрукування у наступні десятиліття. Звернув увагу і на сучасні українські, російські, білоруські та польські дослідження історії братського книгодрукування, подав свої рефлексії з приводу окремих дискусійних питань книгознавства.

Надалі в історичній науці почали з'являтися узагальнювальні історіографічні огляди таких окремих питань українського книгодрукування, як, наприклад, його генеза. Так М. Андрійчук у статті, присвяченій історіографічному аспекту проблеми (як змінювалося бачення походження українського друкарства в історичній літературі ХХ ст.), ставив завданням спростувати застарілі історичні концепції [2].

У 2006 р. Я. Ісаєвич модернізував текст і видав англійською мовою свою монографію 1966 р., суттєво доповнену даними про вивчення історії діяльності в Європі світських братських організацій [232]. Це був англomовний переклад, як зазначалося в анотації, – одного з найкращих творів про ранньомодерну Україну, що з'явився в СРСР після 20-х рр. Автор не лише видалив термінологію радянських цензорів, накладену до видання книги в Києві в 1966 р., але й розширив сферу аналізу, застосувавши порівняльний підхід та враховуючи наукову літературу з цього питання, що з'явилася за чотири десятиліття з часу першого видання праці.

Зверталися дослідники й до питань історіографії братських шкіл. Так О. Черкасов зосереджувався на аналізі напрацювань з історико-педагогічного напрямку в українській історичній науці середини XIX – початку XX ст. Він зазначав, що «в цей період було здійснено перші спроби наукового аналізу педагогічних знань минулого, і хоча в більшості праць розглядався розвиток освітньої справи в Україні у контексті загальноросійської системи освіти, серед українських діячів науки і культури поступово зростав інтерес до історії розвитку власне національного шкільництва, зокрема братських шкіл» [206]. Дослідник розділив літературу на дві групи, виокремивши «публікації архівних документів та наукові праці, які поділяв за трьома напрямками: дослідження з історії західноукраїнських братських шкіл, праці з ранньої історії Київської академії та узагальнюючі монографії з історії вітчизняної освіти, які містили окремі розділи щодо історії братських шкіл» [206, с. 74]. У контексті вивчення історіографії вищої освіти України до питань дослідження історії братських шкіл зверталася Л. Корж-Усенко [86]. Метою її розвідки було «з'ясування основних підходів до проблеми зародження і становлення вищої освіти в Україні та виокремлення чинників, що сприяли цьому процесу» [86, с. 59], початки якого дослідниця (услід за Я. Ісаєвичем) пов'язує з братськими школами.

Тема історіографії українських православних братств стала предметом зацікавлення І. Ворончук, яка у статті, присвяченій традиціям та перспективам вивчення теми, представляючи братський рух XVI–XVIII ст. як «унікальний соціокультурний феномен, оскільки братчики порушили проблему не лише оновлення Церкви та церковного управління, а й морального самовдосконалення людини» [17]. Авторка оглянула видану джерельну базу історії братств та подала перелік науковців, які торкалися братської проблематики (починаючи від М. Максимовича й Д. Зубрицького), згадала сучасних російських дослідників (С. Лукашову, Ю. Шустову, М. Дмитрієва), проте оминула увагою польських колег. Також дослідниця виокремила найголовніші проблеми братського руху, що піднімалися в історіографії:

«1) генезис, історична традиція та обставини виникнення церковних братств; 2) перші церковні братства в Україні; 3) діяльність найактивніших українських братств: Львівського Успенського, Луцького Хрестовоздвиженського, Київського Богоявленського; 4) значення культурноосвітньої діяльності церковних братств в Україні» [17, с.18].

Новаторський підхід у осягненні уявлень, які відклалися в історіографії Львівського Успенського братства, запропонував Р. Голик [18]. Акцентуючи на потребі сучасного дослідника «долати хронологічну і поняттєву відстань між нинішнім сприйманням дій, подій, спільнот та осіб, модерним способом їхнього висловлювання і тими словами, оцінками, рецепціями, які подають йому тексти минулого» [18, с. 44]. Відтак для простеження еволюції уявлень про цю інституцію, дослідник пропонує скористатися «модифікованою методою археологів, рухаючись вглиб від поверхневих, найновіших до глибинних, найдавніших текстуальних та культурних пластів» [18, с. 44]. Виокремлюючи уявлення про Львівське Успенське братство, він охоплює структуру «братського» міфу, відслідковуючи походження основних його компонентів.

Узагальнювальні огляди наукової літератури з історії православних братств натрапляємо й у сучасних російських науковців. У своєму дисертаційному дослідженні (1998 р.), що згодом було видано у вигляді монографії (2009 р.), Ю. Шустова подала аналіз документів, котрі стосувалися цього об'єднання та окреслила основні напрями його діяльності [214]. Її дослідження містить окремий розділ, присвячений історіографії Львівського Успенського братства, яка «відзначалася різноманітністю підходів і інтерпретацій його [братства] діяльності різними історичними школами, що відрізнялися різними методологічними та релігійно-конфесійними підходами» [214, с. 25]. Саме це й спонукало дослідницю здійснити узагальнювальний огляд вивчення історії цієї найбільш досліджуваної мирянської організації.

Учена подала один з перших найбільш повних нарисів, у якому здійснила спробу періодизації історії вивчення Львівського Успенського братства,

розпочавши від перших студій, здійснюваних самими братчиками у XVII–XVIII ст. Вона виокремила дослідження галицьких істориків-москвофілів (Д. Зубрицького, А. Петрушевича та Я. Головацького), підсумувала доробок дослідників, зосереджених довкола Наукового товариства імені Т. Шевченка (М. Грушевського, І. Франка, Ф. Срібного, К. Студинського, означивши їх як представників «львівської історичної школи») та не оминула увагою українську еміграційну науку. Описуючи доробок російської історіографії XIX – початку XX ст. (до якої віднесла М. Костомарова, М. Драгоманова та О. Левицького), Ю. Шустова виокремила історико-богословську школу Київської духовної академії (митрополит Гумілевський, М. Коялович, митрополит Макарій), російських світських істориків (С. Солойов, О. Єфименко, Л. Карсавін). А з-поміж польських істориків, які торкалися теми Львівського Успенського братства, згадала В. Лозінського, Я. Птасьніка та В. Загурського. Також вона подала детальний опис того, що було зроблено радянською історичною наукою, особливо після 1954 р., і виокремила напрями сучасних історичних студій, щоправда, залишивши поза увагою доробок польських вчених останніх десятиліть.

За подібною схемою, тільки в контексті дослідження взаємин мирянських організацій з церковною владою, систематизувала історіографічний огляд і С. Лукашова. У монографії «Миряни і церква: релігійні братства Київської митрополії наприкінці XVI ст.» вона піднімала тему історії мирянських організацій українських та білоруських теренів Речі Посполитої, порівнювала православні й католицькі об'єднання, зверталася до діяльності Львівського Успенського братства [117]. Через таку постановку питання у цьому огляді, як ми бачимо, з'являється характеристика досліджень з братської проблематики П. Куліша, польських істориків кінця XIX – початку XX ст. – М. Рихчицького, Е. Ліковського, І. Волинського, К. Левицького. Детально дослідниця характеризує доробок сучасної української науки, згадуючи праці В. Ульяновського, С. Сеника та Л. Тимошенка та не оминає основних праць

сучасних польських дослідників – Ю. Бардаха, Л. Беньковського, А. Міроновича, З. Будзінського.

З польських науковців останніх десятиліть Б. Лоренс у вступі до свого дослідження про церковні братства перемишльської єпархії подала невеликий узагальнювальний нарис того, що було зроблено у вивченні братської тематики [237]. Дослідниця згадала праці І. Флерова та А. Папкова як підставові у вивченні історії церковних братств, завдяки залученому ними фактологічному матеріалу. У контексті генези братств не оминула увагою М. Грушевського, у контексті унії – Е. Ліковського, І. Шараневича, Ю. Бартошевича. Характеризуючи стан досліджень початку ХХ ст., виокремила синтези К. Ходиніцького та К. Левицького, що були сповнені новими акцентами, підкреслила значення досліджень І. Фіголя. Змальовуючи стан досліджень з історії православних братств у історіографії ПНР, Б. Лоренс зазначала, що попри політику, загалом несприятливу для здійснення досліджень, присвячених питанням віровизнання, у цей час (60–70-ті рр. ХХ ст.) з'являлися, зазвичай в контексті загальних опрацювань з історії православної та уніатської церкви, вартісні студії (Л. Беньковського, Т. Сліви, М. Бендзи). Відзначила дослідниця й сучасні польські узагальнювальні праці А. Міроновича, В. Кодлубка та С. Набиванця, охарактеризувала стан вивчення історії братств у перемишльському регіоні. Характеризуючи напрацювання української історичної науки, Б. Лоренс згадала лише Я. Ісаєвича.

Осмислення проблеми вивчення історії православних братств пережило декілька етапів, кожен з яких мав власні риси, проте їх вивчення дає підставу виокремити також спільні тенденції, зокрема, фрагментарність у охопленні братської проблематики, відсутність комплексного узагальнювального дослідження, присвяченого історії вивчення православних братств.

1.2. Джерельна база дослідження

Обґрунтовані в дисертації мета і завдання розв'язуються на широкій джерельній основі, що уміщує різноманітні за походженням, змістом та

характером матеріали. Це історіографічні джерела, які репрезентують весь спектр публікацій (українських, російських, польських) авторів, що містять у собі інформацію з історії історичної науки, події та явища в її розвитку, про осіб і осередки, які збагатили історичні знання щодо діяльності православних церковних братств Київської митрополії XVI–XVIII ст. Основну групу цих джерел становлять наукові студії, які пропонуємо згрупувати у такий спосіб: 1) узагальнювальні праці з історії України, історії Польщі та історії церкви; 2) спеціальні монографічні праці з історії православних братств чи суміжних тем, а також дисертації і автореферати дисертацій 3) статейні публікації; 4) рецензії та бібліографічні огляди; 5) навчальна і довідкова (енциклопедії, словники) література.

Саме історіографічні джерела дають нам можливість відтворити динаміку змін історіографічної ситуації з вивчення окресленої проблеми, з'ясувати, як змінювалося її бачення, відштовхуючись не тільки від конкретно-історичних умов, у яких жив та творив той чи той історик, а й враховуючи особливості його світобачення.

Великий інформаційний потенціал мають праці узагальнювального характеру, що підсумовують інформацію про минуле усіх сфер суспільного життя: соціокультурну, політичну, економічну, духовну, а отже, дають уявлення про контекст епохи. У нашому випадку це такі наративи, як праця М. Грушевського *Історія України-Руси* [32], у якій вміщено нарис суспільно-політичного і церковного устрою та взаємин в українських землях XIV–XVII ст. [32] Також беремо до уваги узагальнювальні студії польської історіографії, наприклад, твір М. Бобжинського «Нариси історії Польщі» [224]. У ній автор торкається теми політики польської держави та католицького костелу щодо православної церкви, трактуючи її як таку, що значно погіршила становище польської держави після Берестейської унії [224]. Його розвідки виражають «песимістичну» візію минулого Польщі. Натомість протилежне, «оптимістичне» бачення, представлене у дослідженнях Т. Корзона, зокрема, у нарисі «Нова історія (до 1648 р.)» [234]. З-поміж узагальнювальних синтез назвемо також

праці російських істориків, наприклад, «Історія Росії від найдавніших часів» С. Соловйова [174]. Джерела такого типу подають інформацію, яка не лише розкриває перебіг подій характеризованої епохи, а, що особливо важливо, – власне бачення дослідниками минулих подій, їх оцінні характеристики. До подібних видань праць відносимо ті, що присвячені змалюванню локальної історії, наприклад, дослідження І. Крип'якевича з історії Львівської Русі в першій половині XVI ст. (1994 р.) [98] чи «Хроніка міста Львова» Д. Зубрицького, які також містять контекстну інформацію [247].

Відзначимо і узагальнювальні дослідження історії окремих інтелектуальних галузей знань, що змальовують тло епохи під певним кутом бачення. З-поміж таких виділимо, приміром, праці Д. Чижевського [209] з історії української філософії; Д. Дорошенка [46] з історії української історіографії; роботи з історії української культури (І. Мірчук) та літератури (М. Грушевський, М. Возняк) [136; 30; 16]. До цього зараховуємо й узагальнювальні студії з історії церкви, розуміючи, що вони містять й конкретну інформацію з теми православних церковних братств (А. Карташов, І. Огієнко, К. Ходиніцький) [78; 144; 226].

До другої групи джерел належать спеціальні монографічні праці з історії православних братств чи суміжних тем, а також дисертації і автореферати дисертацій. Фактично, вони є пріоритетним носієм розвитку науки, оскільки формують і поширюють історичні знання, створюючи основу для написання досліджень синтетичного характеру. Ці наукові студії групуємо за змістом, відштовхуючись від дослідницької спрямованості. З-поміж цього комплексу джерел можемо виокремити монографії, безпосередньо присвячені історії православних братств, як, наприклад, праця О. Єфименка про південно-руські братства (1905 р.) [48], чи сучасні дослідження: Я. Ісаєвича [232] про братства у ранньомодерній історії України; С. Лукашової [117] про мирянські організації Київської митрополії та А. Міроновича [241] про церковні братства у Речі Посполитій; Б. Лоренс про православні об'єднання Перемишльської єпархії [237]. Історія окремих мирянських організацій, приміром, одного з

найвідоміших об'єднань – Львівського Ставропігійського братства – також добре представлена у монографічних дослідженнях (Д. Зубрицький, А. Криловський, Ф. Срібний, Ю. Шустова) [57; 100; 175; 214]. Не менш цікаве бачення братських рухів презентують такі дослідження, як, скажімо, Л. Цв'ікли про державну політику Речі Посполитої стосовно православної церкви і населення у 1344–1795 рр. [227]

Особливе місце у джерельній базі дослідження займають роботи з минулого православних братств у різноманітних історичних контекстах, наприклад, з перспективи Берестейської унії. Так, в аспекті протиборства з унією розглядав історію православних братств О. Флеров [192]; Я. Ісаєвич у своїй знаній монографії говорив про роль братств у історії української культури [62]; Б. Гудзяк звертав увагу на православні братства у контексті дослідження генези Берестейської унії [34], російські дослідники (Б. Флоря, М. Дмитрієв, С. Яковенко) зверталися до теми, представляючи її на тлі суспільно-політичної боротьби кін. XVI – початку XVII ст., спровокованої унією. Проблема православних братств аналізувалася і в інших контекстах, зокрема, сучасний російський дослідник М. Дмитрієв проводить паралелі між православ'ям та Реформацією у контексті історії братських рухів (які він вважає реформаційними) у східнослов'янських землях Речі Посполитої в другій пол. XVI ст. [41]. Однією з найбільш досліджуваних тем, що відобразилися у монографічних опрацюваннях, була тема братських шкіл, до якої зверталися і в російській історіографії у контексті захисту православної віри (згадаймо працю К. Харламповича) [202] і у радянській історіографії – з погляду майбутньої перспективи «воз'єднання братніх народів України і Росії» [129]. У цьому контексті варто звернути увагу на праці з соціальної історії, у яких автори студіювали питання національної чи соціальної структури населення означеної епохи, а також заторкуючи теми православних братств (В. Лозинський [239], М. Капраль [74]).

До цієї групи джерел віднесемо також праці, що оприлюднюють результати наукових досліджень: дисертації та автореферати дисертацій. Ці

джерела містять важливі узагальнювальні висновки, що закривають окремі дослідницькі лакуни, і їхня цінність зростає у випадку, якщо вони не побачили світ у вигляді монографічної публікації і її результатів немає у більш широкому доступі [106; 189; 81; 212; 79].

Третьою найбільш чисельною групою джерел є публікації у вигляді наукових статей з історії церкви та минулого православних братств. Їхня різноманітна спрямованість дає підставу систематизувати їх за тематичним принципом. Саме завдяки цій групі джерел, у поєднанні з монографічними студіями, можемо скласти уявлення про те, як накопичувалася та урізноманітнювалася історіографічна джерельна база з історії православних мирянських організацій XVI–XVIII ст. Оперативність появи досліджень у науковій періодиці, сконцентрованість представленої у них інформації, роблять це джерело особливо важливим у дослідженні історіографії нашої проблеми.

Тематично, починаючи з середини XIX ст. – часу, коли наукова історична преса розпочинає відігравати значну роль у процесі представлення дослідницьких здобутків, – на сторінках газет і журналів з'являються наукові новинки різноманітного характеру і обсягу. Це і студії загального характеру, як, наприклад, нарис С. Соловйова «Братчини» [173] (1856 р.), опублікований у часописі «Русская беседа», чи більш конкретні, причинкові публікації досліджень М. Максимовича [123] про Луцьке Хрестовоздвиженське братство (1841 р.), А. Петрушевича [155] про Львівське Ставропігіївське братство (1880 р.). Прикметно, що останнє було опубліковане у власному періодичному виданні Ставропігіївського інституту у Львові.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. до питань, пов'язаних з історією православних братств, звертаються дослідники, зосереджені у Львові, котрі отримують результати своїх пошуків у місцевій науковій пресі. Зокрема на сторінках «Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка» натрапляємо на допис Ф. Срібного, присвячений організації Львівської Ставропігії [175]. З'являлася тема братств і у польській науковій пресі XIX–XX ст.: І. Франко на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» піднімав питання історії

Берестейської унії, а також, у контексті характеристики руської літератури XVI–XVII ст., звертався до проблеми полемічної літератури та братської освіти [229]. На шпальтах цього видання наприкінці XIX ст. друкувалися й фрагменти дослідження В. Лозинського про львівський патриціат XVII ст. У міжвоєнний період, також у контексті історії Львова, на сторінках «Kwartalnika Historycznego» про діяльність братств згадував Я. Птасьнік [243]. У листопаді 1919 р. «українофіли» Львівського Ставропігійного інституту згуртувалися і організували редакційний комітет наукового «Збірника Львівської Ставропігії», видання якого з'явилося у 1921 р. і містило тематичні публікації з історії Львівського братства та самого інституту [55].

Різноманітні аспекти діяльності братств, переважно світського характеру, якнайбільше цікавили дослідників 60–80-х рр. XX ст. Саме тоді спостерігаємо неабияке розширення тематичного діапазону цього типу джерел: у цих працях анонсувалися нові напрями наукових студій. До теми архіву Львівського Ставропігійського братства звертався Я. Ісаєвич [63], він же піднімав питання ролі цих мирянських організацій у розвитку тогочасної музичної культури; братські грамоти досліджував Б. Фонкич [193].

Нові дослідницькі перспективи, позбавлені цензурних та методологічних обмежень радянської доби, відкрилися у 90-х рр. XX ст. зі здобуттям Україною незалежності. Церковна історія, вивчення якої вийшло з-під ідеологічних заборон, відкрило неабиякі дослідницькі перспективи на пострадянському просторі. У Львові було відновлено діяльність НТШ (1989 р.) та його «Записок...» (1990 р.), почали з'являтися періодичні видання, що презентували діяльність окремих дослідницьких осередків, наприклад, відновленої у 1994 р. Острозької академії. Також у другій пол. 90-х рр. XX ст. значний інтерес до теми православних братств був спровокований відзначенням ювілею Берестейської унії (1996 р.). Усе це відобразилося у кількісному зростанні досліджень та позитивно вплинуло на їх професійний рівень.

З початком 2000-х рр. спостерігаємо ще більше розширення не лише діапазону досліджень, а і їх географії: науковці звертають увагу не тільки на

такі значимі, ключові, за тривалістю і масштабами своєї діяльності об'єкти, як Львівське та Київське братства, а більш прискіпливо вдивляються у минуле невеликих мирянських організацій, піднімають питання історіографічної рефлексії досліджень братської тематики тощо. Як приклад тут можемо навести студії дрогобицького наукового осередку, добре презентовані на сторінках «Дрогобицького краєзнавчого збірника» у розвідках Л. Тимошенка [177], С. Білої [7], Б. Лазорака [105], В. Менька [131] та ін. На сторінках цього видання з'являються також і рефлексії критичного характеру, зокрема М. Капраль опублікував тут рецензію на працю Ю. Шустової [254].

До цієї групи відносимо також джерела, що містять повідомлення конференцій, обговорень та дискусій різноманітних «круглих столів», об'єднані у тематичні збірники. Тут варто згадати такі довготривалі проєкти, як, наприклад, «Федорівські читання», що вели свій початок з 50-х рр. ХХ ст. і були покликані вивчати життя і діяльність першопечатника Івана Федорова. З 1973 р. це уже були форматні, регулярні (щорічні) наукові конференції, що відбувалися у Львові та Острозі аж до 1986 р. Згодом до цього повернулися уже в нових умовах, відновивши у 2003–2013 рр. конференції та видання збірників матеріалів. На цих заходах, присвячених історії книжкової культури, торкалися і питань діяльності православних братств [59; 167].

З 1991 р. і до сьогодні у Львові під егідою Львівського музею історії релігії (з 1993 р. – Інституту релігієзнавства) проходять конференції та видається збірник «Історія релігій в Україні», в якому вміщено низку публікацій, прямо чи опосередковано дотичних до історії православних братств [68].

У ювілейному 1996 р. було видано збірник «Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні», сформований з низки праць щодо історії цієї мирянської організації, оприлюднених за результатами наукової конференції, що відбулася у Львові у квітні того ж року. У матеріалах конференції відобразилося і тематичне розширення дослідницьких інтересів, і застосування нових підходів до вивчення історії цієї

братської організації, адже тут піднімалися питання братської символіки, історії портретного живопису, питання архітектурних стилів XVI–XVII ст. тощо [186]. Значну інформативну цінність мають і матеріали конференцій, що проводяться у Луцьку і стосуються історії місцевого Хрестовоздвиженського братства [119].

До наукового обігу залучаються й матеріали дискусій та обговорень, зокрема ті, що стосувалися обрядово-літургійної проблематики, як, наприклад, «Рим і обрядово-літургійні дискусії у патріаршій Київській Вселенській Церкві» [9].

Четверту групу джерел становлять рецензії і бібліографічні огляди. У структурі науково-історичної продукції рецензії посідають чільне місце, зокрема, належать до одного із найоперативніших видів публікацій [220]. Рецензії є важливим джерелом для з'ясування поглядів істориків другої половини XIX – поч. XXI ст. на головні аспекти історії православних церковних братств, свідчать про ставлення до праць з цієї проблематики представників різноманітних шкіл, напрямів та орієнтацій української, російської й польської історичної науки. Зазначимо, що у рецензіях відображено позиції не лише авторів окремих праць, а й рецензентів, що уможливило широкий аналіз поглядів вчених по обидва боки «бар'єру».

Автором низки критичних оглядів, що стосувалися досліджень з вивчення історії братств, був М. Грушевський [252]. З польськими дослідниками з приводу братств у контексті унійної проблематики полемізував І. Франко. Він же одним з перших здійснив критичний аналіз доробку Д. Зубрицького [205]. Поява новаторського як для свого часу дослідження А. Криловського підштовхнула Ф. Срібного до вивчення цієї теми, що розпочалася з ґрунтовної рецензії на згадану працю [259].

Наукова діяльність у міжвоєнну добу на еміграції В. Заїкіна, зокрема його дослідження про участь світського елементу у церковному управлінні в Київській митрополії XVI і XVII ст., викликала жвавий інтерес дослідників, що вилилося у появу низи рецензійних матеріалів на сторінках преси

різноманітних релігійних організацій: «Доброго пастиря», «Записок ЧСВВ», «Богословія», «Kwartalnika Historycznego» [256; 261; 253].

Як приклад використовуваних у нашому дослідженні рецензій, можна навести огляд польським дослідником Ю. Бардахом праці Я. Ісаєвича (1966 р.), а також опубліковану на сторінках Дрогобицького краєзнавчого збірника рецензію М. Капраля на монографію Ю. Шустової про документи Львівського Успенського братства (2006 р.) [254].

Важливе значення у дослідженні мають й бібліографічні покажчики, у тому числі історико-тематичні, що дають уявлення як про кількісні параметри праць, так і про їхню тематичну спрямованість. Серед таких – тритомний бібліографічний опис джерел і літератури з історії української церкви в опрацюванні І. Патрила [257]. Ґрунтовний бібліографічний опис міститься у виданні «Києво-Могилянська академія у документах і рідкісних виданнях» [255].

До п'ятої групи джерел відносимо навчально-довідкову літературу: різноманітні посібники, словники, енциклопедії [185]. Інформація з цих джерел має подвійну природу, оскільки, з одного боку є допоміжною, сприяючи встановленню окремих фактів, дає змогу зробити уточнення, а з іншого, оскільки містить й оцінні характеристики, є вельми ілюстративною у реконструкції особливостей бачення проблеми у певний історичний період (енциклопедії радянських часів) чи представленні поглядів якоїсь організації (довідкові видання церкви, як, наприклад, «Католицька енциклопедія») [268; 270; 262].

Джерельна база дисертаційного дослідження характеризується достатньою різноманітністю матеріалів та всебічністю охоплення ними предмета вивчення. Загалом, вона – доволі репрезентативна і спроможна забезпечити реалізацію поставленої мети та розв'язання дослідницьких завдань. Історіографічні джерельні матеріали дають достатні підстави для обґрунтованої оцінки напрацювань з вивчення різноманітних аспектів генези православних

братств Київської митрополії, правових підстав їхнього існування та основних напрямів діяльності.

1.3. Методологічні засади дослідження

Специфіка методологічного підходу, використаного у дисертаційній роботі, зумовлена потребою розв'язати основні дослідницькі завдання, а також розумінням предмета вивчення і проблемного поля наукового пошуку. Одним з найважливіших завдань дисертації є спроба реконструювати еволюцію поглядів на ключові моменти історії православних братств, простежуючи впливи на цей процес численних інтерналістських (диктованих логікою розвитку історичної науки) та екстерналістських (національних, ідеологічних, соціально-політичних) чинників. Тому загальним теоретико-методологічним підґрунтям роботи ми обрали теоретичну модель історії ідей, вписану у дослідницьке поле інтелектуальної історії.

У «чистому» вигляді історія ідей це не історія інтелектуалів, їх концепцій і зв'язів між ними, а відслідковування еволюції самої ідеї. Такий підхід дає змогу розглядати ідеї не з погляду їхньої істинності чи хибності, а в реальній історичній перспективі, яка охоплює не лише те, що вважається правдивим, а й те, що є оманою, стереотипом, упередженням, міфом, ідеологемою, даниною моди тощо [176, с. 191–193]. Проте у нашому дослідженні не «виносимо за дужки» авторів ідей, інституції, що стояли за ними, соціокультурні контексти, намагаючись показати цей рух ідей і бачень на широкому культурно-історичному тлі.

Максимально повно виконати поставлені у дисертації завдання стало можливим при поєднанні різноманітних методів та принципів. Завдяки цьому було сформовано уявлення про еволюцію вивчення православних братств Київської митрополії в українській, польській та російській історичній науці XIX – поч. XXI ст. Методологічний інструментарій дослідження поєднує у собі теорію та практику наукового пізнання, ґрунтується на двох основних компонентах: принципах та методах дослідження. Дисертаційне дослідження побудоване на таких основних принципах: історизму, системності, об'єктивності, всебічності,

наступності (спадкоємності) і антропологізму. Принцип історизму скеровує науковця до розгляду соціальних процесів, подій і явищ, у тому числі й інтелектуального життя (історичні знання) у контексті певної епохи і тих умов, що його оточували, впливали на нього та його доробок. У дисертаційному дослідженні принцип історизму, що зобов'язує дотримуватися конкретно-історичного підходу, втілюється в аналізі історіографічної бази вивчення братської проблематики, формованої протягом XIX–XXI ст. А також при розгляді інтерпретації конкретних питань зародження, еволюції та діяльності мирянських організацій, що передбачало вивчення умов розвитку історичної думки у процесі її розгортання та врахування історіографічної ситуації, що впливає на творчу лабораторію дослідника. Це дало можливість виявити основні тенденції дослідження православного братського руху, вивести певні закономірності наукового пізнання цього явища у студіях XIX – поч. XX ст., у радянській та еміграційній період та у працях кін. XX – поч. XXI ст. в українській, російській та польській історіографіях. Дотримання принципу історизму, зорієнтованого також на соціокультурні та модернізаційні процеси, в аналізі конкретних праць з історії братських рухів (завдяки врахуванню конкретної історіографічної ситуації, властивої певній епосі), допомогло проілюструвати, як відбувався цей вплив, наприклад, у випадку аналізу одного й того самого дослідження Я. Ісаєвича, виданого у 1966 р. та перевиданого з доповненнями у 2006 р.

Дотримання принципу системності забезпечило цілісність пізнання історії вивчення православних братств та дало можливість узагальнення його результатів: було визначено мету дослідження, сформульовано його завдання, виконання яких дало змогу максимально повно розкрити проблему; було забезпечено системне залучення історіографічних джерел з історії православних братств, виявлено особливості та прогалини в дослідженні цієї проблеми; було системно проаналізовано стан вивчення генези православних братств, їх розвитку та правових підстав діяльності; з позицій комплексності було з'ясовано трактування дослідниками напрямів функціонування цих мирянських організацій з урахуванням висвітлення істориками діяльності конкретних представників

братств. Дотримання цього принципу вимагало від нас враховувати наукові студії не тільки українських істориків, а й зацікавлених темою представників діаспори та польської й російської історичних наук.

Дотримання принципу об'єктивності (неупередженості) було реалізовано у підходах до формування джерельної бази дослідження, що має суб'єктивно-об'єктивний характер і є максимально репрезентативною для історії вивчення православних братств. Відтак побудова дисертації на історіографічних джерелах та постійне звернення уваги на чинники появи певних поглядів на конкретні факти з історії братств, перевірка інформації шляхом її зіставлення уможливило максимально об'єктивно реконструювати проблему.

Принцип наступності наукового пізнання дає змогу встановити причиново-наслідкові зв'язки у нагромадженні знань з досліджуваної проблеми, прослідкувати дискурси попередніх поколінь істориків та врахувати актуальний науковий доробок. Це дало можливість простежити наступність і спадковість у накопиченні знань, виявити дослідницькі лакуни, що, своєю чергою, відкрило подальші перспективи вивчення теми.

Послугуючись принципом усебічності, безпосередньо пов'язаним з принципами системності і об'єктивності, що передбачає досягнення предмета дослідження з усіх сторін: інтелектуальної, соціально-політичної, економічної тощо, змогли залучити праці, що містять інформацію про всі вияви існування православних мирянських організацій XVI–XVIII ст., а також контекстну інформацію.

Зорієнтований на побудову дослідження з урахуванням антропоцентричного підходу, принцип історичного антропологізму у дисертації реалізовано у двох аспектах. По-перше, через аналіз праць, присвячених вивченню представників братських рухів, тогочасних ключових осіб. По-друге, шляхом звернення до проблеми наукової лабораторії самих дослідників, що передбачає врахування того, як індивідуально-психологічні особливості певного дослідника, обставини його життя, освіта, фаховість, переконання впливали на наукові зацікавлення й визначали його бачення і трактування аналізованих

проблем. Це допомогло нам показати не «безособове» зародження і розвиток ідей, зумовлене об'єктивним процесом розвитку історичної думки, а максимально «олюднити» їх, подавши як результат, і людської взаємодії (наприклад, виокремлюючи дискусійні проблеми історії вивчення братств (Берестейська унія vs православні братства), що супроводжувалися кількісним зростанням дослідницьких матеріалів, а згодом і переходом на інший рівень їх осягнення).

Реалізувати поставлені у дисертації завдання стало можливим завдяки застосуванню загальнонаукових (типологізації, класифікації та періодизації) та історіографічних методів дослідження (аналізу й синтезу, системно-структурного та проблемного підходу, логічного, історико-генетичного, історико-хронологічного, історико-ситуаційного, історико-порівняльного, ретроспективного, біографічного).

Метод наукового аналізу, використання якого дає можливість розділити об'єкт на складові та допомагає зануритися у їх вивчення, має особливе значення у процесі дослідження джерельної бази, а також при вивченні окремих фактів, явищ та подій. Наприклад, застосування аналітичної критики джерел уможливило виявити пряму та приховану джерельну інформацію, визначити її достовірність тощо.

Здійснення аналітичних операцій неможливе без наступного кроку – їх синтезування на підставі нової, отриманої інформації, з метою узагальнення. Це дає можливість сформувати цілісне уявлення про проблему братських рухів, на рівні як кожного конкретного дослідницького завдання, так і підбити підсумки усієї роботи, сформовані у вигляді висновків. Назагал діалектична єдність історіографічного аналізу та синтезу виводять історичне знання на якісно новий рівень.

Застосування системного методу в історії вивчення православних братств забезпечило реалізацію системного підходу як одного з найважливіших принципів історіографічного дослідження, спрямованого на інтегральне пізнання таких складних об'єктів, як історична думка та інтелектуальний доробок науковців.

Важливе значення у дослідженні має історіографічно-порівняльний метод, суть якого полягає у зіставленні типових об'єктів, процесів та фактів історичної науки як у темпоральному, так і у просторовому вимірах. У випадку вивчення братської проблематики в історіографії порівнювалися погляди істориків, наукових напрямів, течій і шкіл, що дало можливість відслідкувати процес накопичення історичних знань, виявити новизну інтерпретацій певних проблем. Наприклад, важливе значення мало застосування історико-порівняльного методу при зіставленні напрацювань з вивчення братської проблематики у українській, російській та польській історіографії XIX–XXI ст.

Актуалізувати історіографічні дані з досліджень попередніх історичних періодів уможливило застосування методу ретроспективного аналізу, що сприяло виявленню та виокремленню у теперішніх студіях елементів давніших концепцій. А використання протилежного до нього методу перспективного аналізу, дало підставу говорити про значення певних концепцій чи окремих ідей у подальшому розгортанні процесу історіографічного пізнання. Поєднання цих методів також сприяло визначенню дослідницьких перспектив.

Специфіка історіографічного дослідження, пов'язана з потребою опрацювання значних джерельних комплексів, передбачає використання історико-генетичного, історико-хронологічного та історико-ситуаційного методів. Ці методи історичної науки, за визначенням Я. Калакури, «дають змогу сприймати історіографічні факти в часі та просторі, зіставляти локальні явища із загальноісторичними процесами» [266, с. 123]. Завдяки історико-генетичному методу відслідковуються перетворення історичних явищ та встановлюються генетичні, взаємозумовлювані зв'язки між процесами і подіями соціального життя, врешті, з'ясовуються закономірності історичного поступу. У дисертаційному дослідженні використання цього методу забезпечило відслідковування генези і розвитку історичних ідей та концепцій, виявлення впливу екстерналістських чинників на їх появу і встановлення подальшого впливу цих бачень на розвиток історичних уявлень про братський рух в Україні.

Застосування історико-типологічного методу, який дає змогу виявити окремі фрагменти історіографічного сприйняття минулого, котрі групуються у більші комплекси за певними прикметами та специфічним поєднаннями, допомогло нам здійснити, наприклад, класифікацію джерельної бази дослідження.

Використання у дослідженні історико-хронологічного методу забезпечило досягнення процесу зародження та еволюції ідей і концепцій, що існували в історіографічній традиції української, російської та польської історичної науки, дало можливість побачити, як вони накопичувалися та взаємодіяли, створюючи специфічну картину минулого.

Історико-ситуаційний метод, суть якого полягає в розгляді явищ і процесів минулого в контексті відповідної історичної ситуації, забезпечив розуміння взаємозв'язку дослідника та історичної реальності, в умовах якої він існував, що є особливо цінним при вивченні, приміром, доробку радянської історіографії в обсервуванні історії православних братств України, чи в розумінні дослідницьких можливостей представників еміграційної науки.

Важливе значення для нашого дослідження має застосування біографічного методу, який «дає можливість персоніфікувати надбання історичної науки, простежити творчий шлях істориків, зміни в їхніх поглядах, внесок провідних науковців у розвиток історичних знань» [266, с. 123–124]. Застосування цього методу, заснованого на використанні джерел особового походження, біографічних реконструкціях, змушує зважати на світоглядні особливості історика, занурюватися у специфіку функціонування наукових об'єднань тощо. Це особливо важливе у нашому узагальнювальному дослідженні історії вивчення православних братств, оскільки воно базується на досягненні інтелектуального доробку представників великої кількості різноманітних напрямів і шкіл.

Термінологічний апарат нашої роботи має важливе методологічне навантаження, оскільки дає змогу систематизувати досліджуваний емпіричний історіографічний матеріал. Під поняттям «інтелектуальна історія» розуміємо «історію ідей, теорій, концепцій. Інтелектуальна історія науки орієнтована на розуміння внутрішніх, когнітивних чинників розвитку наукового пізнання» [266].

Термін «історіографія» трактуємо як об'єктивний процес виникнення історичного знання. У нашому дослідженні – процес накопичення історичного знання про православні братства Київської митрополії XVI–XVIII ст. у розрізі вивчення проблем їх генези, еволюції, правових підстав діяльності та різноманітних функцій. У зв'язку з цим не менш важливе значення має поняття «проблемна історіографія», яке розуміємо не просто як «сукупність літератури з конкретної проблеми, країни або історичного періоду» [266, с. 15], а й як «внутрішню рефлексію того чи іншого автора» [266, с. 17] та передбачає вивчення проблеми відповідно до актуального її стану історичної науки.

Для визначення предмета та об'єкта нашого дослідження важливе значення мало встановлення співвідношення між поняттями «історіографічний процес» (означений як процес накопичення та удосконалення історичних знань про православні братства Київської митрополії XVI–XVIII ст., що розгортався під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників) та «історіографічна ситуація» (означена як фрагмент історіографічного процесу, що фіксує у собі питомі для певного часу риси та особливості історичного пізнання).

Базовим у характеристиці джерельного підґрунтя дисертаційного дослідження є поняття «історіографічне джерело», під яким розуміємо «специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу» [226, с. 37].

У поняття «церковна історіографія» вкладаємо сукупність праць з історії церкви (як православної, так і католицької), «православні братства» – релігійно-громадські організації при православних парафіях в Україні та Білорусі XVI–XVIII ст. [264]. Термін «братський рух» розуміємо як теоретичний конструкт, яким описуються більшою чи меншою мірою консолідована діяльність православних мирян, об'єднаних в особливі церковні товариства, що спрямовувалися на участь у релігійному, суспільно-політичному та культурному житті православного суспільства Речі Посполитої починаючи з XVI ст.

Підсумовуючи виклад матеріалів, розглянутих у першому розділі, зазначимо, що попри наявність історіографічних досліджень, присвячених

окремим братствам (Львівському Успенському братству), вивчення означеної проблеми не є вичерпним. Зокрема, досі не здійснено комплексного концептуального аналізу і синтезу вивчення братського руху як явища. Цілісна картина накопичення знань з братської проблематики залишилася поза увагою науковців. Проте історіографічні напрацювання, особливо зламу ХХ–ХХІ ст., є настільки значними, що стали поштовхом для наших студій, відкривши перспективи переосмислення наявного доробку та систематизації актуальних досліджень.

Джерельна база нашого дослідження формувалася відповідно до принципів повноти та репрезентативності і охоплює значний пласт історіографічних матеріалів. Обрана дослідницька модель і застосований методологічний інструментарій, узагальнена історіографічна література й залучений історіографічний джерельний матеріал дають можливість досягнення сформульованої у роботі мети та розв’язання поставлених завдань.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗА ТА ІНСТИТУЦІЙНА ПРИРОДА БРАТСЬКОГО РУХУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ІСТОРИКІВ

У дослідженнях історії ранньомодерної України чи не найважливіше місце посідає вивчення суспільних процесів, що приводили до зростання у цей час політичної та громадської активності населення, усвідомлення ним своєї національної ідентичності та, як наслідок, його самоорганізації задля реалізації потреб як локальних спільнот, так і цілого українського народу. Одним із таких найбільш яскравих виразників процесу творення громадських об'єднань, діяльність яких поширювалася на реалізацію дедалі ширшого спектру суспільних потреб, став розвиток в Україні братського руху. Саме довкола братств почали гуртуватися найбільш активні представники широких суспільних прошарків українського міщанства, різних груп шляхти та духовенства, а навіть «мовчазної більшості» – селянства. Братства у свій час взяли на себе роль представників та виразників інтересів усього українського народу, відігравали ключову роль у багатьох історичних процесах XVI–XVII ст. Така надзвичайна вага православних церковних братств спонукала багатьох дослідників звертатися до питань їх генези та виявлення самої сутності братського руху в Україні. Саме завдяки пошукам витоків православних мирянських об'єднань учені намагалися досягнути причини самотності історичного явища братств та їх видатної ваги і ролі в українському суспільстві. Натомість теоретичні розважання довкола загальних характеристик братського руху дали змогу науковцям пізнавати істоту організацій, спробувати розглянути явище братств у системі суспільно-історичних закономірностей. Подібно важливі аспекти сутності мирянських об'єднань відкривалися історикам через студії над соціальними, організаційними та юридичними сторонами функціонування братств.

2.1. Генеза православних церковних братств

Однією із головних проблем, що привертала увагу дослідників історії церковних братств, було питання витоків цих релігійних громадських організацій. З'ясування причин та генези братств розкривало перед вченими багато граней самої їх сутності та особливостей функціонування, ролі у житті давнього українського суспільства та в історичних подіях.

Пошуки витоків православних церковних братств породили серед науковців велику кількість різноманітних теорій, на яких часто залишали відбиток суспільно-політичні та культурні умови, у яких працювали історики, їх симпатії до тих чи тих ідей, приналежність до певних наукових шкіл або впливи різноманітних культурних віянь.

Перші наукові дослідження генези церковних братств в українських історичних студіях були розпочаті в середині XIX ст. у середовищі галицьких науковців. Головним науковим осередком, довкола якого працювали дослідники церковної історії, тоді виступав Львівський Ставропігійний інститут, що постав на базі Львівського Успенського братства. Таким чином, дослідники, що працювали у стінах Ставропігії, закономірно, цікавилися минулим організації, із якої виводила свої початки їхня наукова інституція. Зі свого боку, дослідники історії Успенського братства могли безпосередньо користуватися документами Братського архіву, що склали основу колекції історичних джерел архіву Ставропігійного інституту та заснованого уже в 1889 р. Музею Ставропігійного інституту. Провідними науковцями, що вивчали історію Львівського братства та церковних братств загалом, були Д. Зубрицький, Я. Головацький, І. Шараневич та А. Петрушевич. Слід звернути увагу, що усі вони були представниками суспільно-політичної течії галицького москвофільства, ідеї якого знайшли відображення у наукових поглядах вчених [139].

Знаковою постаттю для української історичної науки середини XIX ст. був Д. Зубрицький. Одним із чільних наукових інтересів вченого була історія Львівського Успенського братства, у наукових дослідженнях якого він став

першопрохідцем. Даючи у своїх працях панорамний огляд різних сторін історії братств, дослідник звернувся і до проблеми генези цих організацій. Вони, на його думку, сягали своїми витокami ще ранньохристиянських часів, коли давні громади вірян об'єднувалися на основі принципів християнського братерства та любові. Ранньохристиянські громади були покликані активно сприяти колективному прагненню їх членів щодо дотримання божих заповідей на шляху до святості. Подібним чином, як уважав історик, церковні братства на землях східнослов'янських народів органічно будувалися на принципах ранньохристиянських спільнот й «мали за мету сприяти святості православної церкви» [248].

Варто також зауважити, що українська історична наука в Галичині середини ХІХ ст. розвивалася під впливом культурних віянь романтизму. Вони передбачали активне зацікавлення народною культурою, пошуки коріння різноманітних суспільних явищ у національному дусі, що сформувався ще у давнину, та певної ідеалізації минулого. Таким було і звернення українських істориків доби романтизму до пошуку витоків різних суспільних явищ у народних традиціях, які вони прослідковували ще з давньоруської епохи. Також різноманітні інституції минулого й сучасного вони розглядали через призму рівня їх відповідності національному духу, народній культурі та ідеалізованому минулому із його часто сконструйованими самими вченими цінностями.

Продовжив дослідження галицьких істориків над проблемами появи церковних братств інший виданий вчений із грона науковців Ставропігійного Інституту та прихильник ідей москвофільства Я. Головацький. Дослідник уважав, що українським міщанам, які закладали православні церковні братства, прикладом для наслідування слугували общини перших християн. Він стверджував, що братчики, як і давні християни, надихалися високими моральними ідеалами. Також історик порівнював й умови, у яких з'являлися братства та давньохристиянські громади, наголошуючи, що обидва ці явища постали в часи гонінь і утисків із боку іновірців [19, с. 431].

Звертав увагу на проблеми появи церковних братства і відомий історик В. Мількович. Окрім видання низки документів, що висвітлювали питання початків існування Львівського Успенського братства [242], вчений обґрунтовував і причини започаткування активного процесу заснування православних мирянських організацій, вважаючи головною з-поміж них необхідність захисту вірян православної церкви від диктату та різних проявів сваволі із сторони їхнього ж кліру [240, с. 3–7].

Розглядаючи різні аспекти національного, громадсько-політичного та культурного життя українського народу, а особливо мешканців Галичини, за часів Речі Посполитої, І. Франко звертав увагу на певні аспекти появи та розвитку братського руху. Заснування Ставропігійського Львівського братства, як і інших українських братств, пов'язував зі складними суспільно-політичними відносинами в Галичині, наступом католицизму та занепадом православної церкви [7, с. 39]. Дослідник наголошував, що в важких обставинах втрати національної ідентичності та переходу населення із православ'я у католицизм, у середовищі найсвідомішої частини руської громадськості визріло розуміння необхідності просвітницької діяльності й захисту православ'я. З ініціативою творення братських структур, як уважав І. Франко, виступили представники найширших соціальних груп, які він називає, цитуючи єпископів XVI ст., «хлопами, шевцями, сидельниками і кожемяками» [195, с. 586; 197, с. 141; 194, с. 55].

Перші спроби зрозуміти природу й суть братств як історичного явища належать М. Костомарову. Початки виникнення церковних братств в Україні історик відносив до кінця XVI ст., стверджуючи, що їх організаційне оформлення було результатом запозичення ними західноєвропейських зразків, а особливо організаційних принципів католицького чернечого Ордену єзуїтів. У роботі братств учений відзначав головним чином їх благодійні функції, але при цьому оцінював їх особливо вагомую роль у процесі формування національної самосвідомості в Україні [91, с. 719]. Дослідник також високо оцінював братства як головну зброю релігійного відродження і вважав, що вони

репрезентували ідею свободи та сприяли наверненню релігійного життя України до чистого, апостольського християнства [90] .

Високо оцінив роль братств в історії України П. Куліш. Дискутуючи довкола проблеми походження братств із М. Костомаровим, стверджував, що вони виникли не в кінці XVI ст., а у XV ст. Серед функцій найдавніших братств визначав патронат над церквами. Що ж до організаційних особливостей перших братств, історик відзначав їх спільні риси із міськими ремісничими цехами, що існували у тогочасній Західній Європі. Втім, попри це, як наголошував вчений, українські міські братства були самобутніми інституціями, відмінними і від цехів, і від інших релігійних союзів. Він також констатував, що у братствах поєдналася низка ідей західноєвропейської Реформації із традиціями українського національно-культурного відродження, прослідковуючи у такий спосіб взаємозв'язок процесів, у східних землях Речі Посполитої із трендами суспільного розвитку у західноєвропейських країнах. Уплив ідеології протестантизму, як згадував історик, виразився у сприйнятті братчиками ідей свободи особистості, персональної активності у справах захисту віри, що привело до становлення братств, як провідників цих ідей на землях, заселених православними народами [102, с. 27].

Основоположник Київської історичної школи В. Антонович розглядав братства винятково релігійними організаціями, відзначаючи їх внесок у збереження чистоти православного віросповідання. Виникнення братств відносив до 80–90-х рр. XVI ст., пов'язуючи із наданням патріархами східних церков грамот та затвердження статутів, які, власне, і санкціонували їх існування, визначали місце та роль у структурі православної церкви [3]. Історик також зазначав, що у подальшому братства та козацтво стали фактично єдиною силою українського народу у його боротьбі з унією.

У дослідженні історії та особливостей функціонування православних церковних братств, що вийшло у світ на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» (1862 р.), Ф. Лебедінцев зробив спробу знайти витoki цих структур у традиціях дохристиянської Русі, зокрема, у звичаях влаштування

урочистих обідів для всіх членів громади у різноманітні святкові дні. Об'єднання осіб, які організовували такі колективні трапези, називались братчиною або братством [108, с. 254]. Дослідник уважав, що перші церковні товариства, попередники пізніших православних братств, виникли на теренах Київської Русі ще у X ст., відразу після прийняття християнства. Уже в XV ст. вони набули певних прав самоуправління з власним судом та внутрішньою автономією [108, с. 262]. Звертаючись до проблеми особливо активного, у порівнянні із землями Великого князівства Московського, розвитку братств на українських землях Ф. Лебедінцев вбачав у цьому наслідок корисного впливу поширення магдебургського права та ідей цехової організації, що поєднувались із високою моральністю місцевого населення [108, с. 263].

У своїх дослідженнях історії Львівського Успенського братства А. Криловський намагався простежити еволюцію церковних братств у контексті динаміки стану Київської митрополії в XVI ст. [100]. Дослідник погоджувався із поглядами С. Голубєва, вказуючи на право патронату як одну з визначальних особливостей церковного життя у XV–XVII ст., проводив паралелі між православними західно-руськими братствами та подібними грецькими об'єднаннями і венеційськими організаціями, наголошуючи на великій кількості спільних рис у їх устрої. Зокрема, йому вдалось прослідкувати такі тенденції в структурі Успенського Ставропігійного братства при порівнянні його із західноєвропейськими церковними об'єднаннями середини XVI ст. Це дало А. Криловському підставу зробити висновки про змішані православно-католицькі джерела походження братств і при цьому наголосити відсутність прямих запозичень братствами організаційних ідей із єзуїтських та інших контрреформаційних союзів. На прикладі Львівського братства історик зробив спробу подати періодизацію історії братського руху. Він виділяв три періоди діяльності братств: перший – до 80-х рр. XVI ст., коли братства обмежувалися урегулюванням взаємовідносин з церквою і благодійністю; наступний період – з кінця XVI ст. до 30-х рр. XVII ст. – час активної боротьби на захист православної віри і культурно-просвітницької

роботи, і третій, пізній, коли відбулось звуження сфери активності братств, скорочення їх кількості та зменшення впливу, що було викликано різноманітними чинниками: від протидії Петра Могили до внутрішніх конфліктів у самих братствах й загального зубожіння населення Речі Посполитої [100, с. VI].

Чимало уваги проблемам походження братств приділив Ф. Тітов. Ще 1900 р. науковцеві було доручено збір і публікацію документальних матеріалів, що стосувалися історії боротьби Західної Русі за збереження православної віри і народності у XVII–XVIII ст. [185]. На основі зібраних джерел учений підготував до друку працю «Руська православна церква в Польсько-литовській державі в XVII – XVIII ст.», у якій виводив початки існування братств ще з епохи ранніх християнських спільнот, а уже на теренах Східної Європи намагався відшукати їх перші структури у часах зародження руської церкви. Із цих об'єднань, що мали переважно благодійний характер, розвинулись у наступні століття відомі з історичних джерел церковні братства. Дослідник також уважав, що самі суспільно-політичні та етноконфесійні умови існування руського народу в кордонах Речі Посполитої спричинилися до самоорганізації населення у братства. Відсутність захисту із боку влади та навіть її цілеспрямований тиск на православних з метою національної і релігійної асиміляції, змушували русинів до творення власних структур, які б становили опору в існуванні. Прикладом для православних у їх спробах створювати власні об'єднання, як вказував Ф. Тітов, стали організаційні структури європейських ремісничих цехів [182, с. 25].

Із особливою теорією походження братств виступила О. Єфименко, поставивши собі за мету віднайти своєрідну «материнську форму», із якої і розвинулись усі братства та подібні до них об'єднання. Таку структуру вона вбачала у родовому братстві [48]. Вивчаючи еволюцію різноманітних форм громадських об'єднань на теренах середньовічної Східної та Центральної Європи, дослідниця дійшла висновку, що західноєвропейські гільдії, ремісничі цехи, давньоруські братчини та церковні православні братства мають спільне

походження й виводяться із родових союзів давніх слов'янських та германських племен. У своїх студіях О. Єфименко здійснила порівняльний аналіз українських братств із подібними організаціями в інших європейських країнах, простежила їх розвиток та еволюцію аж до XIX ст.

Досліджуючи історію православної церкви в Україні XV–XVI ст., О. Левицький звертався до з'ясування причин і витоків церковних братств. Дослідник уважав, що коріння явища братського руху було пов'язане із традиціями взаємостосунків між суспільством та церквою, що сформувалися на українських землях і виводилися з часів Київської Русі. Таким, одним із давніх церковно-суспільних порядків, він називав звичай всенародних виборів церковних ієрархів від митрополитів та єпископів і до священників найменших церков [112, с. 14]. Ці традиції, як уважав історик, формували «тісний моральний зв'язок між виборцями та кандидатами на церковні посади» [112, с. 15]. З цього випливали і звичаї нагляду за справами церкви із боку якнайширших груп мирянства. Із входженням України до литовсько-польської держави, на її терени почали поширюватися чужі традиції «подавання» духовних посад монархами для визначених ними осіб, що суперечило усталеним звичаям виборності церковних ієрархів. Науковець переконував, що саме серед міщанства найдовше зберігалися традиції контролю над церквами та виборів священників. Організованість міських жителів у цехи та усталені порядки самоуправління, згідно із Магдебурзьким правом, посприяли перенесенню цих організаційних ідей на їхні церковні громади. З іншого ж боку, міщани як більш ознайомлені із правовою системою добивалися від центральної влади отримання різноманітних документів у яких закріплювалось їх право опіки та контролю над церквами [112, с. 50]. О. Левицький також зазначав про впливи на українське міщанство ідей Реформації, що сприяли формуванню у них свідомості своєї відповідальності за справи церкви та необхідності її обнови [112, с. 51].

Чітку картину генези братського руху змалював М. Грушевський, пов'язавши між собою кілька чинників, що привели до формування феномена

українських церковних братств. Учений зазначав, що братства існували ще у первісні часи та становили «ширшу родову організацію», «посередню між родиною і племенем», де брати покидали спільні сім'ї, однак не розривали родових зав'язків – спільних господарських справ, оборони від ворогів та єдиного культу божества-опікуна роду [33, с. 500]. Із розпадом родового устрою на зміну його союзам приходили нові об'єднання, що переймали частину їх функцій. Такими, зокрема, стали у Західній Європі професійні об'єднання – цехи та гільдії – що також називали себе «братствами». Від давніших структур вони успадковували «ритуальні прикмети»: «релігійну закраску, патрональні свята та ритуальні бенкети» [33, с. 500]. Серед східних слов'ян назва братств збереглася, як вказував історик, «тільки за тими союзами релігійного характеру, що перейняли на себе опіку над старими родовими патрональними культами» [33, с. 500]. Ці язичницькі традиції, зі свого боку, були перейняті християнством, а сама церква стала осердям, що об'єднувало населення у ці союзи. Вчений також відзначав важливу роль храмових свят та громадських бенкетів-братчин, що супроводжували їх. Вони, на його думку, були «тим найбільше життєздатним елементом, що оживляв старі ритуальні традиції» [33, с. 501]. Із розвитком цехового устрою у містах в XV–XVI ст. розпочався його значний вплив на братства, посилений їх «внутрішньою спорідненістю» та «виростанням із одного кореня» [33, с. 504]. Завдяки запозиченням різних елементів устрою цехів, що були інтегровані у міське життя, братства, як уважав М. Грушевський, змогли пристосуватися до міського устрою і стали формою організації для українського міщанства.

Низка важливих спостережень із історії виникнення братств були випрацювані І. Крип'якевичем. Схиляючись до концепцій, розроблених російськими вченими ще в XIX ст., він шукав витоки українських братств у давньоруських «церковних товариствах, котрі мали спеціальне завдання влаштовувати пири на парохіяльні празники» [98, с. 68]. Науковець також звертався до поняття «медових братства» через практику давніх об'єднань варити меду на масові святкові трапези. Однак історик наголошував, що ці

товариства «хоч і були збірним місцем для громади, але не мали майже ніякої організації», такі запозичення, на його думку, були почерпнуті братствами із устрою німецьких цехів [98, с. 68]. Саме риси цехового устрою, як акцентував І. Крип'якевич, проявлялися як у статутах братств, так і в практиках стосунків між їх членами. Однак водночас зберігалися традиції давніх медових братств із влаштування бенкетів на церковні свята [98, с. 69].

Представник львівської історичної школи М. Грушевського Ф. Срібний вступив у дискусію із низкою тверджень, висунутих у російській науці, а зокрема, у праці А. Криловського, у питанні генези церковних братств. Український вчений доволі скептично поставився до теорії про можливість запозичення братських церковних організацій із православної Греції, де нібито утворилися перші такі структури під гнітом католиків над православними після IV хрестового походу. Сам історик схилився до думки про більш самобутній шлях появи братств на українських землях [175, с.172], зазначаючи про здебільшого західноєвропейські впливи на їх організаційні основи. Виступав Ф. Срібний проти тези, що побутувала у багатьох дослідженнях, про світський характер найдавніших братств на початках їх існування. Він наголошував, що перші братства зосереджувались саме на церковних справах, а зокрема, на утриманні храмів. Таке своє твердження доводив на підставі фактів з історії Львівського Успенського братства, підкреслюючи, що поступове зосередження братств на справах релігійної боротьби та діяльності на користь збереження національної ідентичності призводить до втрати нами чисто церковного характеру [175, с. 176]. Також історик звертався до проблеми датування грамот на заснування Львівського братства та виступив проти тогочасної думки про видання королівською владою установчих документів у 1439 р., обґрунтовано доводячи, що це могло відбутися тільки в 1469 р. [175, с. 175].

У дослідженнях історії церковних братств в Україні Я. Ісаєвич чимало уваги зосередив на проблемі їх появи. Він зазначав, що у різних народів на різних ступенях їх розвитку існували організації, що мали назву «братство». Найдавнішими із них він називав поховальні братства, що існували в

Константинополі в IV ст., та братства для догляду за хворими із Олександрії V ст. [62, с. 18]. Натомість на теренах Східної Європи існували братчини. Також науковець перелічував різноманітні братства, що мали релігійний характер, як, наприклад, православне братство у Венеції (XV ст.) чи подібні організації католиків і протестантів. Історик звертав увагу на подібність організаційних форм у церковних братств та професійних об'єднань, зокрема цехів у середньовічних європейських містах. Свідчення їх взаємовпливу віднаходив у назвах старшини серед членів братств, що у деяких із них називались «цехмістрами» [62, с. 19]. Звертав увагу Я. Ісаєвич і на існування братств при католицьких костьолах на українських землях. Однак, згідно із вимогами політичної кон'юнктури, пануючої у СРСР, вчений змушений був називати католицькі братства нежиттєздатними, бо вони слугували лише релігійним цілям і «не вели суспільно-корисної роботи» та «не користувалися підтримкою широких кіл трудящих» [62, с. 20]. Натомість православні братства історик уважав надзвичайно активними й корисними. Причину цього вбачав у тому, що «більшість із них протягом тривалого часу залишались світськими за своїм складом та характером». Натомість існування братств при церквах обумовлював «умовами середньовіччя, коли ідеологічні течії і установи не могли виступати без релігійної оболонки» [62, с. 22]. Також Я. Ісаєвич зазначав, що патронат над церквами не був ані причиною появи братств, ані метою їх діяльності, основним у їх створенні та діяльності було «прагнення міського населення взяти у свої руки ініціативу в багатьох важливих галузях громадсько-політичного і культурного життя» [62, с. 23]. Формуючи свої висновки під диктатом радянської тоталітарної ідеології, вчений змушений був згадати і про боротьбу міщан «проти засилля церковників» та їх гуртування у братства задля протидії соціальному та національному гніту.

У низці праць Я. Ісаєвич наголошував, що провідні братства розвинулись в принципово новий для свого часу тип суспільних організацій, що поєднували у собі функції «православної реформації» та боротьби за національно-політичні й станові права, відстоювали національну культуру [231]. Наголошуючи на

світському складі братств та громадсько-політичних формах їх діяльності, історик стверджував, що вони зробили крок до створення місцевих самоврядних органів. Феномен братств він пов'язував також з місцевими умовами існування. На думку вченого, братства відігравали вагомую роль у ледь чи не всіх сторонах громадсько-політичного та культурного життя України.

Однак слід зазначити, що з відновленням незалежності України Я. Ісаєвич висловити свої погляди уже без ідеологічного тиску комуністичної системи та в англomовній праці про історію українських братств сформулював низку нових позицій. Так, учений звертав увагу на теорії появи церковних братств, постульовані у західноєвропейській історичній науці, у т. ч. щодо витоків братської організації з «братерських асоціацій» та колегій давнього Риму, які стали попередниками ранніх християнських громад, а також союзів, відомих в германських країнах як «гільдії», як із прийняття християнства зазнали значної трансформації [232].

З 90-х рр. починається новий етап у вивченні братського руху України, що характеризується осмисленням його феномена в контексті загальноєвропейської історії, введенням нових джерел, виробленням нових методів їх вивчення.

Дослідник історії української церкви В. Ульяновський торкався у своїх працях витоків православних братств. На його думку, до запровадження ставропігійної реформи Львівського Успенського братства, введеної з допомогою антиохійського патріарха Йоакима в 1686 р., найдавніші братства на українських землях мали суто церковний характер. Причинами заснування перших таких православних об'єднань, як стверджував історик, було розв'язання внутрішніх поточних проблем конкретних храмів та їх пастви, зокрема благодійна діяльність і підтримання релігійної моралі серед парафіян [185, с. 215].

Досліджуючи роль Львівського Успенського братства у процесі збереження національно-культурної ідентичності українського народу, М. Грищук у звернувся до проблеми появи саме таких організацій [26]. На

думку вченого, значну роль у процесі формування братств відіграли суспільно-політичні обставини, що склалися на українських землях в XVI ст. Серед них він виділяє занепад православної церкви, зумовлений перетвореннями у патронаті, коли почав домінувати неукраїнський державний та громадський патронат. Важливими були і процеси, що відбувалися в середовищі давнього українського боярства, яке інтегрувалось у шляхетський стан польсько-литовської держави і зазнавало асиміляції. Тому патронат над православними церквами, як уважає дослідник, перейшов до самоорганізованих міських громад українців східного обряду. М. Грищук також звертає увагу на засвоєнні українськими міщанами різноманітних західноєвропейських організаційних зразків. Саме їх поєднання із етнокультурними особливостями українських міських громад та існуванні у стані перманентної боротьби за національно-політичні та станові права міщан-українців склали, на його переконання, основу самобутності українських церковних братств як нового типу суспільних інституцій.

З оригінальною тезою, яка стосувалася початків братського руху, виступив один із перших польських дослідників цього явища Е. Ліковський. Він стверджував, що церковні братства були явищем цілком чужим для православної церкви, і що «церква не знала їх ніколи і не знає сьогодні». Натомість на руських землях ці інституції почали з'являтися лише в середині XV ст. завдяки наслідуванню організаційних структур, які існували в лоні католицької церкви. Учений також констатував, що найдавніше львівське та віленське мирянське об'єднання були «цеховим братством» міщан, які лише кільканадцять років перед Берестейською унією почали активізувати та розширювати свою діяльність [236, с.56].

У міжвоєнний період польський історик К. Ходиніцький виступав із тезою про походження православних церковних братств із структур західноєвропейських ремісничих цехів, зауважуючи, що в XV ст. «і братства, і цехи мали як релігійні, так і господарські цілі» [226, с. 177]. Основними завданнями найдавніших братств він називав варення медів для влаштування

святкових трапез, спільну участь у похоронах братчиків, а також врегулювання суперечок між їх членами і виборними щорічно старостами. І лише в XVI ст., як вважав дослідник, у братствах почали переважати риси релігійних товариств, що піклувалися про власні храми та шпиталі, однак діяльність свою вони все ж регламентували статутами, що почасти копіювали зразки цехових документів [226, с. 178].

Сучасний польський дослідник історії православних церковних братств А. Міронович при вивченні генези цього руху зробив акцент на ролі світського елементу в житті православної церкви у польсько-литовській державі. Зокрема, він звернув увагу на права патронату над церквами із боку власників маєтків або міщан. Учений заперечив тези про походження світської опіки над церквами з ідей Реформації та віднаходить їх у традиціях «соборності», що панували у Східній церкві [241, с. 13]. Схиляючись до теорій про походження братств із структур ремісничих цехів та вважаючи її доведеною (зокрема у працях М. Кояловича), він підкреслює, що православні міщани почали організовуватися у братства задля спільної оборони економічних, національних та релігійних інтересів в часи релігійних утисків [241, с. 9]. Період такого творення мирянських об'єднань, на його думку, наступив у середині XV ст., зокрема, у 1434 р. в Галичині та на Поділлі королівською владою було ліквідовано чинність давнього руського права і запроваджено польські закони. Такі заходи призвели до усування православних від участі в міському самоуправлінні та вплинули на цехові організації, де почали розгорятися релігійні конфлікти. Це також дало підстави А. Міроновичу характеризувати посталі церковні братства як «професійні організації релігійного характеру» [241, с. 13]. Натомість наступний вплив ідей Реформації, приготування до унії та зріст заможності руського міщанства, як вважає історик, сприяли залученню братств до культурно-освітнього та суспільно-політичного життя. Крім того, дослідник наголошує, що братства «мали власну руську традицію, котрої безпосередніх аналогів ми не можемо прослідкувати в західноєвропейських цехах та гільдіях» [241, с. 14].

Деяких аспектів ранньої історії православних церковних братства торкалася у своїх дослідженнях Б. Лоренс. Не вивчаючи спеціально походження братського руху та генези подібних союзів, усе ж зверталася до проблем появи окремих церковних братств на теренах Перемишльської єпархії [238]. Так, вона прослідковувала перші згадки про функціонування Братства Св. Яна та Братства Св. Трійці у Перемишлі від XV до XVI ст. [238]. Слід звернути увагу, що дослідниця робила наголос на світських формах діяльності братств, зазначала, що її наукові студії присвячені «організаціям, які зібрали світських людей різних станів, пов'язаних з православною та уніатською церквою» [260, с. 572].

Звертався до проблеми появи церковних братства в Україні Л. Цвікла у з'ясуванні стосунків між владою Речі Посполитою та православною церквою й вірянством [228]. Він провів порівняльний аналіз різноманітних теорій походження церковних братств, зробив акценти на вагомій ролі світського елементу у процесах творення братств на українських та білоруських землях у складі Речі Посполитої. Також звернув увагу на відмінності зі становищем церкви у Московській державі та зазначав, що в Московії подібні процеси не могли розвинутись до такого рівня самоорганізації та впливів на різні громадські й церковні структури, як у Речі Посполитій, адже там церковне життя було під абсолютним контролем царського державного апарату.

Зацікавлення російської історичної науки проблемою генези братств розпочалось у 50–70-х рр. XIX ст. та було пов'язане з виходом у світ книги А. Попова «Бенкети і братчини» [163], у якій автор розглянув звичай, що панував серед руських громад, влаштовувати до храмових свят спільні бенкети. Зазначивши, що саме такі громадські бенкети отримали назву братчин, автор вказав на зв'язок бенкетів зі церковними святами, а отже, відзначав їх релігійне значення. Втім, на думку А. Попова, ігри, танці та пісні, якими супроводжувались ці бенкети, давали підстави віднаходити їх язичницьке коріння [163, с. 21]. Такі ідеї спільності різноманітних суспільних та культурних процесів у всіх східнослов'янських народів у подальшому зазнали в

російській науці значного розвитку, адже відповідали офіційній ідеології російського самодержавства, спрямованій на заперечення самотності окремих народів, що колись входили до складу Київської Русі.

Продовженням дискусії довкола пошуків витоків церковних братств із давньоруських об'єднань-братчин стали теорії, розроблені відомим російським істориком С. Соловйовим [173]. Розважаючи над природою спільних бенкетів-братчин, де їх члени зобов'язувались вносити встановлену частку харчів або їх грошового еквівалента, він зазначав, що вони поступово отримували на це від влади різноманітні пільги та привілеї [173, с. 108]. У таких містах, як Новгород та Псков, вони також добивалися певних прав судової автономії. Таке поступове розширення прав цих об'єднань у громадській сфері було можливим на теренах, де практикувалися різні форми самоорганізації населення за існування його ширших прав [173, с. 111]. Ці процеси історик спробував порівняти зі становищем братств на землях польсько-литовської держави. На підтвердження своєї думки про походження братств в Україні та Білорусі із об'єднань, що займалися влаштуванням бенкетів-братчин, він звернувся до свідчень у джерелах, де згадувалися практики спільного відзначання братчиками певних свят. Попри твердження дослідника, що зібрання братств мали на меті вирішення релігійних та благодійних справ, все ж він наголошував на фінансуванні цих заходів з коштів, отриманих за меди, які споживали на братських трапезах. І лише важке становище православ'я в Речі Посполитій та потреба піднесення ученості й морального стану серед членів спільноти, задля боротьби із наступом католицтва, сприяло зростанню значимості братств у суспільстві [173, с. 114]. Це все дало підстави С. Соловйову стверджувати, що «із порівняння всіх фактів легко помітити, що братчини Східної Росії і братства Західної на початку були одними і тими ж організаціями, які в різних місцях мали різний ступінь розвитку: в областях Московської держави найменшу, в Пскові та Новгороді більшу, а в Західній Росії, через зазначені умови, найбільшу» [173, с. 117]. Таким чином, історик підкреслював «загальноросійський» характер братств,

нівелюючи самотність українських мирянських організацій як особливого історичного явища.

Архієпископ Філарет (Д. Гумілевський) у масштабній праці «Історія Російської Церкви» виділив два періоди в діяльності братств. Початковий він пов'язував із тим, що братства переважно турбувалися про конкретні храми, утримання духовенства та допомагали бідним [190, с. 25]. Натомість причини інтенсивного розгортання братського руху і його активності у житті українського народу віднаходив у боротьбі проти наступу католицизму, яка, на його думку, стимулювала подібні процеси. Втім слід зазначити, що серед тверджень дослідника є чимало суперечливих. Так, зазначаючи про початки існування Львівського Успенського братства, він вказував, що своєю появою воно завдячує «здебільшого турботі відомого поборника православ'я Гедеона, єпископа львівського» [190, с. 96].

З інших позицій підходив до питання генези церковних братств І. Флеров [192]. Джерело походження братств він убачав у ранньохристиянських общинах, зазначаючи, що саме заповіді апостолів, звернені до перших вірян, кладалися в основу пізніших церковних братств, за зразком ранньохристиянських громад. На підтвердження цих поглядів історик посилався, наприклад, на грамоту патріарха Кирила, видану для новозаснованого Луцького братства, де згадується про встановлення братства згідно зі стародавніми християнськими постулатами. Саме тому, як звертав увагу вчений, мирянські об'єднання нерідко називали себе у грамотах «братствами любові» або «братствами милосердя» [192, с. 12]. Однак дослідник наголошував, що причинами заснування братств були переслідування поляками православних ще із часів Кревської унії (1385 р.). Саме насильство із боку католиків змусило православних самоорганізуватись у Львівське (1439 р.) та Віленське (1458 р.) братства. Втім, як зазначав І. Флеров, братства до 1588 р. «не являли собою міцного оплоту для підтримання православної віри, адже не мали ще ні правильного устрою, ні достатніх засобів для захисту православ'я і не користувалися ще значним впливом серед руського народу, хоча достатньо

прикрасили себе справами милосердя та християнської любові; тоді не було ще постійних та жорстоких гонінь на православ'я, як це сталося у майбутньому, і братства ще не мали достатніх для боротьби з ворогами сил та засобів» [192, с. 14]. Цікаві й оригінальні спостереження зробив І. Флеров у питанні участі королівської влади у заснуванні братств, зазначивши, що королі зазвичай затверджували факти утворення братств своїми грамотами, через що вони отримували низку прав та привілеїв. Саме це надавало братському рухові певної організованості та захищало його від різноманітних зовнішніх втручань [192, с. 28].

До інших висновків доходив у своїх працях М. Коялович. Так, у дослідженні, присвяченому історії запровадження церковної унії на землях Речі Посполитої, зазначив і про певні аспекти походження братств, звернувши увагу на подібності між устроєм церковних братств та західноєвропейських ремісничих цехових об'єднань. Із цього він робив висновок, що саме організація цехів стала безпосереднім зразком для структурного оформлення православних мирянських братств українського міщанства [94, с. 65].

Подібну позицію у питанні походження церковних братств на українських землях відстоював М. Скабалович, відшукуючи паралелі між православними міськими братствами та купецькими гільдіями й цеховими організаціями ремісників у західноєвропейських містах. З іншого боку, дослідник спробував вивести витoki братських організацій із ще давніших епох ранніх об'єднань, що існували на землях германських та слов'янських племен. У таких своїх концепціях він спробував поєднати теорію про походження братств з традицій спільних бенкетів-братчин, що існували на російських землях, та віднайденням їх коренів у професійних союзах Західної Європи. Дослідник стверджував, що спершу люди, які збиралися на трапезу, як на Русі, так і в німецьких землях, не мали один перед одним ніяких додаткових зобов'язань. Згодом, коли появляються обов'язки підтримувати один одного і свій храм у важких обставинах, бенкетні зібрання перетворюються на союзи, гільдії та корпорації [172].

Значний внесок у дослідження генези православних братств зробили російські дослідники – представники Київської церковно-історичної школи. Так, С. Голубєв одним із перших запропонував теорію виникнення братств з права патронату населення над церквами, яке існувало в XV–XVII ст. У другому томі відомої праці про історію життя та діяльності Петра Могили він зазначав про виникнення братств зі специфічною формою патронального права в церквах із колективним міщанським патронатом, який відрізнявся від приватновласницького [24, с. 467–468].

Віднайти корені братських організацій на українських землях в об'єднаннях членів громад задля проведення спільних трапез намагався О. Папков. Такі структури він уважав самобутнім явищем на землях східних слов'ян, а їх початки віднаходив у «перших століттях після поширення у нас християнства, як в цьому переконує Іпатіївський літопис згадуючи існування в XII ст. братчини у Полоцьку» [151, с. 56. Історик стверджував, що ці організації також відігравали значну роль у релігійно-церковному житті громад. Це, на його думку, було свідченням значної самостійності та самоорганізації в середовищі парафіян церков. Такі об'єднання-братчини вчений порівнював із «медовими братствами» на теренах Білорусі й України, які своїми початковими завданнями мали організацію спільних святкових бенкетів та варіння меду, кошти із продажу якого використовувались на цілі благодійництва [151, с. 58].

Оригінальністю у баченні генези церковних братств вирізнялися ідеї російського історика-медієвіста та релігійного мислителя Л. Карсавіна. Звертаючись до вивчення середньовічного чернечого руху, він спеціально не зосереджувався на історії православних братств в Україні, однак все ж зробив влучні спостереження щодо початків подібних мирянських організацій загалом. Характеризуючи церковні братства середньовічної Західної Європи, наголошував, що попри мирянську сутність, їх слід розглядати у ключі розвитку чернечого руху [77, с. 97]. У церковних братствах він бачив форму «послабленої аскези», що надихалася ідеалами релігійного життя епохи, які ставили на перше місце спасіння душі [77, с. 98]. Отже, історик вважав за

можливе зближувати церковні братства середньовіччя із такими чернечими орденами, як, наприклад, терціани [77, с. 101].

Значні зміни у підходах до вивчення початків існування церковних братств настали зі встановленням на теренах колишньої Російської імперії радянського режиму. Усі дослідження історії церкви та релігійного життя населення або були зведені до мінімуму, або проводились через призму жорсткої атеїстично-класової критики. Отже, поодинокі звернення вчених до питань генези братського руху були підпорядковані ідеологічним установкам марксистсько-ленінської формаційної концепції. У цьому ключі висвітлювалися проблеми витоків церковних братств у працях М. Покровського, який вважав їх породженням феодальної формації суспільного розвитку. Пояснюючи із класових позицій причини, які привели до появи братств, він зазначав, що породили ці «організації міської буржуазії та ремісників» їх потреби самоорганізовуватись задля ведення антифеодальної та антиклерикальної боротьби [160].

Продовжив лінію вивчення братського руху через призму радянських історіографічних установок Є. Мединський. Аналізуючи сутність братського руху в Україні й Білорусі, дослідник дійшов висновку, що мирянські об'єднання були «національно-релігійними політичними організаціями». Попри усі вимоги формаційної марксистсько-ленінської ідеології, він зазначав, що братства «не були організаціями економічної боротьби (як ремісничі братства), а боротьби політичної, боротьби проти національного гноблення» [129, с. 12]. Таким чином, він заперечив теорії про походження братств із організацій цехового характеру. Вчений також виступив зі спростуванням вірогідності давніших теорій появи братств, що побутували у російській історичній науці. Зокрема, гостро критикував пошуки В. Соловйовим витоків українських церковних братств у давньоруських братчинах, зазначаючи, що свідчення про існування цих обох історичних явищ відділяли від себе кілька століть та значні відстані між теренами Західної України та Білорусі й Московського князівства. Також за недолік В. Соловйову він називав спроби російського вченого

заперечити самобутній характер українських та білоруських об'єднань [129, с. 8]. Іншу принципову відмінність він віднаходив в обставинах появи братств, наголошуючи, що на українських та білоруських землях вони з'явилися в умовах іноземного гніту і як відповідь на нього, натомість в Росії, де таких релігійно-національних утисків не було, вони мали форму звичайних банкетів. У своїх порівняннях з іншими подібними організаціями Є. Мединський підкреслював, що «зразком (але не оригіналом) для створення братств України й Білорусії в XVI–XVII ст. могло послужити чеське (богемське) братство» [129, с. 35]. Такі подібності він віднаходив в появі обох рухів в умовах іноземного поневолення та тиску католицької церкви, їх близькості ідеології боротьби проти ворожого засилля й активності контактів між обома народами, що забезпечувало можливість для запозичень [129].

Розгорнуту картину існування різноманітних братських організацій, із яких можна простежити витoki традицій братського руху в Україні, змалювала С. Лукашова. Наголосивши на існуванні в середовищі церковних братств на теренах Речі Посполитої союзів, що мали різноманітні, подекуди відмінні, характерні риси, які можуть вказувати на особливості їх генези, вона зазначила, що із 26 відомих на кінець XVI ст. братських організацій сім регулярно виготовляли мед, 13 мали найбільше подібностей до парафіяльних общин, чотири були ремісничими цехами, шість загальноміськими об'єднаннями, а два поєднували у собі багато ознак [117, с. 56]. Так традиції ситити мед та продавати його після влаштування святкових бенкетів історик пов'язує із їх походженням від медових братств. Натомість останніх вона виводила ще із стародавніх індоєвропейських традицій проведення бенкетів, пов'язаних із ритуальним вживанням алкоголю. Зазначаючи про існування багатьох спільних рис між медовими та церковними братствами, С. Лукашова звертає увагу і на їх відмінності, а зокрема, відсутність у медових братств обов'язку піклуватися про конкретні храми та вимоги колективної присутності на богослужіннях [117, с. 61].

Не оминула увагою С. Лукашова також історію появи й функціонування парафіяльних братств, що постали на основі пастви окремих храмів, охарактеризувавши і низку їх відмінностей від пізніших церковних братств в Україні та Білорусі, між іншим зазначаючи відсутність серед цілей їх діяльності регламентації професійно-ремісничої сфери життя їх членів та зосередження винятково на релігійних практиках [117, с. 66]. Однак основний акцент вчена зробила на розгляді історії діяльності католицьких церковних братств у Західній та Центральній Європі ще із раннього середньовіччя. Віднайшовши велику кількість подібностей між православними та католицькими братствами, вона все ж акцентує увагу на відмінності у суворій підконтрольності католицьких об'єднань перед церквою та спробами мирян самотійно керувати справами церкви зі сторони православних братств [117, с. 104]. С. Лукашова також розглянула гіпотезу витоків церковних братств в Україні із братських організацій Греції, проте спростувала її вірогідність через виявлену велику кількість відмінних рис та пізнішому характері оформлення грецьких союзів [117, с. 113].

Торкалася проблеми витоків церковних братств у своїх дослідження Ю. Шустова, зосібна, проаналізувала різноманітні поширені в історичній науці теорії, які б пояснювали генезу братського руху. Дослідниця звертає увагу як на концепції витоків братств із давньоруських братчин, так і на їх творення за зразком західноєвропейських цехів або гільдій, на запозичення об'єднаннями різноманітних організаційних елементів із Магдебурзького права чи інших традицій міського самоуправління. Однак вчена не взялася доводити правильність якоїсь однієї концепції та підсумувала, що, вдаючись до якоїсь однієї чи декількох версій, «неможливо передати повноту того складного процесу, який привів до утворення братств у Речі Посполитій наприкінці XVI ст.» [214].

Таким чином, розглянута історіографія питань генези православних церковних братств на теренах України вказує на значний інтерес дослідників до цієї наукової проблематики. Дослідження вчених породили значну кількість

різноманітних наукових теорій у цьому питанні. Багато із висловлених ними тез перебували під значним впливом політичної, ідейної та культурної кон'юнктури свого часу та середовища, у яких працювали дослідники. Так, наприклад, для багатьох російських вчених властивим був пошук першопочатків братського руху у давньоруських братчинах, що часто диктувалося намаганнями побачити в українських братствах частину «загальноруських» традицій та знівелювати, під впливом пануючих у Росії ідей панславізму, самотність українських суспільно-культурних явищ. У сучасній як вітчизняній, так і закордонній історичній науці прослідковується тенденція до плюралістичного підходу у виявленні багаторівневих та різноманітних за своїм культурно-цивілізаційним походженням впливів на появу мирянських організацій і їх джерел. Багато дослідників також вказують на неможливість сьогодні остаточно сформулювати якусь одну теорію, яка б повністю пояснювала витоки братського руху.

2.2. Еволюція уявлень про братський рух

Встановлення дефініції православних церковних братств та самого братського руху є важливим елементом наукових досліджень історичного явища мирянських об'єднань. Адже саме через таке теоретичне осмислення явища дослідник може розкрити усю його суть, вказати на його характерні особливості та роль в історичних процесах. Подібні узагальнення відбивають усі особливості дослідницьких підходів та оцінних інтерпретацій, здійснених вченими, й дозволяють прослідкувати специфіку їх наукового розумування та ідейного дискурсу у середовищі в якому працювали історики.

Одну із перших в українській історіографії спроб дати дефініцію православних церковних братств зробив Я. Головацький. Звертаючись до визначення ідеалів, які становили суть руху, зазначав, що об'єднання мирян творилось на підставі християнських заповідей і у дусі перших християнських громад апостольських часів. Однак серед причин їх появи та наступних перетворень дослідник називав історичні умови, що «підштовхнули русинів до

більшої діяльності» [19, с. 3]. Серед таких він бачив поширення протестантства та діяльність єзуїтів на користь конверсії православних у католицизм, що дослідник порівнював із гонінням язичницької влади Риму проти найдавніших християнських общин. Таким чином, «Ставропігійон, завдяки рішенням громадян, став представником всього руського населення нашої Русі, захисником та охоронцем руського віросповідання» [19, с. 7]. Даючи загальну характеристику діяльності Львівського Успенського братства, науковець відзначав, що воно «мужньо відстоювало переслідувану руську віру та народ, добивались у королів дотримання прав усього руського народу» [19, с. 7].

Український дослідник Ф. Лебединцев в середині XIX ст. констатував, що початково братства були об'єднаннями міщан з «доволі правильною організацією і суворо визначеною ціллю, яка полягала в справах благочестя, любові та милосердя» [108, с. 264]. Дослідник зазначав, що такі громади (XVст.) мали доволі обмежене коло діяльності, а саме: утримання церкви, догляд за хворими та допомогу бідним. Однак із початком утисків православної віри та поширенням на українські землі діяльності єзуїтів усі стани руського суспільства згуртувалися для спільної оборони від ворожого натиску. Так братства стали організаційними структурами протидії наступу католицької віри та національних утисків із боку поляків [108, с. 267]. Цей статус, як вважав історик, був затверджений найвищими ієрархами православної церкви – Константинопольським та Антиохійським патріархами. У нових православних братствах другої половини XVI ст. Ф. Лебединцев бачив зразки самоорганізації населення, що охопило своєю діяльністю ледь не всі сфери громадського життя руського населення та навіть виділилося у громади із судовим імунітетом. Вони, як наголошував учений, «з рідкісною самопожертвою відстоювали права усього південно-західного руського населення, принижованого з усією наглістю ворогами православ'я». Підсумовуючи свої характеристики церковних братств, він вказував: «Братські громади слугували зрештою представниками та зразками чистого православ'я та моральності, повчанням самопожертви,

твердої мужності та терплячих страждань, тихої та чистої любові, миру та єдності» [108, с. 269].

На сутності православних церковних братств як «явищ колективних», спрямованих на реалізацію прав та обов'язків патронату над храмами наголошував А. Криловський [100, с. IV]. Розділяючи історію діяльності церковних православних братств на два періоди, межею між якими був початок тиску на православне руське населення поляків та католиків, дослідник давав дві загальні характеристики братського руху. Він зазначав, що до 1580-х рр. братства становили звичайні об'єднання парафіян певної церкви, що бажали врегулювати відносини зі своїм парафіяльним храмом та взаємно між собою. З такою метою вони укладали статут, у якому і зазначали відповідні правила взаємостосунків. Іншими характерними рисами цих об'єднань був обов'язок жити за християнськими нормами, відвідувати спільні церковні служби та зібрання, здійснювати вклади на благодійність, а також влаштовувати колективні застілля, для яких спеціально вони варили меди [100, с. VI].

Характеристику братств кінця XVI ст., а зокрема Львівського Успенського братства, як організацій, що зазнали значного реформування згідно з вимогами часу, а саме в обставинах католицької та протестантської пропаганди дав А. Криловський, стверджуючи їх перетворення на релігійно-просвітницькі організації [100, с. VII]. Їхня діяльність спрямовувалася на охорону православ'я та руської національної ідентичності, охоплюючи з цією метою «релігійну, просвітницьку, благодійну та місіонерську діяльність» [100, с. 308], та були побудовані на християнських ідеалах. У підсумку дослідник наголошував, що братства «являли собою суворо дисципліновану сім'ю, міцну внутрішніми зв'язками християнської любові та єдності помислів, були виховними установами для християнської особистості» [100, с. 309].

На потребу подати різні означення православних мирянських братств, що обумовлювалося історичною еволюцією їх сутності звертав увагу О. Левицький. Так, учений зазначав, що православні братства початково були «обмеженими кружками осіб, що мають спеціальні релігійно-добродійні цілі»

та зосереджуються на стараннях довкола забезпечення матеріального боку існування конкретного парафіяльного храму [112, с. 53]. Однак поступово, під тиском важких суспільно-політичних та етноконфесійних умов існування, міщанство почало усвідомлювати потребу докорінної реформи таких своїх організацій, нагода для чого з'явилася під час візиту до Львова патріарха Йоакима (1586 р.). Таким чином, братства перетворились на «загально-церковні інституції, завдання яких – всесторонньо служити користі й інтересам усієї західно-руської православної церкви». Серед рис оновлених братств О. Левицький називав: 1) всестановий їх характер; 2) зосередження на заснуванню й провадженню шкіл, друкарень, здійснення «виховання молоді й приготування з них учених слуг та оборонців віри й церкви; 3) об'єднання українських та білоруських братств в «одну загальну спілку, де Львівське братство є перше й старше» [112, с. 54]. Отже, історик характеризував братства як організації вищого порядку, що реалізовували спільні для них цілі масштабного оновлення суспільного та церковного життя, оборони православної церкви й етноконфесійної ідентичності українців і білорусів.

Звернув увагу на сутність братського руху І. Франко, вказуючи, що мирянські об'єднання були створені «братським духом», який єднав їх членів та «оживляв ці інституції». Він підкреслював, що братства виконували «церковно-національні» цілі та вважалися «опорою православних у їх боротьбі з унією» [196, с. 2]. Саме це, на думку дослідника, було основою діяльності організацій та їх основною суттю, натомість дбання за матеріальне становище церкви та різноманітні добродійні заходи він убачав другорядними.

Різносторонню характеристику братського руху подав у своїх дослідженнях М. Грушевський, розглядаючи братства як реформовані на зразок цехових організацій давні патрональні товариства, що гуртувались довкола своїх церков та зберегли багато рис ще племінних чоловічих об'єднань [33, с. 500–502]. Зокрема, серед таких він називав традиції влаштування спільних бенкетів-братчин. Однак, як вказував історик, ці ще доволі архаїчні інституції в XVI ст., через зріст національної та громадської свідомості українського

міщанства, зазнають значної трансформації та стають платформою для легалізації об'єднань православних українців у їх боротьбі за свої права. Характерною рисою нових братств історик визначав різноманітні організаційні запозичення із устрою ремісничих цехів, що також в очах польської влади мало пов'язувати українські братства із цими професійними об'єднаннями та слугувати їх легалізації у юридичному просторі Польського Королівства [33, с. 506]. Посеред інших братств, що переживали процес еволюції, М. Грушевський виділяє Львівське Успенське братство. Воно, на думку науковця, на другу половину XVI ст., завдяки визначній ролі Львова та відсутності інших потужних національних культурно-релігійних організацій, стало «репрезентантом галицької України» [33, с. 509]. Втім історик зазначає про ще один, третій, етап еволюції церковних братств – а саме ставропігійні реформи 1586 р., пов'язані з особою антиохійського патріарха Йоакима. Саме завдяки ним було витіснено з братського руху архаїчні традиції товариських бенкетів, а на їх місце прийшли спільні заходи, що «мали служити цілям релігійно-моральної науки і поправи». Підсумовуючи, М. Грушевський стверджував, що «братська організація залишилася давня, однак вона була овіяна й сильніше перейнята духом релігійності й морального аскетизму» [33, с. 513]. У такий спосіб була сформована нова братська організація, що слугувала знаряддям для реформи православної церкви та її очищення від усього безладу та відступу від християнських принципів. Ці нові організаційні ідеали та принципи було, як звертав увагу дослідник, перенесено на інші церковні братства, а це, зі свого боку, давало можливість «організувати усі вільні сили української та білоруської громадськості» на діяльність задля реалізації їх культурно-релігійних та національних інтересів [33, с. 534]. Водночас науковець вказував на нову характерну рису оновлених церковних братств – їх намагання посісти монопольне право на розв'язання церковно-релігійних та національно-культурних проблем житті народу, як наслідок, їх бажання до ліквідації інших подібних інституцій.

У міжвоєнний період до проблем загальних характеристик братського руху звертався І. Крип'якевич. У дослідженнях життя українців Львова в епоху пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу зосередився на змалюванні особливостей ранніх львівських братств. На відміну від багатьох інших науковців, він не розглядав їх як модифіковані професійно-станові організації, що з'явилися на зразок цехів, а акцентував на їх характері як об'єднань парафіян конкретних церков. «Братство – як відзначав вчений – мало на цілі передовсім добро своєї церкви, це було щось так очевидне, що устами про це навіть не згадують» [98, с. 71]. Визначаючи діяльність братств, як «спочатку локальну на церковнім тлі» і вже із опіки над справами храму (зокрема і «дбайливість про своїх попів» [98, с. 76], виводив й завдання опіки над цілою парафією та членами громади-братства, а саме – взаємодопомогу між братчиками та підтримку потребуючих осіб. Однією із наріжних характеристик братств називав постійні цілеспрямовані дії заради «вироблення якнайбільшої солідарності і найтіснішого зв'язку і між членами братства, і між цілою руською людністю» [98, с. 72]. Таким чином, І. Крип'якевичу вдалося прослідкувати поступовий ланцюжок еволюції завдань та діяльності братств від саме парафіяльних об'єднань мирян і до ролі «старших руської нації», не вдаючись до пояснень змін у характеристиці братств через кардинальні «реформи» окремих осіб або віднаходити їх у значних зовнішніх впливах.

Характеризуючи церковні братства, Н. Полонська-Василенко констатувала поступове розширення ними своїх завдань, однак не вбачала у цьому кардинальної зміни їх сутності. Вчена вказувала, що братства були об'єднаннями міщан, які поступово набували всестанового характеру і мали за завдання «дбати про зовнішній порядок у храмі, про задоволення його матеріальних потреб, піклуватися про хворих» [162, с. 382]. Згодом вони взяли також «виступати перед судами і самим королем в обороні Православної Церкви, брали участь у спробах відновити єпископію у Львові, бачучи занепад освіти, стали організовувати братські школи» [162, с. 382]. Серед характерних ознак братств історик називала їх виступ проти патронату,

польсько-католицької пропаганди, проти національних й релігійних обмежень українців, проти неморального життя духовенства [162, с. 383]. У подіях 1586 р., пов'язаних із візитом патріарха Йоакіма та виданні ним привілеїв, дослідниця бачила «доручення» церковного ієрарха Успенському братству стати центром мережі мирянських організацій на українських землях, контролювати моральний стан вірян та духовенства, здійснювати «духовну цензуру Церкви» [162, с. 383].

У повоєнний час на еміграції український вчений, історик та енциклопедист Є. Онацький [47] подав своє визначення братств, зазначивши, що ними були «релігійно-національні товариства українського православного люду», яким належала важлива роль у суспільному житті через гуртування довкола себе позбавленого прав українське населення. На його думку, формально обов'язки організацій зводилися до опіки над церквами, взаємодопомоги та «підтримання товариського життя», однак найбільші братства фактично перетворювались на оборонців віри та національної ідентичності й займались культурно-освітньою роботою [47, с. 110]

Своїми особливостями у характеристиці церковних братств відрізнялися українські історичні дослідження мирянських організацій, що проводились вченими які належали до греко-католицького кліру. Так, еміграційний дослідник церковної історії о. А. Великий розглядав братства як свого роду станові організації міщан, що появилися на базі цехових товариств, членами яких могли стати представники інших суспільних верств, однак при збереженні «давніх станових прикмет: солідарності, свідомості своєї національної та церковної окремішності, карності й організаційної відповідальності» [130, с. 209]. Він також зазначав, що братства зберегли свої засадничі завдання оборони станових інтересів, однак умови тиску із боку іноземної «окупаційної влади» та «чужонаціонального й іншообрядового суспільства» змусили їх «прийняти настанову самооборони» й розгорнути діяльність на ниві національної, релігійної та церковної роботи. Однак, на думку історика, організоване у братства міщанство, що поступово зміцнилось та здобуло вплив

у суспільстві, взялося за пожадливу боротьбу за владу та славу, свавільно нав'язуючи усім свою волю, «фальшуючи справжню свою місію і властиву роль» [130, с. 211]. Таким знаряддям у боротьбі братства за його вузькі групові інтереси стали ставропігійні привілеї.

У ґрунтовному дослідженні, що вийшло у світ в радянський період, Я. Ісаєвич подав коротке визначення братств, вказавши, що це «громадські організації міського й почасти сільського населення України, які в XVI–XVIII ст. відіграли чималу роль в суспільно-політичному житті українського народу, зокрема у виступах народних мас проти церковної верхівки» [62, с. 5]. Таким чином, дослідник, під тиском політичної кон'юнктури панівного тоталітарного радянського режиму змушений був упустити використання навіть у термінології згадок про братства як про «церковні» чи «православні». Натомість з позицій класової боротьби було внесено згадку про їх конфлікти із церковними ієрархами, що виражало вимоги системи щодо підкресленої антиклерикальності радянської науки. Історик у підсумках також зазначав, що братства «очолили широкий народний рух, що мав на меті обмежити роль духовенства в громадських і культурних справах. В цьому без сумніву, можна вбачати елементи реформації, зумовленої співвідношенням класових сил на Україні, а не сторонніми впливами» [62, с. 196].

Слід звернути увагу, що подібними антиклерикальними акцентами та вплетенням у контекст історичної нарації згадок про класову боротьбу має Я. Ісаєвичу взагалі вдалося провести подібне дослідження й опублікувати працю, тематика якої не вписувалася в ідеологічні рамки марксистсько-ленінської історіографії.

Досліджуючи спроби у XVI ст. реформувати православну церкву, Б. Гудзяк розглядає братства у контексті рухів релігійно-культурного відродження на українсько-білоруських землях, що здійснювалось завдяки ініціативі мирянства. З таких позицій називає православні церковні братства інституційним виявом «співпраці відносно невеликих груп вірних та нижчого духовенства» [34, с. 187], а також зазначає, що «діяльність братств виражала

стихійне прагнення руської міської – переважно нешляхетської – верстви до змін у релігійному житті» [34, с. 190]. Таким чином, історик розглядає церковні братства як ще одну, паралельну до спрямованих шляхтою, а зокрема Острозького гуртка, що перебував під патронатом князя Костянтина Острозького, ініціативу населення на благо впровадження церковних та суспільних реформ і національного відродження.

З-поміж сучасних дослідників вважаємо за доцільне назвати М. Капралю, котрий характеризує братства як церковні релігійні організації, що поступово «перебрали на себе обов'язки речників та захисників усієї української громади» [72, с. 67]. Такі означення тлумачить пунктами статутів братств, зокрема Львівського Успенського, наданого патріархом Йоакимом в 1586 р., де першими в списку йшли «пункти церковного характеру (ктиторство, благодійність, моральні обов'язки у громаді, взаємини із священниками та ін.)». Членів братства він також називає «охоронцями моральних порядків» [72, с. 68]. Однак учений зауважує, що значні привілеї сприяли поступовому виходу діяльності братства за рамки піклування довкола потреб власних храмів та активізації його релігійно-культурної праці. Подальші ж після Берестейського собору 1596 р. та конфлікту з єпископом Гedeоном Балабаном події засвідчують, що «братство поступово полишає всеукраїнські заходи, заглиблюючись у місцеві, не прості для українців Львова проблеми» [72, с. 69]. З XVII ст. Успенське братство, на думку М. Капралю, стало організаційною структурою, що відстоювала релігійні, культурні, економічні та політичні інтереси українців Львова.

Український дослідник церковної історії Л. Тимошенко дає дефініцію церковних братств як релігійно-мирянських інституцій та у цьому ключі визначає ієрархію їх функцій. Головну роль відводить «суто релігійним – вільне задоволення релігійних потреб членів братства, зокрема обов'язок кожного члена братства відвідувати богослужіння, організація і форма служби, дотримання християнських норм моралі, адміністративно-господарська діяльність щодо храму, норми взаємин з кліром» [178, с. 17]. Другою та

третьою позиціями в ієрархії функцій історик відповідно називає культурно-освітні та виховні й харитативні. Останніми ж, на його думку, в програмах діяльності братств йшли громадсько-політичні завдання, які в статутах об'єднань взагалі не згадуються [178, с. 18]. Дослідник також підкреслює «винятково релігійну природу братських організацій» обґрунтовуючи таку позицію ототожненням у братських документах понять «братство» та «церква» [178, с. 19], що було традиційним для богословського трактування церкви як об'єднання вірних згуртованих християнською братською любов'ю.

Особливим конфесійним підходом, сформованим під впливом ідеологій «Теорії офіційної народності», що панувала в російській історичній науці та становила частину державної політичної пропаганди, відрізнялися оцінки сутності братського руху, здійснені російськими істориками, що працювали в XIX ст. Так, І. Флеров розглядав церковні братства як «громади, що складались із представників різного звання та багатства, задля захисту православних південно-руської церкви від гніту з боку латинян та лютеран, що намагались повністю знищити православну церкву в польських володіннях» [192, с. 2]. Учений зазначав, що, завдяки загальній народній підтримці та їх визнанню світською і духовною владою, братства поступово оформились у своєрідний орган, який представляв усе населення України перед різноманітними зовнішніми силами. Дослідник наголошував, що в основі всієї діяльності братств лежали християнські заповіді, які складали основу їх ідеології, а самі об'єднання створювалися на зразок громад перших християн апостольських часів [192, с. 3–4]. У такому ж ключі науковець розглядав причини, які призводили до формування мирянських організацій, а саме, «дух євангельської любові, що об'єднував між собою православних в громади», а також історичні обставини утисків із боку іновірців та іногородців [192, с. 13]. Таким чином, І. Флеров давав означення братств як «об'єднань людинолюбців» [192, с. 75], спрямованих на «служіння страждаючому людству», та «релігійно-православні общини» [192, с. 82].

Визначити сутність братських організацій зробив спробу у своїх дослідженнях митрополит Макарій (Булгаков), зауваживши, що джерела не дають чіткої відповіді про сутність найдавнішого братського руху. Однак певні опосередковані факти з історії дарувань Львівському Успенському братству певних маєтків та визначення за ними деяких завдань дали йому підставу стверджувати, що «львівське братство було по суті релігійне, або церковне, та мало лише одну ціль – піклуватися про потреби місцевої парафіяльної церкви» [121].

У баченні російського церковного історика та монархіста С. Голубєва братства були «корпоративними організаціями, що групувалися довкола церкви», а їх обов'язки полягали у колективному патронаті над своїм парафіяльним храмом. Аналіз різноманітних початкових форм діяльності братства та його юридичного закріплення давали вченому підставу стверджувати, що «братства є нічим іншим як колективний патронат, що розвинувся під впливом сприятливих обставин» [21, с. 83]. Саме принципами патронату, що полягали в «бажанні повного керівництва церковними справами», історик пояснював постійні конфлікти мирянських об'єднань із духовенством, що були їх природними конкурентами у цих питаннях [21, с. 83].

На думку С. Голубєва, в 1580-х рр. відбувся кардинальний переворот у розвитку братств, і від цього часу вони «суттєво міняють характер своєї діяльності і стають братствами релігійними, церковними у повному значенні цих слів» [21, с. 90]. Таку зміну сутності об'єднань мирян він пов'язував із активізацією релігійної боротьби у суспільстві Речі Посполитої. Саме тоді найпотужніші братства, Львівське та Віленське, стають «релігійно-оборонними інституціями», ознаками яких, поруч із різноплановою спрямованістю на протидію наступу католицизму та унії, виступили посилене бажання автономії та їх колективізм [21, с. 91].

Подібно до своїх старших колег із середовища російських науковців, О. Папков характеризував братства як «високоморальні церковні союзи, що по духу наближались до тих християнських громад, які з'явилися у перші століття

християнської ери та назавжди залишилися для людства недосяжним ідеалом суспільного устрою, суцільно просякненого християнськими інтересами» [51, с. 11]. Таким чином, братства розглядалися ним результатом самовдосконалення православної громадськості, керованої високими християнськими ідеалами служіння потребуючим. Завдяки такому поступовому росту, як уважав історик, братства досягли рівня «нової церковно-суспільної сили», спрямованої на відродження церковного життя на українських та білоруських землях [51, с. 15]. Остаточо до «перезаснування» братств на нових засадах, а зокрема Львівського Успенського, відбулося після отримання останнім патріарших привілеїв (1586 р.), що надало йому форму «церковно-суспільного союзу, що мав за завдання: перевиховання в православному дусі своїх членів, внесення моральних обов'язків у їх ставлення до менших братів, потребуючих, а також просвіту та керівництво, як з матеріальною допомогою, так і поширення та підтримку православ'я на Русі» [51, с. 16]. Як і більшість інших російських істориків свого часу, О. Папков розглядав церковні братства як організації, що визначили своїм завданням боротьбу проти наступу католицизму та полонізації й захисту православ'я і руської ідентичності. Такими дослідник бачив мирянські об'єднання уже з кінця XVI ст. і виводив причину їх перетворень із запровадження церковної унії в Речі Посполитій [51, с. 66].

Перші характеристики братств, зроблені у дусі марксистсько-ленінської ідеології, що певний час були визначальними у розгляді явища мирянських організацій радянською історіографією аж до кінця сталінської епохи, можна відшукати в працях М. Покровського. У другій частині своєї «Російської історії», що побачила світ в 1924 р., вчений-марксист, згідно із формаційним підходом, розглядав українські церковні братства як об'єднання буржуазії, що «почала підіймати голову і в церковних справах» [160, с. 29]. Із тенденційним підходом він вказував, що мирянські організації були просякнуті ідеями збагачення та задоволення за допомогою купівлі та хабарів усіх своїх інтересів. Саме такий дух накопичення та протидії економічному утиску із боку світських і духовних феодалів, які не давали буржуазії помножувати свої капітали, стояв,

на думку М. Покровського, в центрі зацікавлень членів братств та був метою існування їхньої організації [160, с. 30].

Дещо більш помірковані погляди на церковні братства висловлювались радянськими істориками повоєнного часу. Так, колектив авторів «Історії СРСР», стверджував: «Виразником національного протесту стали братства, що виникали в той час у містах, тобто організації городян, які створились навколо парафіяльних церков і об'єднували широкі маси міщанства. Братства були суто національною українською організацією. У процесі боротьби з політикою Польщі вони об'єднали також сили українського козацтва і української шляхти» [265]. Як бачимо, у радянській науці розпочався поступовий відхід від розгляду братств як «буржуазних об'єднань», а отже, їх трактування як «класово ворожих елементів» із супровідним до таких трактувань навішуванням тенденційних ярликів.

Доволі оригінальний для радянської історіографії, певною мірою навіяний хрущовською «відлигою», підхід до дефініції православних церковних братств подав Є. Мединський. Він виступив із критикою різноманітних давніших спроб російської історіографії показати братства як частину «загальноросійського» процесу творення громадських об'єднань або нав'язати їм уже в радянській час статус організацій, спрямованих на боротьбу міського пролетаріату за соціально-економічні права. Він категорично стверджував, що «українські та білоруські братства були національно-релігійними організаціями», і далі – що «вони були не організаціями економічної боротьби (як ремісні братства), а боротьби політичної, боротьби проти національного гноблення, прибраної, через історичні умови того часу, в релігійну форму» [130, с. 13]. Таким чином, історик вказував, що братства із самого початку мали на меті реалізацію політичних завдань та розвивались як організації боротьби проти колонізації і окатоличення [130, с. 16]. У дусі радянської ідеології єднання народів під покровом Росії дослідник наголошував, що мирянські об'єднання були «молодими організаціями наростаючої боротьби проти польських панів» та становили етап перед всенародним визвольним повстанням

1648–1654 рр., що завершилося «возз'єднанням з Росією, яка тим врятувала Україну від поневолення» [130, с. 38].

Є. Мединський також зазначав, що за своїм характером «братства були організовані за демократичним принципом» [130, с. 20]. і представляли увесь український народ. Як явище, братства, на думку вченого, були притаманні лише українському та білоруському народам. Це дослідник обумовлював специфікою становища, у якому перебували ці два народи у дану історичну епоху, а саме – поневолення іноземцями, що сповідували іншу релігію, культуру та соціально-політичну систему, та породили саме явище братського руху [130, с. 22].

Серед сучасних російських дослідників С. Лукашова подала власну характеристику братського руху, вказавши на значну подібність церковних братств та медових товариств, парафіяльних громад чи ремісничих цехів. Вона наголошує, що їх відмінність від інших таких об'єднань полягала не в організаційних ознаках, а в меті та завданнях існування, серед яких виділила «їх просвітницьку діяльність, що виражалась у створенні шкіл та друкарень», а також «їх інтерес до справ церкви в цілому, аж до розробки планів реформування всієї митрополії» [117, с. 285]. Дослідниця також виокремлює низку відмінностей між православними та католицькими церковними об'єднаннями мирян, хоча і зазначає, що деякі зовнішні характеристики вони могли запозичити в останніх задля полегшення своєї легітимізації із боку влади польсько-литовської держави. Серед відмінностей виділяє відсутність підзвітності православних братств церковним ієрархам, а навіть намагання братчиків самим контролювати діяльність кліру. С. Лукашова також поставила під сумнів тезу, висунуту в давнішій російській історіографії, згідно з якою братства створювалися задля оборони церкви від наступу католиків та православних. Науковець стверджує, що православні мирянські об'єднання ніколи не конфліктували із подібними католицькими організаціями, а окремими представниками Західного християнства та кліриками боролись лише після початку впровадження церковної унії [117, с. 286].

Необхідно також констатувати, що С. Лукашова першою сформулювала визначення поняття «братський рух». Вона стверджує, що під цим терміном слід розуміти «всі братства, яких організаційні принципи були близькі і які, в більшій чи меншій мірі, координували свою діяльність із ставропігіями» [117, с. 143].

Сучасне пояснення сутності братського руху подала у своїх працях російська дослідниця Ю. Шустова. Роблячи висновки на основі аналізу діяльності Львівського Успенського братства, вона характеризує мирянське об'єднання як феноменальне соціальне явище для своєї історичної епохи – «своєрідний соціокультурний інститут, що чинив значний вплив на формування та розвиток культурно-історичних ідей конкретної культурної традиції» [214, с. 8]. Особливими рисами братства називає надзвичайно широкий спектр охоплення його діяльністю різних сфер життя суспільства [214, с. 577]. Дослідниця трактує братства як спосіб легалізації українським населенням свого організаційного оформлення, спрямованого на виконання важливих суспільних потреб: реформування церковного життя, боротьби за суспільно-політичні права українського населення, розширення культурно-просвітницької діяльності [214, с. 95]. Окрім того, наголошує, що форма церковних братств була найбільш зручною для українського населення, адже «по-перше, вона визначала релігійне спрямування, а ототожнення своєї нації з православною церквою було очевидним не лише серед православних, що заселяли Річ Посполиту, але і серед політичних та релігійних суперників; по-друге, релігійне православне братство гарантувало невтручання у внутрішні справи організації католицької церкви та в значній мірі міської влади, статутне оформлення організації багато у чому було подібне із статутними нормами та завданнями інших корпорацій – ремісничих цехів, католицьких братств» [214, с. 96]. Отже, Ю. Шустова визначає православні церковні братства традиційними середньовічними корпораціями, що водночас взяли на себе виконання надзвичайно вагомих завдань боротьби за політичні, професійні, релігійні та культурні права українського народу, які стали викликом свого часу [214, с. 96].

Загальні характеристики православних церковних братств можна віднайти і у працях низки польських дослідників. Зокрема, у міжвоєнний період К. Левицький у дослідженнях історії впровадження Берестейської церковної унії охарактеризував діяльність тогочасних мирянські об'єднання, виділивши три основні завдання та напрями активності братств, які визначали саму їхню сутність. Такими він називав: «1. Акції по заснуванню та утриманню шкіл, друкарень, шпиталів, будівництво церков та монастирів; 2. Боротьба проти всевладдя єпископів, тобто боротьба за автономію; 3. Оборона існування та належного становища братств перед наступом католицької частини населення у містах та їх адміністрації» [235, с. 52].

Уже після падіння у Польщі комуністичної влади дефініцію православних мирянських організацій сформулювали для «Католицької енциклопедії» К. Кузьмак і М. Шегда. У ній вчені називають братства «конфесійно-національними об'єднаннями» [270]. Також дослідники віднаходили у них багато рис, запозичених із устрою цехових ремісничих союзів, однак наголошували на боротьбі за інтереси православ'я та збереження національної ідентичності як визначальну мету існування братств.

Польський дослідник Л. Цвікла подав власну дефініцію церковних братств, назвавши їх організаціями релігійного характеру, які гуртували у собі світське населення. Головним завданням мирянських об'єднань, заради здійснення яких вони створювалися, вчений називає реформу православної церкви і оборону власного віровизнання і національної ідентичності перед експансією польської культури [228, с. 95].

Сучасний польський дослідник А. Міронович у запропонованій дефініції православних церковних братств зробив акцент на їх світському, пов'язаному зі станом-професійними чинниками, характері. Так, історик характеризує братства як «специфічний тип релігійно-професійних організацій, що утворились на руських землях Речі Посполитої, в містах із змішаною конфесійною структурою» [241, с. 5], а також акцентує тісний вплив на формування сутності православних братств ідей та організаційних елементів із

міського самоуправління, що ґрунтувалося на положеннях магдебурзького права.

Учений, крім того, обґрунтував просторово-територіальну обумовленість появи та існування явища братського руху, локалізуючи його «на стику візантійсько-руської та латинської культури», а саме на Віленщині, Люблінщині, Галицькій Русі та Підляшші. Серед таких особливих рис церковних братств А. Міронович виділяв існування мирянських об'єднань винятково на теренах Речі Посполитої і наголошував на їх відсутності в кордонах Московської держави, попри її православний характер, та існування дещо подібних давніх медових братств. У таких своїх спробах дати визначення братствам він звернувся до дефініції з 1625 р. одного зі старійшин київського братства: «Братством називаються тоді, коли православні християни, що живуть серед ляхів, уніатів та проклятих єретиків і хочуть виділитись з-поміж інших та не мати із ними нічого спільного, самі із собою любов'ю єднаються, імена свої разом записують та братами себе називають, а таким чином швидше іновірцям можуть дати відпір» [241, с. 5]. Це дало підстави для висновку, що братства мали характер самоорганізованих міщанських об'єднань, спрямованих передовсім на оборону власної віри.

Таким чином, дослідники історії православних церковних братств у своїх загальних характеристиках мирянських організацій та братського руху загалом часто намагалися дотримуватися прийнятих ними концепцій походження братств. Так, наприклад, пошуки витоків організаційної структури братств в устрої ремісничих цехових об'єднань приводило вчених до висновків про їх станово-професійний характер. Натомість науковці, що акцентували наріжну роль християнських моральних ідей у процесі заснування братств, характеризували їх як релігійні організації. Більшість дослідників звертали увагу на еволюції сутності та завдань братського руху і більшою чи меншою мірою визначали глибину їх перетворень, а тому давали різні характеристики братств на різних етапах їх історії.\

2.3. Правові засади, організаційна структура та соціальний склад православних братств

Правові та організаційні засади функціонування православних церковних братств на українських землях, соціальний склад їх членів завжди були об'єктами активних зацікавлень багатьох дослідників. Вивчення цих сторін існування православних мирянських об'єднань давало вченим змогу визначити сутність братського руху, його особливості у порівнянні із іншими подібними явищами. З'ясування соціальної природи братств вказувало історикам на їх роль у структурі українського суспільства литовсько-польської доби.

Визначення правових підстав появи та діяльності церковних братств, документально-правового оформлення різних організаційних елементів їх функціонування привертала увагу дослідників історії братств ще на початках їх наукового вивчення. Такі перші звернення дослідників до цієї теми розпочалися із публікацій грамот, привілеїв та різноманітних установчих документів, що складали основу архівів братських організацій. Ними, зокрема, були публікації документів Львівського Успенського братства, здійснені видатним діячем Ставропігійного інституту у Львові Д. Зубрицьким. Саме вони і дали фактологічну основу для його масштабної «Хроніки ставропігійного братства». Історик зазначав про патронат над братствами із боку руських князівських родів та вищого православного духовенства, які визначали правові та організаційні основи їх функціонування. Так, учений згадував: «Щоб спільними силами й радою протистояти латинникам, з відома і за дозволом патріархів Львівському й Віленському церковним братствам надали значно ширших прерогатив, звільнивши їх від влади місцевих владик» [57, с. 65–66]. З іншого боку, Д. Зубрицький робив наголос на важливості для існування церковних братств у правовому полі Речі Посполитої привілеїв, виданих королівською владою. Так, зокрема, він акцентував надання у 1592 р. Сигізмундом III, на звернення князя К. Острозького та воєводи Т. Скумина Львівському Успенському братству двох привілеїв, що підтверджували «прерогативи, почесні і порядок запроваджені антиохійським патріархом Йоакимом і

підтверджені царгородським патріархом Єремією й Берестейським собором» [57, с. 81]. Д. Зубрицький та інший відомий діяч Ставропігійного інститут А. Петрушевич відзначали вагомість привілею константинопольського патріарха Матвія від 1600 р., що підтверджував ставропігійні права Успенського братства та затверджував його статут [157, с. 8].

Звертаючись до проблем організаційної сторони діяльності Львівського Успенського братства, Д. Зубрицький зробив акценти на запровадженні в 1599 р. практики проведення систематичних сесій Ставропігії. При цьому відзначив ведення братством протоколів засідань та документування різноманітних дій організації [57, с. 94]. Подібно вчений згадував, що в 1601 р. було прийнято ухвалу, за якою братські сесії відбувалися щонеділі. Що ж до юрисдикції братства над його членами, зазначав, що воно мало право врегульовувати суперечки між своїми членами та карати порушників ув'язненням [57, с. 100].

У дослідженнях А. Криловського підіймалося питання особливостей організації церковних братств. На йогодумку, на ранньому етапі існування братств, до надання їм прав ставропігії у 1580-х рр., «сутність устрою та завдання братств були не складні» та мали реалізовувати головну мету їх існування – врегулювання відносин між парафіянами та їх храмом й між самими членами парафії [100, с. VI]. Для цього створювався список осіб, які бажали вступити в таке об'єднання, та статут. Дослідник також відзначав простоту початкових форм останніх, а саме розглядав їх як звичайний запис правил життя згідно з християнськими заповідями, обітницю хоча б раз на тиждень відвідувати спільну для братчиків церковну відправу, робити невеликі вклади у товариську скарбницю на потреби храму, займатися взаємодопомогою між братчиками та благодійництвом, брати участь у спільних зборах, робити пожертви бджолиними сотами, із яких виготовляли свічки та варили мед, що споживався братчиками на спільних бенкетах або кошти з продажу якого йшли на потреби церкви. Попри такі акценти на простоту устрою та побутові цілі, історик, утім, зауважував «устремління братств до автономії та

самоуправління», зазначаючи про вирішення усіх, окрім кримінальних, справ братськими судами. Водночас наголошував, що «звернення до звичайних духовних або світських судів суворо заборонялося» [100, с. VII].

Розглядаючи еволюцію устрою Львівського Успенського братства, А. Криловський робив акцент на особливому значенні факту надання об'єднанню антиохійським патріархом Йоакимом права ставропігії та статуту. Вчений зазначав, що з аналізу тексту статуту можна зробити висновок, що в його основу були закладені давніші, не збережені до сьогодення, братські статuti. Також він здійснив порівняння статуту Успенського братства від 1586 р. зі статутами Львівського Благовіщенського братства (1542 р.) та Вишенського Свято-Троїцького (1563 р.) та віднайшов у них багато подібностей [100, с. 36]. Натомість, провівши порівняльний аналіз статутів Львівського та Віленського братств, резюмував, що, хоча установчий документ Успенського братства і слугував зразком для литвинів, однак там був значно розширений різноманітними поясненнями й деталізацією. Це він пояснював особливостями використання статуту у Вільні, де він слугував для впорядкування діяльності усіх братчиків, а не лише їх старійшин, як це було у Львові. Тому уже незабаром львів'яни скористалися віленським зразком для написання статуту молодшого Свято-Онуфріївського братства, яким регламентувалася діяльність усіх членів організації [100, с. 42].

Звертаючись до питання надання Львівському Успенському братству права ставропігії, А. Криловський зазначав, що, окрім його видачі та санкціонування патріархами православної церкви, усі привілеї об'єднання були затверджені королем. Він також відзначив роль у цих подіях К. Острозького та Ф. Скумини-Тишкевича, на прохання яких польська влада і визнала юридичну дію цих документів [100, с. 45].

У питаннях внутрішнього устрою досліджуваного вченим Успенського братства А. Криловський відзначав роль виборних старших братчиків, що не лише були арбітрами при суперечках між молодшими членами та виконували різноманітні розпорядчі функції, але й виступали представниками братства

перед іншими як державними, так і публічними суб'єктами [100, с. 55]. Історик звертав увагу на відхід практики братства від букви його статуту у питанні виборів старійшин. Так, попри закріплене положення про щорічні вибори старших братства, аналіз протоколів зібрань засвідчував значні, у кілька років, систематичні відступи від цього правила [100, с. 53]. Однак, незважаючи на велику роль керівників організації, А. Криловський наголошував, що всі члени братства «складали єдину та нероздільну спільноту», що виражалося у залагодженні усіх справ на загальних зібраннях.

Витоки організаційних основ братського руху та їх відображення у документах М. Грушевський намагався віднайти у впливах цехового устрою. Свідчення цього вчений бачив у нормах, записаних у статуті Віленського церковного братства. Він уважав, що установчі документи мирянських об'єднань повністю копіюють цехові статuti ремісників, адже братства «це професійні організації, утворені на зразок цехів і представляють собою просто цехи, але не з католицькою, а з православною релігійною закраскою» [33, с. 505]. Однак історик спробував прослідкувати в статутах братств і елементи давніших структур, що лягли в основу братського руху – медових братств. Так, у статуті віленського братства кушнірів від 1538 р. він віднаходив згадку, що братство, яке уже налічувало 80 років, спочатку займалося саме варінням меду та організацією спільних бенкетів. Усю ж подальшу еволюцію братського устрою та його відображення у статутах дослідник бачив як щораз глибше копіювання цехових зразків. Причину ж творення загальних братств міщан М. Грушевський вбачав у невеликій кількості православних жителів міст, яких просто не вистачало для того, щоб створювати братські організації окремо для кожної професії [33, с. 506]. Історик, крім того, зауважував аналогії між утриманням цехових братств та львівських церковних за рахунок членських внесків, а також у виборах двох старшин, що іменувалися цехмістрами, та обов'язках участі у спільних заходах. Це все, як стверджував науковець, «давало легальну, коректну в очах владних кіл, форму для організації православних, українських елементів» [33, с. 508].

Значні зміни, як уважав М. Грушевський, відбулися в організаційній структурі та самій сутності братств із запровадженням реформ, пов'язаних із наданням патріархом Йоакимом привілеїв для мирянських об'єднань. Історик зазначав, що члени Львівського Успенського братства самі бажали провести кардинальні реформи свого устрою та позбутися традицій медових братств із їх бенкетами [33, с. 513]. Із зверненням до патріарха було введено новий статут, який ліквідував спільні трапези, а братські зібрання відтепер мали слугувати релігійно-моральному навчанню. Однак учений звертав увагу, що «зрештою схема братської організації залишилася давньою, але була овіяна і сильніше перейнята духом релігійності й морального аскетизму» [33, с. 513]. Наділення братства правом ставропігії та контролю над духовенством він виводив із ініціатив самого Йоакима, який бажав здобути у братстві знаряддя для реформи церкви. До таких планів патріарха М. Грушевський ставився доволі критично і наголошував, що «він поступив не дуже розважно, висунувши так різко братську організацію проти єпископату й задумавши зробити з Львівського Успенського братства – організації будь-що-будь досить випадкової за своїм складом та відбором – якийсь формально-навчальний орган для всієї галицької Русі, якийсь верховний ареопаг в справах релігійності й моралі, віддавши під його контроль все духовенство» [33, с. 515]. Остаточне ж оформлення та затвердження функціонування ставропігійних братств у юридичному полі канонічного права та законів Речі Посполитої, як вказував вчений, настало із затвердженням статутів Константинопольським патріархом та королем Сигізмундом III.

Аналізуючи у дослідженнях історії Львівського Успенського братства значення статуту, наданого братству патріархом Йоакимом, Ф. Срібний погоджувався із раніше зробленими висновками А. Криловського, який визначив його формування на основі змісту більш раннього установчого документа, що діяв у цій організації. Однак Ф. Срібний робив наголос на революційності статуту 1586 р., адже, згідно з ним, братство було виїняте з-під юрисдикції місцевої церковної влади, якій тепер могло протидіяти, та

поставлений як зразок іншим таким об'єднанням. Дослідник уважав, що це все суперечило канонам православної церкви та руйнувало основи церковної влади в Україні [175, Т. 6, с. 27].

Зміни акцентів у дослідженнях та оцінках юридичного простору функціонування православних церковних братств та їх організаційних особливостей відбулися за часів радянського панування. До проблеми правових засад існування братств звертався у Я. Ісаєвич, який називав юридичною основою діяльності церковних братств в Україні установчі грамоти, видані патріархами православної церкви. До подібних документів він також прирівнював грамоти, видані українськими єпископами та церковними соборами, однак, з іншого боку, відзначав існування практики підтвердження прав братств польськими королями. Втім, під впливом радянської ідеології дослідник змушений був вказати, що «у феодально-магнатській Речі Посполитій подібні королівські мандати важили мало» [62, с. 45]. Усі установчі документи, видані світською та духовною владою, він означив, як «якусь точку опори для братчиків під час їх конфліктів з порушниками прав братств». Важливі спостереження історик зробив у питанні появи статуту Львівського Успенського братства. Так, спираючись на різноманітні текстологічні дослідження історичних джерел, відстоював тезу про створення статуту самими братчиками. Натомість, як стверджував дослідник, роль патріарха Йоакима полягала лише у затвердженні тексту документа [62, с. 33–34].

Слід відзначити, що у праці Я. Ісаєвича, яка вийшла у світ в радянський період, часто тряпляються вказівки на невідповідність документів братств як привілеїв, так і статутів реаліям життя, а також відсутність відображення у них різних сторін діяльності організацій та їх членів. Так, характеризуючи братські статuti, історик зазначав, що вони «визначали насамперед порядок вступу до братства» [62, с. 61]. Тут можна зауважити, що подібне применшення ролі юридичного оформлення ролі братств та значимості різноманітних установчих документів для регламентації діяльності братств і братчиків було характерним для радянської історіографії. Подібний підхід можна простежити і у працях

російського радянського вченого Є. Мединського. Дослідник, який робив акценти на боротьбі братств проти полонізації та окатоличенню і вважав її, поруч із класовою боротьбою, головною метою існування організацій, констатував, що ці цілі діяльності братств зберігалися в таємниці і тому не вносились у текст документів [129, с. 19]. Таким чином, відсутність в установчих документах братств, важливих для радянської історіографії, проблем класової боротьби та протидії «наступу католицького Заходу» часто змушувала дослідників оминати вивчення юридичного простору існування мирянських союзів.

Аналізуючи організаційні особливості церковних братств, Я. Ісаєвич звертався до документів Львівського Успенського братства, екстраполюючи його характеристики на інші такі організації. Так учений змальовував завдання та порядок діяльності різноманітних посадовців братства та зборів організації, виділяючи два типи останніх – «елекційні» (задля вибору старійшин) та періодичні «сесії» (для прийому нових членів та обговорення поточних справ) [62, с. 63–64].

Певні оригінальні судження щодо ранніх форм юридичного оформлення діяльності братств та його відображення в установчих документах висловив Б. Гудзяк. На його думку, термін «братство» почало з'являтися у статутах мирянських організацій лише з 1540-х рр. Такі структури він характеризував як звичайні об'єднання православних міщан при деяких парафіях, натомість їх документи (статути) у цей час визначали лише розміри внесків членів та їх обов'язки у добродійній діяльності [34, с. 193]. Єдиним винятком із означених закономірностей дослідник називає діяльність Львівського Успенського братства, зазначаючи, що підписаний патріархом Йоакимом в 1586 р. статут братства насправді був укладений значно давніше та виданий вже в 1544 р. єпископом Макарієм (Тучапським). Водночас Б. Гудзяк стверджує, що саме статут 1586 р. запровадив у діяльність Успенського братства низку кардинально важливих новацій – значну регламентацію діяльності братчиків та покарання за її недотримання, розробку педагогічної програми, базування статуту на

євангелістському моральному кодексу, а також встановлення успенського статуту зразком для інших церковних братств [34, с. 194].

Правові форми діяльності братств XVI–XVIII ст. досліджував М. Капраль [70]. На думку вченого, Львівське Успенське братство отримало правову легітимізацію лише після видання королем Речі Посполитої привілею 1572 р. про зрівняння руської та польської громади, а також отримавши статут не від львівського єпископа, а від антиохійського патріарха Йоакима у 1586 р. [70. с. XIV]. Історик також вивчав правове становище Львівського Богоявленського братства і пов'язував остаточне закріплення його юридичного статусу привілеєм короля Владислава IV від 1634 р. Саме ним, на думку М. Капралю, Богоявленське братство закріпило на державному рівні всі отримані від церковних ієрархів права, а адміністрування церкви Богоявлення, фактично означало передачу братству права патронату над храмом [70. с. XIX].

До вивчення проблем організаційної та правової сторони існування православних мирянських об'єднань часто зверталися російські історики. Докладний аналіз існування церковних братств у правовому полі Речі Посполитої та православної церкви провів І. Флеров. Описуючи основні характеристики братств, робив наголос на обов'язку осіб, які бажали заснувати братство, скласти для нього статут, у якому визначались усі цілі, які ставила перед собою новозаснована організація, та правила її діяльності. Зі свого боку, цей статут в обов'язковому порядку мав затверджуватись королем [192, с. 25]. Саме королівські привілеї, як вказував учений, визначали правовий статус братства та можливість його існування в юридичному полі Речі Посполитої. Отримуючи від монарха різноманітні права на володіння та користування майном, а також на самостійне ведення різноманітних внутрішніх справ, братства, як вказував дослідник, *defacto* здобували значний імунітет перед діями усіх органів місцевої та церковної влади і потрапляли під безпосередню опіку короля [192, с. 49]. Втім, науковець зазначав, що реалії життя здебільшого відходили від юридичних постанов, й місцева влада порушувала різні права братств та чинила на них тиск.

Звертаючись до проблеми стосунків між братствами та духовною владою, І. Флеров обумовлював їх особливості наявністю чи відсутністю в організації статусу ставропігії, наданої їм патріархами. Таким чином, як наголошував вчений, певні храми та їх громади отримували повний імунітет від дій місцевих церковних ієрархів та підпорядковувались лише рішенням патріарха. Історик також звертав увагу на практику постійних контактів між ставропігійними братствами та Константинопольським патріархом, якому доповідали (навіть після заборони королем в 1602 р. таких зв'язків під загрозою смертної кари) про всі справи церкви та мирян й отримували від нього різноманітні розпорядження. Отже, можна резюмувати, що до братств патріархи часто ставились як до свого роду власних екзархів на теренах України [192, с. 60].

Звертався до особливостей устрою церковних братств А. Папков, вважаючи його основою морально-релігійні ідеї, які були підставою існування ще ранньохристиянських громад. Спробою втілити такі «недосяжні ідеали громадського устрою» вже в XVI ст. він бачив організацію церковних братств в Україні та Білорусі. Дослідник вказував, що «церковне відродження здійснювалось на заході не раціоналістичним шляхом і не шляхом войовничого протесту проти безладу в церкві, але шляхом морального самовдосконалення православного суспільства, що діяло під впливом живої віри» [151, с. 11]. Помітивши такі високі устремління братчиків, православні патріархи, як вказував А. Папков, і затвердили в 1586 р. їх надзвичайні повноваження, закріплені у статуті Львівського Успенського братства, що мали слугувати знаряддям для відродження духовного життя в Україні, згідно із моральними установками братства [151, с. 15]. Також у внутрішньому устрої та відносинах між самими членами братств історик прослідковував дію високих моральних ідеалів справжнього братерства та християнської моралі. Учений зазначав, що для керівництва справами організації щорічно вибиралися четверо «старших братів», що виконували рішення братських зборів, які збиралися один раз на місяць, та піклувались про спільну скарбницю [151, с. 14].

Аналізу проблем юридичних основ присвячували наукові студії діяльності братств і радянські вчені, зокрема питання щодо надання Львівському Успенському братству прав ставропігії розглядав один із перших знакових для радянської історіографії вчених М. Покровський. У тенденційному дусі антиклерикального та класового підходу він закидав братству і антіохійському патріарху Йоакиму купівлю-продаж привілею на ставропігію. Так, він стверджував: «Який-небудь антіохійський патріарх, що приїхав на Русь за милостинею, проїжджаючи через Львів, охоче і без найменшого сорому продав місцевому міщанству не більше і не менше, але повний імунітет в стосунку до місцевого, львівського, архієрея» [160, с. 30]. Серед прав об'єднання він називав встановлення братчиками власних священиків, слідкування за моральною поведінкою всього духовенства та фактично контролю над церковними ієрархами, яким у випадку непідкорення могло загрожувати навіть відлучення від церкви та прокляття. Історик стверджував, що місцеві ієрархи не мали жодної юридичної можливості протидіяти таким вчинкам, адже стояли нижче за патріархів у церковній ієрархії [160, с. 30].

Сучасна російська дослідниця С. Лукашова провела усесторонній аналіз організаційних особливостей церковних братства, правових та ідейних основ їх функціонування. У своїх дослідженнях вона поставила під сумнів канонічність існування самих церковних об'єднань мирян, не віднайшовши жодних давніших документів православної церкви, які б догматично обґрунтовували діяльність таких організацій [117, с. 159]. Провівши аналіз статутів та інших текстів, що побутували у середовищі братств, вона показала, що різноманітні ідеологічні конструкції, які використовувались братствами як юридичне обґрунтування свого існування, на основі біблійних текстів та учення церкви, були створені самими братчиками. Також вивчивши положення статуту Львівського Успенського братства, затвердженого патріархом Йоакимом в 1586 р., історик показала його суперечності із нормами православної церкви, що забороняли непідпорядкування мирян та духовенства владі єпископів [117,

с. 170]. С. Лукашова зауважила, що відкритим залишається і питання авторства статуту 1586 р., адже у низці документів, які видавав Успенському братству уже Константинопольський патріархат до 1593 р., не йшлося про жоден перерозподіл владних повноважень у церкві [117, с. 174]. Таким чином, історик схиляється до думки про походження ініціативи реформ винятково з боку братств, що дістали певну підтримку від Константинопольського патріарха лише у 1593 р., утім, наголошує, що жодних реальних механізмів перерозподілу влади та повноважень грамота так і не створила [117, с. 243], а самі документи найвищих ієрархів православної церкви вказують на їх бажання послабити гостроту питання. І лише низка помісних церковних соборів 1590-х рр. таки признали існування братств та їх ставропігій, чим закріпили їх статус у полі церковного правового простору [117, с. 288].

Еволюцію організаційної сутності братського руху досліджувала Ю. Шустова. Нові явища у структурних основах церковних братств вона відносить до кінця XVI ст. та зауважує, що братства нового типу суттєво відрізнялись від таких же попередніх організацій. Організаційне оформлення Львівського братства дослідниця значною мірою пов'язує із фактом ініціативи православних міщан Львова щодо відбудови згорілої в 1571 р. Успенської церкви та їх викупом друкарні І. Федорова. Щоб здійснити ці дії, міщанам необхідно було створити спеціальну організацію, яка б і отримала усі потрібні юридичні повноваження. Можливість для цього настала із приїздом до Львова (1586 р.) патріарха Йоакима, який і затвердив їх статут. «Саме із 1586 р. – як наголошує Ю. Шустова – братство веде свою активну діяльність як «юридична особа» [214, с. 96]. Це, зокрема, вона підтверджувала виданням від імені Йоакима грамоти з текстом «прав» братства уже у день приїзду патріарха в – 1 січня, яка була написана на неznаній йому церковно-слов'янській мові. Науковець відзначила, що «статут був прийнятий згідно з діючими у цей час нормами та вимогами до подібного типу документів і був, з одного боку, типовим середньовічним статутом, але з іншого – окремі його пункти містили насправді революційні ідеї, сформовані та внесені в статут під впливом

Реформації» [214, с. 99]. Вагомого значення історик надає і «юридичній санкції на функціонування організації» із боку короля Сигізмунда III та зазначає, що таке підтвердження братчики отримували у всіх наступних монархів [214, с. 103].

Дотримуючись концепції приналежності церковних братств до міських корпорацій, дослідниця провела порівняльний аналіз статуту Львівського Успенського братства з організаційними принципами статутів міських цехів і зробила акценти на тезі запозичення братствами уже готових «кращих традицій» міських корпорацій, що утвердилися у містах в другій половині XVI ст. [214, с. 83].

Правові основи функціонування братських організацій досліджувала польська вчена Б. Лоренс, здійснивши огляд церковного та світського права і визначивши місце у ньому ерекційних документів та привілеїв, що становили нормативну базу діяльності братств [238]. Крім того, вона студіювала динаміку появи статутів церковних братств від XVI до початку XIX ст.

Отже, проаналізована історіографія вказує на значний інтерес дослідників до питань правової та організаційної сутності православних церковних братств на теренах України. Звернення до цієї проблематики прослідковується від перших наукових спроб вивчення сутності братського руху ще із середини XIX ст. Обсервація цих питань породила низку наукових дискусій та висловлення відмінних у своїх поглядах тез щодо історії деяких історичних фактів і явищ. Доцільно також відзначити, що дослідження означеної проблематики часто здійснювалися не спеціально, а вчені звертались лише до певних її аспектів. Зокрема, відсутніми є сучасні вітчизняні праці які б спеціально та комплексно вивчали юридичну й організаційну сторону історії братського руху на українських землях від його зародження до останніх періодів існування.

Важливе значення у характеристиках братського руху, здійснених дослідниками, посідає змалювання його соціальної сутності. Перші подібні спроби можна відшукати уже в найдавніших працях, присвячених історії братств, коли дослідники звертались до статутних вимог щодо кандидатів у члени об'єднань та розповідали про тих чи інших братчиків, із зазначенням роду їх занять. Зокрема, такі ще неспеціальні звернення до висвітлення фактів соціальної приналежності членів Львівського Успенського братства можна знайти у «Хроніці Ставропігійного братства» Д. Зубрицького.

Більш докладно вивчав соціальні характеристики складу братств інший галицький вчений із грона діячів Ставропігійного інститут та музею А. Петрушевич. У своїх реконструкціях церковного життя у Львівській та Перемишльській єпархіях в останній третині XVII – на початку XVIII ст., що знайшли відображення у «Зведеному Галицько-Руському літописі» [157] та доповненнях до нього [156], науковець звертався до соціальних проблем існування церковних братств, їх ролі у житті українського міщанства. Окрему увагу звертав на персональний склад Львівського Успенського братства, при цьому не лише наводив поіменні списки із зазначеним соціальним та майновим статусом вписаних осіб, але й подавав коротку характеристику їх діяльності.

Прослідкувати зв'язок європейських релігійно-культурних процесів з православним братським рухом спробував О. Левицький [110]. На його думку, ставропігійна реформа Львівського братства, проведена патріархом Йоакимом, перетворила міщанські братства на всестанові організації, які виступали виразниками «соборноправності» в руській церковній традиції, обстоювали принцип виборності духовенства та контролю над діяльністю архієреїв. Це, зі свого боку, було навіяне ідеями Реформації, що ще із початку XVI ст. поширювались із Західної Європи.

Різносторонньо проаналізував склад церковних братств А. Криловський. Як він указував, «доступ до Львівського братства був найбільш широким, і членами його могли бути люди усіх станів – духовні та світські й різного

майнового становища – багаті та бідні» [100, с. 45], незалежно від регіону проживання та походження. Також А. Криловський одним із перших в історіографії вжив щодо церковних братств України термін «корпоративна установа» [100, с. 45]. Цікавими є спостереження історика щодо можливостей вступу до братств жінок. У цьому питанні він звертався до свідчень статуту Мостиського братства, у якому зазначається про «сестер братства церковного». Однак припускав, що жінки не складали братських присяг, а також не брали участі в засіданнях братських зібрань та при вирішенні інших справ, окрім можливостей вносити звернення через посередників [100, с. 47].

Робив наголос на соціальній сутності церковних братств як організацій «третього стану», тобто міщанства, М. Грушевський. Такі його погляди тісно переплітались із його ж концепціями початків організаційної структури братств, яку він розглядав як наслідування структури цехових ремісничих об'єднань у західно- та центральноєвропейських містах. Учений акцентував, що в XVI ст. українське православне міщанство накопичило достатні матеріальні ресурси та піднялося на відповідний рівень громадської свідомості, щоб почати самоорганізовуватись задля провадження культурної і національної боротьби [33, с. 500]. Він констатував, що саме «середня верства» стала таким осердям братського руху, адже нижчі прошарки до відповідного рівня самоусвідомлення та сил ще не доросли, натомість вищі, аристократичні, кола масово асимілювались у польську католицьку культуру та ніяк не допомагали розвиватись українському народу у його національних традиціях» [33, с. 498]. Середньозаможні та багаті міщани задля боротьби за свої національні та культурні інтереси мали можливість використати як власні інституції лише уже чинні церковні братства, адже інакші новоутворені організації могли розглядатись владою як спроба виступу проти державного ладу.

Докладно вивчав склад Львівського Успенського братства Ф. Срібний. Звертаючись до списків братчиків, вказав на доволі несподіваний факт малої їх чисельності, так, зокрема в 1586 р. їх було до 14 осіб. Однак такі дані він тлумачив як запис до реєстру лише значніших фундаторів братства, що

представляли громаду перед патріархом Йоакимом. Провівши узгодження різних списків вступу до братства у різні роки, історик визначив чисельність братчиків у майже 60 осіб на кінець XVI ст. [175, с. 33]. Він також зазначав про присутність у списках князів Вишневецьких, Ружинських та митрополита Рогози, але підкреслював, що їх членство було лише формальним, і справами організації вони не займалися. З іншого боку, дослідник зауважив, що у різноманітних документах, у яких фігурували братчики, про них завжди говорилося як про «міщан», що дало історику підстави стверджувати про вживання такого окреслення як синоніма до членів братства [175, с. 36]. Пояснюючи певний дисонанс між значимістю братства в українському суспільстві з його значними матеріальними ресурсами та невеликою кількістю братчиків Львівського Успенського братства, Ф. Срібний стверджував, що вони «були лише центральною організацією, за якою стояло усе українське населення як у місті, так і у обох передмістях, де український елемент був значно чисельніший» [175, с. 40]. У такий спосіб учений акцентував всестановість Успенського Ставропігійного братства та гуртування довкола нього усього українського народу.

Учений також звертався до вивчення ролі у діяльності братств багатих іноземців, зокрема грецьких купців, що мешкали у Львові та були членами Успенського братства. Вдаючись до аналізу списків братчиків за 1586–1590, 1609, 1611–1616, 1621, 1656 рр. він визначив їх кількість у 4–9 осіб у різні періоди та наголосив на їх незначній частці у порівнянні із руською більшістю. Дослідник стверджував, що багаті греки підтримували братство матеріально, але не брали участі у безпосередній діяльності організації та поступово асимілювалися в українському середовищі [175, Т. 111, с. 5–24]. Слід відзначити, що Ф. Срібний докладно дослідив життєписи багатьох членів Львівського Успенського братства, вивчив особливості їх професійних занять та зміни у соціальному статусі. Його ґрунтовні праці, присвячені біографіям братчиків, на сьогодні залишаються чи не найбільш розлогими та глибокими у історіографії братств.

Акценти на широкому представленні найрізноманітніших суспільних груп, а особливо середньозаможного та бідного населення, робилися радянськими дослідниками історії братств. Так, Є. Мединський, який розглядав братства як саме національно-визвольні інституції, зазначав: «Найбільшого національного гноблення, найсильнішого гоніння на православ'я зазнавали широкі маси українського та білоруського населення, і було б дуже дивно, якби організації боротьби з цим гнітом не допускали до свого складу широких мас» [130, с. 19]. Отже, дослідник, який згадував про членство в братствах шляхти і відзначав, що «не вони відігравали провідну роль», робив наголос на широкій їх соціальній основі «аж до убогих вдовиць» [130, с. 20].

Ще одним істориком, який у радянський період торкався у своїх дослідженнях історії церковних братств, був П. Яременко [218, с. 44]. Особливим предметом його наукових зацікавлень була постать українського мислителя, полеміста та ректора Львівської братської школи Стефана Зизанія. Його дослідник характеризував як виразника інтересів міщанської бідноти та натхненника рішучих, іноді бунтарських дій львівського міщанства проти польсько-католицької влади і шляхетського самоуправства православного духовенства [218, с. 41]. Водночас зазначав, що у свій час С. Зизаній був ідеологом Успенського братства. Таким чином, у дусі радянського класового підходу, П. Яременко вказував на визначальну роль «міського пролетаріату» як основи братського руху в Україні загалом та у Львові зокрема.

В умовах радянської політичної кон'юнктури соціальний склад братств аналізував Я. Ісаєвич, зосібна вказуючи, що статuti дозволяли вступ у братства «кожному православному, не залежно від соціального походження, національності, майнового стану» [62, с. 46]. Роблячи наголос на «основній ролі» ремісників та торгівців, він заперечував членство у братствах духовенства та шляхти. Згадуючи про присутність у списках братчиків Львівського Успенського братства магнатів, дослідник уважав їх членство фіктивним та наголошував, що вони «не відігравали істотної ролі у визначенні політики братства» [62, с. 50] і «аж ніяк не поділяли ідеології братств» [62, с. 48].

Подібно вчений наголошував, що братства були «світськими за своїм складом» і їх «членом не був жодний представник духовенства» [62, с. 47] і у цьому контексті зауважував, що організації користувались послугами священиків для відправ у церквах, але залучали до цього лише «плебейську» частину духовництва. Отже, можна резюмувати, що «засновниками й найактивнішими діячами Львівського братства в кінці XVI – на початку XVII ст. були міські ремісники й крамарі», «представники трудових низів» і у списку фундаторів «немає жодного з великих багатіїв – патриціїв, є лише представники поспільства» [62, с. 50]. Втім вчений наголошував на еволюції соціального складу і вступі до братств в середині XVII ст. багатих ремісників, а в XVIII ст і шляхти, що «негативно відбилося на його діяльності» [62, с. 57] та призвело до соціальних конфліктів у середовищі братчиків.

Дещо інші тенденції у соціальній структурі братчиків виявляв Я. Ісаєвич у братствах, які діяли на теренах Наддніпрянщини та Волині, акцентуючи на членстві у Луцькому Воздвиженському та Київському Богоявленському братствах духовенства та шляхти ще із часу їх заснування. Це він пояснював «деякою слабкістю позицій міщан, які не могли розраховувати лише на свої сили» [62, с. 59]. Однак дослідник змушений був зробити наголос на негативному впливі присутності представників вищих суспільних прошарків і стверджував, що вони «не підкорялись братській дисципліні і в громадській діяльністю керувались насамперед класовими інтересами» [62, с. 59].

З інших позицій Я. Ісаєвич розглядав соціальну основу братського руху у своїх працях, що вийшли уже після розпаду СРСР. Так, учений вказував на тотожності соціальних структур західноєвропейських та українських братських організацій [232], зазначав, що до складу братств входили усі прошарки міського населення, окрім найвищих та найнижчих груп соціуму. Окремо Я. Ісаєвич робив акцентував значимість членства в братських організаціях для «середнього класу», представники якого вважали участь у діяльності братств визначальною для підкреслення свого соціального статусу та підтримання власного престижу у громаді.

Український дослідник з діаспори І. Власовський у праці, присвяченій історії Української Православної Церкви [15], розглядав православні церковні братства як модифіковані професійні об'єднання міщан європейських міст. Характеризуючи їх соціальний склад, відзначив, що братства об'єднували людей на підставі певних станових інтересів, однак з часом втрачали становий характер.

Дослідник братського руху на Волині П. Кралюк [95], характеризуючи так званий «Каталог» – перший документ Луцького Хрестовоздвиженського братства, в якому записані імена засновників братства, – наводить дані про значну присутність у списку духовних осіб [95, с. 12]. Окрім духовенства, як зазначає історик, в «Каталог» було вписано і багато представників шляхетських родин, а зокрема навіть князів та найвищих державних посадовців Волинського воєводства. Це дало П. Кралюку підставу, на основі свідчень джерел, стверджувати про реальний всестановий характер братств. Однак учений зазначає, що після запровадження Берестейської церковної унії православне духовенство, як зведене до нелегального стану, не могло відігравати вагомую роль у заснуванні та діяльності братств. Це, у поєднанні із матеріальною залежністю духовенства від аристократичних прошарків, надавало ключової ролі у розвитку братського руху на Волині саме українській шляхті [95, с. 13].

Унікальну церковно-історичну пам'ятку волинського регіону – Пом'яник Луцької Хрестовоздвиженського братства включила до наукового обігу та дослідила соціальний склад вписаних до нього осіб О. Бірюліна. Це дало їй можливість визначити міщанську складову у частці членів Луцького братства [8]. На основі проведеного аналізу дослідниця дійшла висновку, що у кількісному відношенні, з моменту початку записів у пом'янику в 1618 р., осіб міщанського стану було внесено найбільше – 180. Однак звернула увагу, що не всі, хто записувався до братського пом'яника, були одночасно і членами братства. [8, с. 166]

Сучасна українська дослідниця Г. Кособуцька [88], характеризуючи соціальний склад братств, зазначає, що у XVI ст. переважну більшість членів

церковних братствах України складали ремісники, торгівці, дрібні землевласники, учителі братських шкіл, службовці судів і магістратів, друкарі, поети, письменники, міщани та ін. Серед братчиків, щоправда, траплялися шляхтичі та магнати, однак вони посідали лише статус почесних членів. Натомість представники кліру, як уважає Г. Кособуцька, насправді членами братств не були. У цьому своєму твердженні дослідниця спирається на статут Львівського братства, що забороняв священникам входити до грона братчиків [88, с. 7]. І лише на початку XVII ст. у Київському та Луцькому церковних братствах серед членів з'являється духовенство. Історик відзначила, що до цих братств входили саме вищі церковні ієрархи, які, завдяки своєму високому становищі у суспільстві, могли підтримувати їх матеріально.

У дослідженнях історії Луцького братства М. Довбищенко акцентує увагу на його світській сутності. Розглядаючи його як міську організацію, все ж зазначає, що братство було утворене саме з ініціативи шляхти, яка і посіла у ньому привілейоване становище. Так, вказав історик, у період розквіту Луцького братства до нього належали понад 76 світських осіб, з них 55 представників шляхетних родин Волинського воєводства [4].

Зверталися до проблем соціальної основи братського руху також іноземні історики, зокрема, важливі спостереження над означеною проблемою зробили російські науковці. Так, виявляє зацікавлення питаннями соціального складу братств І. Флеров, що ґрунтував свої дослідження на «каталогах» або списках братчиків, і акцентував присутність у лавах братств представників найрізноманітніших соціальних прошарків як світського населення, так і духовенства. Характеризуючи різні групи братчиків – від митрополитів до священників та від князів до міщан – дослідник все ж не вказував на відсутності серед братчиків селянства, хоча і зазначав, що членами братств могли бути мешканці передмість чи взагалі інших країв. Цікавими є наведені істориком списки князівських родів, представники яких входили до Львівського Успенського братства, яких він, окрім молдавських та валашських господарів, нарахував 17 [193, с. 27].

Інший російський церковний історик, що працював у часи Імперії Романових, А. Папков робив наголос на світському характері церковних братств як організації міщан-парафіян певних храмів. Однак водночас зазначав, що «братство приймало у свій склад також осіб, які мешкали поза парафією (в тому числі, як зазначалося в статуті Благовіщенського братства, і шляхтичів)» [151, с. LXII]. З іншого боку, історик стверджував, що братства самі бажали залучити до свого членства якомога більшу кількість осіб та намагалися «захопити в коло братської діяльності по-можливості всіх членів парафії та вимагали від них активної участі в церковно-парафіяльних справах» [151, с. LXIII]. Таким чином, А. Папков фактично ототожнював усіх парафіян, незалежно від їх соціального статусу, із членами братства. Так, в описах запровадження ставропігійних реформ патріарха Йоакима дослідник зазначав, що, згідно із введеними постановами, до Успенського братства могли вступати «громадяни як міщанського, духовного, так і дворянського стану» [151, с. 12]. Такою ж «всестановою» він бачив і Львівську братську школу. Науковець звертав увагу на роль міщан у діяльності Львівського Успенського братства, стверджував, що до грона братчиків, у часи активних перетворень організації, увійшли велика кількість як львівських міщан, так і вихідців з інших місцевостей, що займалися різним ремеслом, список яких він наводив згідно із членськими книгами Львівського братства [152].

За радянських часів у дусі марксистсько-ленінської історіографії розглядав соціальну основу церковних братств М. Покровський у першій праці в СРСР, де згадувалось про явище братського руху. Так, братства вчений розглядав як об'єднання міської буржуазії – заможних торгівців та ремісників згуртованих для боротьби проти соціальних утисків феодального ладу, що не давав їм помножувати свої капітали. Акцентуючи на провідній ролі у братствах багатих міщан, він, однак, змушений був відзначити і можливість членства у ньому шляхти та селян [160, с. 30].

Сучасна російська дослідниця С. Лукашова, вивчаючи склад та соціальну структуру церковних братств, наголошувала, що в організацію могли вступати

особи будь-якого соціального стану та парафіяни різних церков, адже їх статuti спеціально передбачали можливість членства осіб із інших місцевостей, однак «найбільш поширеним було становище, коли членами об'єднання були здебільшого міщани та парафіяни конкретного храму» [117, с. 131]. Втім, як звернула увагу історик, для «чужинців» та представників інших соціальних груп (вищого духовенства та заможної шляхти) таке членство стало привабливим лише тоді, коли братський рух набрав значної сили та впливу у суспільстві.

С. Лукашова також підкреслює можливість вступу у братства для жінок, проте зазначає, що у списках членів організацій згадуються тільки сімейні пари та вдови і лише один раз сестри. Дослідниця заперечує тезу про те, що жінки не вважалися членами братств і аргументує такі свідчення джерел лише нижчим, підпорядкованим, становищем жінки у тогочасному суспільстві [117, с. 132].

Інша російська дослідниця Ю. Шустова відзначала можливість вступу в українські церковні братства для усіх православних, незалежно від соціального походження, майнового становища та місця проживання. Такі положення статутів, на думку вченої, «були прогресивні й цілком нетипові для середньовічного суспільства та особливо для громадян польських міст, де основоположну роль відігравали принципи ієрархії в конфесійному, соціальному, становому та професійному плані» [214, с. 118]. Історик звертала увагу, що до середини XVII ст. Львівське Успенське братство було майже повністю міщанським за характером. Однак уже з другої половини століття у ньому значно зростає кількість братчиків-шляхтичів. Утім, такі процеси вона пояснювала не вступом у організацію представників родовитих шляхетських сімейств, а дедалі інтенсивнішою нобілітацією міщан, які ще до отримання шляхетства входили до братського грона [214, с. 119]. У питанні членства жінок у церковних братствах Ю. Шустова заперечувала таку можливість [214, с. 118]. Присутніх у членських списках братства жінок вона бачила лише фундаторами та жертводавцями, а не повноправними членами.

Польські дослідники К. Кузьмак і М. Шегда у присвяченій церковним братствам статті, укладеній для «Католицької енциклопедії» [270], звернули увагу на певні відмінності у соціальній структурі різних братств, що існували на теренах України. Так, у стосунку до Львівського Успенського братства вчені наголошували на його характері як об'єднання православного міщанства, однак стосовно інших церковних братств вказували, що більшість із них були організаціями, які гуртували представників усіх станів суспільства.

Торкалася проблем соціальних основ церковних братств і польська дослідниця Б. Лоренс. Вона наголошувала на світському характері братського руху та участі у ньому усіх суспільних станів [237], відзначала приналежність представників різних професійних груп, відмінного майнового та соціального статусу до братств, що існували на теренах Перемишльської єпархії. Вона встановила, що наприкінці XVI та у першій половині XVII ст. братські громади становили руські мешканці міст регіону, що складали близько 30 % всього населення міст. З появою у другій половині XVII ст. сільських братств поширеним явищем стає дедалі більша участь у русі селянства. Також з середини XVII ст. братства у містах часто набирали форм об'єднань місцевої еліти та приваблювали своїм членством як заможне міщанство, так і довколишню шляхту й духовенство. Дослідниця зазначила, що за віком і статтю братства поділялися на старші і молодші. Межею у такому поділі здебільшого був сімейний стан одруження. Вона теж відзначила щораз більше поширення явища вписування до братських членських списків жінок – дружин братчиків. Б. Лоренс з'ясувала, що в XVII–XVIII ст. молодші братства діяли лише при 23 церквах єпархії. Також існувало явище сестринських братств яке, однак, не набуло великого поширення (таке, зокрема, фіксують у Дрогобичі). Історик наголошує на значних відмінностях братств у їх кількісному складі, проте відзначає найбільше поширення об'єднань від кільканадцяти до 70 осіб. У XVIII ст. вони, як прослідкувала науковець, стали більш масовими, особливо значною чисельністю відзначались міські братства (наприклад, у Комарні братство Св.Трійці налічувало 447 чоловіків та 226 жінок). Дослідниця

зазначає, що у цей час поширеним стає явище членства у братствах як православних, греко-католиків так і римо-католиків. Особливо це стало характерним із поширенням практики вступу у братства цілих родин, які часто у XVIII ст. були різноконфесійними.

Таким чином, можна стверджувати, що в історіографії, попри доволі часті звернення вчених до проблем соціального складу церковних братств, немає спеціалізованого ґрунтовного дослідження яке б комплексно змальовувало соціальну сутність мирянських організацій з різних її ракурсів. Багато питань у цій проблематиці залишаються на сьогодні не до кінця вивченими, дискусійними та неоднозначними в їх інтерпретаціях, що залишає значне поле для майбутніх наукових пошуків.

* * *

Проблеми витоків та сутності братського руху на українських землях в XVI–XVII ст. привертала увагу багатьох науковців, що досліджували історію цього явища. Для вчених, розпочинаючи із перших досліджень братств, здійснених ще в середині XIX ст. і до найновіших сучасних праць, пошуки генези православних церковних братств були можливістю визначення особливостей цих організацій. Протягом усього періоду досліджень церковних братств було сформульовано багато різноманітних наукових теорій, що вказували на відмінні джерела походження мирянських об'єднань. Деякі із таких дослідницьких концепцій розвинулись під значним впливом політичної кон'юнктури середовища, у якому працювали науковці. Зокрема, це можна прослідкувати на прикладі російської історіографії XIX – початку XX ст., яка перебувала під впливом «теорії офіційної народності» та панслов'янської ідеології. Так, російські вчені здебільшого відстоювали ідеї щодо витоків церковних братств із давньоруських товариств для влаштування громадських святкових бенкетів – братчин. Цим дослідники намагались показати братства частиною «загальноруських» суспільних та культурних процесів, нівелюючи їх

самобутній характер. Також історіографія XIX ст., перебуваючи під значним впливом релігійної ідеології, намагались побачити у братствах XVI ст. продовжувачів традицій перших християнських громад та їх моральних засад. В українських історичних студіях XX ст. прослідковувалися тенденції поступового відходу від ідейних положень російської науки щодо витоків українських братств із давньоруських братчин, які посідали вагоме місце в працях українських дослідників XIX ст. На їх місце приходить поступове звернення до пошуку джерел братської організації у західноєвропейських ремісничих та релігійних союзах. Слід відзначити, що пошуки витоків братського руху часто тягнули за собою і формулювання істориками загальних теоретичних дефініцій ранніх братств. Однак більшість вчених робили акценти на значній еволюції сутності мирянських об'єднань і давали їм доволі відмінні дефініції на різних етапах їх існування.

Подібні тенденції впливу політичної, ідейної та культурної кон'юнктури прослідковуються і в інтерпретаціях дослідниками організаційної та соціальної сутності братств, юридичного простору їх функціонування та навіть загальних характеристик мирянських об'єднань. Знаковим прикладом тут виступають ідеї, висловлені вченими у працях, що з'явилися у радянську епоху. Українські та російські вчені змушені були розглядати братства через призму марксистсько-ленінських класових теорій і акцентувати або на їх «буржуазному» характері, або бачити у них союзи міського пролетаріату, спрямовані на боротьбу проти національних та економічних утисків «католицької шляхетської Польщі». Втім, дослідження джерел, які ілюструють біографії окремих членів братств, зроблені істориками, що не перебували під тиском більшовицької системи, дали змогу розкрити широку мікроісторичну картину житті українського міщанства в XVI–XVII ст., а праці, присвячені юридично-організаційній сфері існування об'єднань, демонструють розлогий образ динамічної інтеракції українського населення у середовищі населення Речі Посполитої та тогочасної Європи загалом.

Однак проаналізована історіографія вказує на наявність значного спектру наукових теорій та їх дискусійний характер, які часто відрізняються суперечливістю й таки не можуть пояснити багато сторін сутності та генези братського руху. Таким чином, прослідковується велика потреба у спеціальних комплексних працях, які б розглядали ці проблеми на підставі найновіших наукових підходів та із застосуванням сучасних методів дослідження.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Процес національного та культурного піднесення українського народу, що розпочався в XVI ст., був тісно пов'язаний із активізацією громадської діяльності широких суспільних прошарків, а зокрема і українського міщанства. Одним із найяскравіших прикладів такої суспільної активності стала діяльність православних церковних братств, що поширювалася на найрізноманітніші сторони життя українського соціуму та залучала велику кількість представників різних соціальних станів, а самі мирянські організації претендували на роль виразників інтересів усього народу. Так, братства брали активну участь у громадсько-політичному житті Речі Посполитої, виступаючи рішучими захисниками прав українців та зосереджувались на завданнях збереження їх етноконфесійної ідентичності. Вони відігравали одну із ключових ролей у найважливіших подіях суспільного життя, що чи не найбільше турбували тогочасних людей – у конфесійних конфліктах, проблемах взаємостосунків церкви та вірян, подіях, що розгорнулися довкола процесу укладення церковної унії. Мирянські об'єднання також вирізнялися значною господарською активністю, діяльністю на поприщі організації взаємодопомоги і благодійності, й особливо плідно працювали у сфері розвитку шкільництва, поширення літератури, у просвітництві та піднесенні культурної і національної свідомості населення. Завдяки такій енергійній та різносторонній діяльності братства здійснили вагомий вклад у консолідацію українського народу та його активізацію на ниві боротьби за національні, політичні та суспільні права. Таким чином, ці важливі сторони діяльності мирянських об'єднань та їх роль у історії українського народу сприяли активним зацікавленням науковців до їх дослідження, що, зі свого боку, породило чималий пласт історіографічної спадщини.

3.1. Православні братства в суспільно-політичному та етноконфесійному житті

Однією з визначальних сторін діяльності православних церковних братств на українських землях була їх участь у суспільно-політичних процесах, що розгорталися на теренах Речі Посполитої в XVI–XVIII ст. Саме церковні братства відігравали важливу роль у збереженні та розвитку національної культури і навіть самої української ідентичності. Вони також займали важливу позицію у багатьох процесах релігійного життя, а зокрема у відстоюванні інтересів православ'я у польсько-литовській державі, де панівні позиції займала католицька церква. Особливо гостро проблема участі братств у боротьбі за існуванні православної церкви постала з часу запровадження Берестейської церковної унії. Саме на цих важливих для історії братств проблемах зосереджували увагу чимало дослідників.

У «Хроніці міста Львова» Д. Зубрицький розкривав факти участі Львівського Успенського братства у подіях, що мали символічний для руського населення міста та для українського народу загалом зміст. Так, у розлогіму викладі історії діяльності та трагічної загибелі Івана Підкови, якого історик відносив до одних зі славетних та «сповнених мужності» козацьких очільників, що самовіддано боролися за християнську віру проти мусульман-турків, він відзначає його поховання після страти саме руським братством у їх церкві [58, с. 182–183].

Звернув увагу на участь Ставропігійного братства у релігійному конфлікті між католиками та православними, що розгортався у часи Хмельниччини, і Д. Зубрицький. Історик зазначав, що після невдалої для польської сторони битви під Зборовом король Ян Казимир, щоб відвернути православних від їх можливого приєднання до повстання, затвердив різноманітні права та привілеї львівських русинів, об'єднаних у братство. Однак уже після переможної для коронних військ битви під Берестечком у 1651 р. передав усе рухоме та нерухоме майно братства, а зокрема, друкарню, у власність гостинському хорунжому Ст. Студзінському. Історик робив

наголос на боротьбі членів братства за свої права, що не погодились із королівським рішенням і з допомогою хабарів та судової тяганини таки добилися в 1652 р. можливості повернути собі майно [58, с. 292–293].

Іншою важливою подією, яку прокоментував Д. Зубрицький, були спроби втягнути православних Львова до релігійно-богословських диспутів із представниками римо- та греко-католицької церкви (1694). Вчений зазначав, що, хоча львівське братство відмовилось від проведення подібних заходів у стінах Успенської церкви, воно таки зазнало удару з боку католиків, які напали на братську школу, побили її студентів та знищили майно. Втім, як наголошував історик, члени братства відстояли свої права та домоглися від короля покарання винних [58, с. 399].

У «Літописі Ставропігійного братства» Д. Зубрицький зосереджував увагу на стараннях львівського церковного братства задля збереження вірності православної церкви зі сторони руського населення Львова та боротьбі проти наступу католицизму. Історик робив акцент на тезі, що члени братства «з непохитною ревністю» трималися православної віри [57, с. 27].

Чільну увагу звертав на проблеми участі церковних братств у національному та релігійному житті українського народу А. Петрушевич, акцентуючи на різноманітних утисках українського населення, зокрема у Галичині, із боку польської влади. Він також вказував на вплив такої державної політики на становище церковних братств. Розпочинаючи виклад історії у своєму «Зведеному галицько-руському літописі» із року 1600, історик наголошує, що об'єднані довкола Ставропігійного братства львівські українці були «за польського правління політичними та релігійними гоніннями доведені до крайньої нужди та бідності» [157, с. 8]. У відповідь на це братство звернулося до всіх русинів із закликом про надання їм матеріальної допомоги, щоб «згаданому об'єднанню була можливість через церковні та наукові заклади рятувати руський народ» [157, с. 8]. Таким чином, А. Петрушевич вказував на наріжне значення Львівського Ставропігійного братства для збереження національної та релігійної ідентичності українців.

Зокрема, розповідаючи про заборону руським некаатоликам, під загрозою смертної кари, виїжджати без дозволу влади за кордон, історик наголошував на згубному впливі такого рішення на братства. У дусі панславізму та москвофільських ідей він наголошував, що через це було перервано зв'язки русинів «з їх єдиновірцями та співплемінниками в Росії, Молдавії, Туреччині та Уграх, щоб не діставати звідтам підтримки» [157, с. 5]. Це призвело до того, що «були перервані зв'язки руських ставропігій з Константинопольським патріархом, в наслідок чого під кінець XVII ст. почали хилитися до занепаду ставропігії в Замості, Крехові, Вільні, Львові, Луцьку та Великоскитську та підпорядкувались місцевим владикам» поступово перейшовши на церковну унію» [157, с. 5].

Дослідження історії церковних братств, а зокрема Львівського Успенського братства, продовжували аж до перших десятиліть XX ст. й інші вчені, що були прихильниками ідей москвофільства та гуртувалися довкола Ставропігійного інституту. Автором таких студій, зокрема, був отець П. Лабенський [103, с. 25–28], який вивчав національно-релігійне життя у львівських передмістях. Йому вдалося дослідити активність церковних братств в окрузі Львова, що сприяло збереженню їх етнічно-руського характеру [104].

Приділяли увагу участі братств у культурно-національному та громадсько-політичному житті українського народу також науковці Наддніпрянської України. Так, до ролі братств у національному та суспільно-політичному розвитку українців звертався П. Куліш. У масштабній праці «Історія возз'єднання Русі» дослідник зосереджувався на чинниках, які сприяли б зближенню українського народу з Московським царством. Одним із них історик бачив діяльність міських православних братств, які, на його думку, зберігали руську православну культуру та народну традицію від зазіхань католицизму і європейських віянь. Саме у такому ракурсі П. Куліш підносив діяльність братств, як чи не єдине справді творче начало у культурно-національному житті міських осередків в Україні під пануванням Речі Посполитої кінця XVI – першої половини XVII ст. [102, с. 241].

Український історик, що відстоював погляди російської православної церкви та схилявся до позицій офіційної історіографії імперії Романових, А. Криловський визначав боротьбу проти «інославно віросповідань» як наріжну у всій діяльності церковних братств. Учений робив акценти на ролі релігійного конфлікту у всій історичній долі українського народу. Так, він наголошував: «Ця боротьба червоною ниткою пройшла через усю означену історію. Довкола неї зосереджуються всі сили православних південно-русів, як моральні, так і матеріальні. В цій боротьбі, в перемозі західно-руського православного народонаселення над іновірством, полягає його головна історична заслуга» [100, с. I]. У змаганні за захист православної віри, храмів та знедоленої через наступ іновірців пастви історик бачив чи не головне завдання, яке і покликала до життя перші братства [100, с. V]. Так, вивчаючи історію Львівського ставропігійного братства, дослідник акцентував на тезі, що завдяки його різносторонній діяльності була здійснена місія «охорони православ'я та руської народності від посягань із сторони католицтва» [100, с. 308]. А. Криловський розділяв боротьбу братств за православ'я на два ключові напрями – юридичне відстоювання прав церкви та релігійну полеміку через літературно-видавничу діяльність [100, с. XVII]. Найбільш активно боротьба братств проти наступу католицтва та польських асиміляційних заходів, як уважав науковець, розвивалася, починаючи з часів панування короля Стефана Баторія. Саме у змаганнях із наступом переважальних сил католицтва та унії було виснажено головні сили Львівського братства. В остаточному рахунку братство зробило вибір на користь збереження хоча б своєї руської ідентичності та перейшло в унію, за що «отримало від папи захист від утисків із боку поляків» [100, с. 134].

Київський історик О. Левицький розробив цілу особливу теорію про взаємозв'язок активізації діяльності братств у громадській та церковній сферах та укладенням церковної унії між католицтвом й православ'ям на теренах Речі Посполитої. Такі свої ідеї вчений виклав в окремій монографії [112], а згодом у низці статей [109; 110; 111; 113]. Історик стверджував, що затверджений

антиохійським патріархом Йоакимом V статут Львівського Успенського братства перетворював його зі звичайного об'єднання міщан довкола церкви на всестанову організацію. Ці реформи Львівського братства слугували зразком для перетворень інших церковних братств, що тепер уже позиціонували себе, як виразники «соборноправності» в руській церковній традиції, обстоювали принцип виборності духовенства та контролю над діяльністю архієреїв. Конфлікт братств з єпископами загострився, на думку вченого, винятково через підтримку останніх єзуїтами, які запропонували «унійний» варіант виходу зі скрутного становища. Таким чином, головною причиною унії, за О. Левицьким, було протистояння між ієрархами, які прагнули до організаційних засад і порядків латинської церкви, та мирянством, що обстоювало право широкої участі усіх вірян у вирішенні справ церкви.

Діяльністю церковних братств займався відомий український історик церкви, що працював у Росії, К. Харлампович. Багато уваги вчений присвятив просвітницькій роботі братств Київської митрополії, у контексті чого розглядав і різноманітні аспекти ідейних основ функціонування братств. Ставлячи собі за завдання прослідкувати діяльність братств у напрямі захисту православ'я, він усе ж змалював далекий від такої однозначності образ, де братства часто зосереджувались на справах громадського чи господарського характеру і не заглиблювались у релігійну боротьбу. Однак такі факти історик тлумачив як прояв лише особистих дій окремих членів братств або як результат упередженого опису подій противниками братств [202, с. 381].

У дослідженнях історії української православної церкви та діяльності братств М. Грушевський відзначав, що початковою метою існування цих організацій був догляд над матеріальною стороною функціонування храмів та реалізація різноманітних благодійних завдань. Натомість активність братств у громадсько-політичній та етноконфесійній сфері була уже наслідком погіршення становища православ'я та руських громад у містах Речі Посполитої в останній чверті XVI ст. Саме ж зацікавлення церковними та культурними справами почало розвиватися, як вказував учений, «під враженням

католицького відродження, спорів католиків з протестантами, проектів унії й гірких прикладів упадку православної церкви, якими кололи очі православних їх противники, голосячи повну нездатність православ'я чи української культури до якогось поступу» [33, с. 509]. Отже, братства, а зокрема Львівське Успенське, піднялися до рівня репрезентантів української православної спільноти та опори національного культурно-релігійного руху, а також вступили на шлях рішучої протидії різноманітним впливам польської католицької культури і нововведенням (наприклад, впровадженню Григоріанського календаря). Створення братських шкіл та друкарень історик трактував спробою братств відповідати викликам часу та забезпечити себе відповідною базою в інтелектуальному протистоянні з католицизмом [33, с. 509].

Учений звертав увагу, що Львівське братство, задля посилення своїх структур у громадській та національно-релігійній сфері діяльності, потребувало реформ, які допоміг впровадити патріарх Йоаким. Однак значне посилення братств, отримане завдяки здобуттю ставропігії, породило конфлікт міщанських організацій із вищим церковним кліром. Історик зазначав, що завзятість братств у змаганні з духовними ієрархами за впливи у церкві часто була недалекоглядною і призводила до негативних наслідків. Він, зокрема, оцінював боротьбу Львівського Ставропігійного братства проти єпископа Гедеона Балабана та його племінника Ісаї: це «загрожувало явною небезпекою православної церкві та єпархії», а братчики «при всій ревності за благочестя, дали ще раз доказ своєї короткозорості й браку такту» [33, с. 587].

Досліджуючи церковні братства, Ф. Срібний робив акцент на їх значній заангажованості у процесі суспільно-політичної боротьби у Речі Посполитій, а зокрема, на їх стараннях щодо захисту економічних, культурних та громадських прав українського населення міст. Учений стверджував, що розв'язання саме цього комплексу проблем все ж було першочерговим серед усього спектру інтересів братств. Натомість боротьба докола суто релігійних питань, а особливо участь у богословських суперечках між католиками та православними, не розглядалась братствами першочерговим завданням.

Довкола питання активності церковних братств у релігійній боротьбі Ф. Срібний вступив у полеміку з цілою низкою вчених, а зокрема із російськими істориками та галицькими дослідниками-москвофілами. У своїй рецензії на працю А. Криловського «Львівське Ставропігійне братство» молодий український вчений стверджував, що «не в тім [боротьбі проти католицизму та церковної унії. – В. М.] лежить їх передове значіння в нашій історії», а, звертаючись до історії Львівського братства, зазначав: «Головна роль, яку львівське братство відіграло у нашій історії, була та, що в часах тяжкого гноблення, недопущення православних у Львові до урядів, торгівлі, цехів, давало воно якусь точку опори Львівській Русі. Попередньо з тим в'яжеться й акція в обороні православ'я, але все-таки сходиться вона на другий план» [259, с. 190].

Дискутуючи з істориками, що відстоювали тезу про головну спрямованість діяльності церковних братств на боротьбу проти унії та католицизму, Ф. Срібний констатував існування цілих періодів в історії братств, коли їх члени не змагались ні з уніатами, ні з католиками, а добивалися передовсім «горожанських прав для львівських русинів» [259, с. 190]. Підхід братчиків до церковних справ мав, на думку дослідника, реформаційний характер. Говорячи про роль східних патріархів у виробленні стратегії діяльності братств, стверджував, що вони не внесли нічого нового у їх діяльність, а лише визнали «реформаційні змагання самих братчиків» [259, с. 176]. Звертаючись до проблеми діяльності братств на ниві збереження релігійних та національних традицій українського міщанства, науковець поглянув на неї під іншим ракурсом, звернувши увагу на процес консолідації руських громад довкола церковних братств, що відбувався завдяки їх активному змаганням за поліпшення майнового та публічного становища українців у містах. Саме таке піднесення ролі братств у господарсько-майновій та соціально-громадській сферах життя українських міщанських громад стало опорою у розв'язанні уже релігійних та національних проблем їх існування на межі XVI–XVII ст. Утім, як зазначав історик, у другій половині XVII ст. роль братств у боротьбі за економічні та суспільні потреби широкого загалу

українського міщанства змінюється. Це пов'язувалося зі встановленням контролю над діяльністю братств з боку заможного купецтва та патриціату, що поступово відсувало врегулювання проблем існування ремісників та зубожілих братчиків на дальший план [259, с. 76].

Підкреслював роль церковних братств у згуртуванні українського населення також І. Крип'якевич. Він зазначав, що у середовищі братств активно пропагувалася ідея солідарності руського православного населення та його спільної праці на благо церкви і народу. Історик зазначав про важливу роль у діяльності Львівського Успенського братства православної шляхти та братчиків-міщан, що походили з громад з-поза меж міста [99, с. 77]. Саме зростання солідарності серед членів братств сприяло зміцненню відчуття національної самобутності, що і собі сприяло зміцненню українських громад у їх протидії іноетнічній експансії та утискам.

Оцінюючи значимість церковних братств для збереження релігійної та національної самобутності українського народу, І. Франко наголошував, що вони мали винятково важливе значення у часи занепаду православ'я та національного руху. Саме вони були «опорою православних у їх боротьбі з унією». Однак із поглибленням унійних процесів братства поступово зосереджуються «лише на одній меті – дбати про «благолепіє» обряду, про церковні знадоби, світло, про порядок у церкві і при всяких обходах» [196, с. 1]. Отже, можемо констатувати, що братства поступово занепадали.

Високо оцінював значимість церковних братств в українському суспільстві К. Зноско [56]. Розглядаючи їх церковними організаціями, він відзначав, що братства набули великого значення у громадсько-політичних відносинах польсько-литовської держави і виступали перед королями як представники усього українського народу. Втім, особлива їх заслуга, як уважав дослідник, полягала у рішучій протидії акціям на користь впровадження церковної унії. Історик акцентував на значимості літературних творів, авторами яких були члени церковних братств, у полеміці довкола істин православної віри та унійного процесу. Таку ж важливу роль відігравали й

братські друкарні, що поширювали літературу зазначеної тематики, і цим сприяли просвіті широких мас православного населення, зміцнювали їх стійкість у вірі [56, с. 150].

Редактор «Временника львовского ставропигиона» А. Копистенський на сторінках часопису констатував «народний, демократичний» характер братських об'єднань і знищення станових перегородок всередині братства» [85, с. 7], наголошував на наріжному значенні в історії церковних братств їх активної боротьби за зміцнення віри, пробудження «руської народності» та лояльного ставлення братств, а зокрема Львівського Успенського братства, до влади Речі Посполитої. Саме ці чинники були, на думку дослідника, наріжними у визначній ролі братств у заходах зі збереження православної віри та національної ідентичності руського населення на теренах Київської митрополії.

До історії участі церковних братств у суспільно-політичних та етноконфесійних процесах зверталася у низці своїх робіт Н. Полонська-Василенко, зокрема, зазначаючи, що «братства рішуче виступили проти патронату, проти польсько-католицької пропаганди, проти національних і релігійних обмежень українців» [162, с. 383]. Отже, церковні братства стали на вістрі боротьби як за збереження церковної та національної традиції, так і за духовне очищення кліру та вірян. Дослідниця стверджувала, що у цьому їх повністю підтримали патріархи православної церкви Антіохії та Константинополя, наділивши надзвичайно широкими правами на впровадження реформ, контролю над моральним станом духовенства аж до відлучення порушників церковної дисципліни від церкви. Така, за словами науковця, «революційна» діяльність братств спричинила їх конфлікт із ієрархами української православної церкви, що заглибились у мирське життя й не особливо дбали за духовний стан церкви та мирян. Унаслідок цього єпископат, щоб позбутися об'єднаного контролю із боку патріархів та братств, вирішив перейти у підпорядкування Риму [162]

Вагоме місце у сучасній українській історіографії посідають студії над історією церкви, що здійснюються дослідниками із середовища Української

греко-католицької церкви, які працюють або у їх установах, або є представниками духовенства. Таким чином, помітну частку праць над історією церкви та релігійного життя українського народу становлять студії, написані під впливом ідейних конструкцій УГКЦ. Однією із таких ґрунтовних праць виступає «З літопису християнської України» о. А. Великого, написана на еміграції та видана у 1960–1970-х рр. у Ватикані. У ній стверджується, що через поступовий перехід давніших опікунів церкви із лав руського боярства «в інший національний, а згодом і церковний табір» вона потрапила під вплив польсько-литовського патронального права. У відповідь на це опікою церков зайнялися братства, які взяли за «пильнування церковної карності й обичайності в церквах і парафіях». Однак звертаючись до проблеми оборони братствами етноконфесійної ідентичності пастви та церков, вчений не згадував про загрозу православ'ю з боку католицизму. Натомість він акцентував на тому, що братства змушені були «обороняти своїх членів перед впливом реформації протестантизму й перед агресією сект» [130, с. 210]. Саме в наступі протестантизму, а не католицизму А. Великий бачив причину поживлення у діяльності братств і зростання їх «релігійного духу». І лише з початком «соціального гніту окупантів [поляків – В. М.], вони зайняли оборонну позицію» [130, с. 210]. Таким чином, в оцінках дослідника, «братства виконують важливу роль для піднесення народу і церкви з упадку за чужої окупації» [130, с. 211]. За А. Великим, як захисники української церкви та національної традиції братства зайняли посередню ланку між українським боярством і козацтвом.

Однак подальшу діяльність братств науковець оцінював негативно. Він наголошував на втручанні у життя української церкви антиохійського патріарха Йоакима, що «сподівався з цього – за старою засадою: діли і пануй – для себе щедрих милостей на свої потреби під владою турків», та надав Львівському братству можливість контролювати церковних ієрархів [130, с. 212]. З цього часу розпочинається деструктивна, на думку А. Великого, діяльність братств, керованих «звичайною людською недосконалістю і

пожадливістю», бажанням здобути неправомірну владу. Братства, нав'язуючи духовенству та мирянам свою волю та реформи, призводять до «заколоту і безладу» [130, с. 212]. Це, як уважав дослідник, і зродило серед церковних ієрархів ідею поєднання із Римом. Резюмуючи історичну роль братств, А. Великий наголошував: «Пущені на самоплив і на людські прорахунки, братства спалахнули солом'яним вогнем, не принісши українській церковній громаді та Українській Церкві сподіваних користей. Тож історія перейшла понад головами братчиків й інші сили перейняли здоровий процес в свої руки» [130, с. 213].

У перше двадцятиліття після війни історична наука на теренах УРСР спеціально не зверталася до проблем історії братств та оцінки їх діяльності. В окремих публікаціях радянських дослідників, де в контексті висвітлення різноманітної історичної чи культурної проблематики згадувався братський рух, відзначалася саме участь цих організацій у «боротьбі з унією та католицизмом» [67, с. 29–31]. Загалом же тематика історії церкви та різних сторін етноконфесійного життя українського народу оминалася увагою, слугуючи здебільшого об'єктом атеїстичної критики.

У своїх дослідженнях історії церковних братств Я. Ісаєвич наголошував на їх участі у різних сферах суспільного-політичного та етноконфесійного життя в Україні. Під тиском радянської тоталітарної системи вчений змушений був підкреслювати роль братств у «класовій боротьбі» та «прагненні покінчити із засиллям духівництва в суспільно-політичному та культурному житті» [62, с. 70]. Багато уваги історик приділив місіям членів братств щодо захисту прав українських громад перед різноманітними органами влади Речі Посполитої, зокрема, описував поїздки представників братств на сейми та на королівський двір. За Я. Ісаєвичем, братства проявляли активність у політичному житті Речі Посполитої, спрямовуючи зусилля на захист православних українців від переслідувань. Історик припускав можливість тісних контактів між Львівським Успенським братством та Б. Хмельницьким під час національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. [62, с. 114]. Цікаво, що, окрім

різноманітних заходів Львівського братства щодо захисту громадсько-політичних та етноконфесійних інтересів українців, дослідник наводив чимало фактів і з таких сторінок діяльності різноманітних невеличких братств, як Красноставське, Сокальське чи Любачевське [62, с. 111]. Заторкував також питання боротьби братств проти поширення церковної унії, однак висновки щодо «антикатолицького» й «антиклерикального» характеру їх діяльності були подиктовані ідеологічним тиском радянської системи.

Чималий внесок у вивчення діяльності братств у громадсько-політичній сфері та у етноконфесійному житті української громади Львова зробив М. Капраль. Особливо слід відзначити уведення дослідником до наукового обігу великої кількості невідомих доти історичних джерел з означеної проблеми [73, с. 7–25]. Аналізуючи діяльність Львівського Успенського братства, вчений наголошує, що руська громада Львова використовувала його організаційну структуру для представлення перед різними органами влади економічних, правових та культурних інтересів усього українського населення міста. На його думку, саме реорганізація у 1586 р. міського Успенського братства привела до позитивних змін у правовому та економічному житті української громади не лише Львова, а й усіх українських земель [75, с. 76]. Наголошуючи на визначальній ролі Львівського братства в консолідації українського населення та поширенні ідей і впливів українського національно-культурного руху другої половини XVI – першої половини XVII ст., дослідник зазначає, що на передмісті та близьких до міста селях, де впливи братства були значно слабшими, асиміляційні процеси проходили більш інтенсивно. М. Капраль зазначав, що після прийняття Ставропігійським братством унії (1708 р.) українці Львова так і не змогли повністю зрівнятися у політичних та економічних правах з польським елементом, що домінував [72, с. 317].

До аналізу ролі Львівського Успенського братства в обороні української етнокультурної самобутності вдався у своїй розвідці М. Грищук [26], зокрема, й щодо значимості братств у змаганнях за дотримання прав та відстоюванні інтересів національно-релігійних українських міських громад. Учений дійшов

висновку, що саме участь братств у боротьбі за громадсько-політичні, етнокультурні та станові інтереси українського міщанства сприяли перетворенню братств на новий тип суспільних інституцій.

У дослідженнях М. Довбищенка підіймається важлива проблема відносин між членами Луцького церковного братства та католиками. Вчений зазначає про поступове загострення релігійно-національного співжиття між різними конфесійними групами. Один із виявів такої ситуації він бачив у конкуренції між релігійними та освітніми установами різних груп луцького міщанства, довкола яких і гуртувалися представники різних релігійних громад [4].

Багато уваги історії православних церковних братств приділяли російські історики. Їх інтерес до цієї проблематики часто зумовлювався ідеями боротьби за поширення православ'я у його московському варіанті, а отже, і російських політичних впливів на землі інших слов'янських народів. Тому студіювання історії братств розпочалося уже за часів поживавлення використання історичної науки на службі російського самодержавства на зламі XVIII та XIX ст. Першим серед російських учених, хто звертав увагу на роль українських церковних братств у відстоюванні релігійних та національних інтересів руського населення на теренах Речі Посполитої, був Н. Бантиш-Каменський [5]. Науковець особливо високо оцінював значимість братств у боротьбі проти наступу церковної унії, зокрема, звертав увагу на участь членів братств у релігійних дискусіях із представниками римо- та греко-католицьких церков. Знаковою, на його думку, була сеймова доповідь члена Львівського братства Лаврентія Древинського, яку він називав однією із кращих пам'яток політичного ораторського мистецтва XVII ст.

До питання участі українських церковних братств у боротьбі за права православної церкви звертався у капітальній праці «Історія Російської церкви» архієпископ Філарет (Д. Гумільовський) [191]. Цю проблему розглядав у контексті своїх студій над історією Київської митрополії у часи панування Речі Посполитої. Ставлячись критично до політики королівської влади в Україні,

архієпископ називав її репресивною та навіть «кривавою» щодо православних. Він наголошував на постійних стараннях влади, поляків та католицького духовенства з допомогою сили і різних підступів знищити православну церкву, перетягнути православних у католицизм. Такі заходи вважав частиною політики Польщі та Ватикану, спрямованою на винищення самого руського народу. Реакцією руського населення на ці загрози Д. Гумільовський убачав у розгортанні мережі православних церковних братств, вважаючи, що саме у боротьбі за православну віру братства отримали новий потужний стимул для існування та перетворились із благодійних організацій на церковні. Серед заходів братств, які найбільше сприяли збереженню православ'я і допомагали у його ідейному змаганні із католицизмом, історик виділяв створення братських шкіл та друкарень. Останні він характеризував як оплоти православного духу та благочестя, яке із апостольською ревністю, у часи гонінь, несли у народ віру.

На фактах вагомого значення стосунків між братствами та верховною владою Речі Посполитої наголошував І. Флеров, констатує, що «польські королі вважали братства як би представниками усього руського народу в південно-західній Русі й тому запрошували їх на сейми по справах усього руського населення» [192, с. 50]. У цьому контексті згадував звернення Владислава IV до Львівського та Віленського братств із проєктом встановлення окремої православної патріархії для українських та білоруських земель.

Російський дослідник розвитку православної церкви С. Голубєв у праці, присвяченій історії Київської духовної академії, значну увагу зосередив на питаннях діяльності київського церковного братства, стверджуючи, що активна боротьба за права православної церкви та самобутність руського народу на українських землях під пануванням Польщі розгорнулася лише наприкінці XVI – початку XVII ст. А отже, це сталося уже після появи перших церковних братств, тому немає підстав бачити у боротьбі за православ'я одну із причин виникнення руху на користь творення цих об'єднань [21, с. 86]. Активізацію

братств щодо захисту православної церкви від наступу католицизму вчений віднаходив лише з часу проголошення Берестейської церковної унії.

В іншій праці – життєписі Петра Могили – С. Голубєв високо оцінив роль Київського церковного братства у збереженні православ'я на Наддніпрянщині, а зокрема у Києві, та недопущенні масового переходу духовенства та вірян в унію [24]. Він також наголошував на вагомому значенні братства у заходах на користь відновлення Київської митрополії у 1620 р., бо саме вони стали осердям, довкола якого гуртувалися кращі сили українського православ'я.

Багато уваги ролі братств у збереженні православ'я та національної ідентичності на українських землях під пануванням Речі Посполитої приділяв Ф. Тітов [181]. Йому вдалося нагромадити значну джерельну базу матеріалів, присвячених становищу православної церкви, розвитку унійних процесів та боротьбі братств проти унії у Львівській, Перемишльській, Луцькій єпархіях в останній третині XVII – на початку XVIII ст. Звертаючись до свідчень документів, учений акцентував на позитивній ролі братств, зокрема Луцького Ставропігійного, у захисті православ'я, наголошував на важливих рішеннях з'їзду братств у Новому Дворі (1681 р.) щодо цих питань. Попри значний обсяг проведеної роботи, уже сучасники зауважили низку суперечностей та фактологічних неточностей у працях Ф. Тітова, що виникли через використання дослідником неперевіраних джерел [217].

До історії участі братств у релігійній боротьбі в другій половині XVII та XVIII ст. звертався і Ф. Четиркін, скажімо, варто згадати розвідку, присвячену історії Луцького Ставропігійного братства, у якій проаналізовано його участь у боротьбі проти поширення церковної унії. Особливо у цьому аспекті виділяв роль братства у Люблінського колоквіуму 1680 р. [208]. Подібно історик звертався і до обсервації діяльності Львівського Ставропігійного братства на ниві боротьби проти греко-католицької церкви [208].

Аналіз ролі братств у боротьбі за збереження православ'я після запровадження Берестейської церковної унії провів російський історик

А. Карташов, підкресливши, що саме вони взяли під суворий контроль єпископів та перешкоджали їм з легкістю втілювати «унійну змову». З цього приводу вчений зазначав, що православні «зраджені своїми єпископами, уже звикли сприймати себе захищеними у своєму церковному побуті повсюдно присутніми братствами» [78, с. 272]. Отже, історик стверджував, що у ці часи саме братства стали головною опорою православ'я на землях Речі Посполитої, завдяки яким йому таки вдалося вижити. Цитуючи слова патріарха Мелетія Пігаса, автор називав братства «щитом на захисті самої церкви», а головними методами їх протидії поширенню – унії літературну та шкільну діяльність. Саме останній він надавав особливої ваги, зосередивши увагу на налагодженні співпраці між братствами та монастирями у питанні створення й провадження шкіл. Крім того, зазначав, що у перші десятиліття після запровадження унії братські школи були «природньо налаштовані в антилатинському дусі та посилено користувались лише грецькою літературою та мовою, що тягнуло за собою відмову від багатої латинської методики та навчальних посібників» [78, с. 274]. Означені обставини спричинили послаблення навчальної бази шкіл, пороте це компенсувалося талановитими викладачами, що надихались ідеями захисту православ'я. Саме така активна діяльність братств, на думку історика, поступово пробудила духовенство до праці на ниві захисту православної віри.

Подібні судження натрапляємо на сторінках праць протоієрея Г. Фроловського [201]. Студіюючи розвиток православної релігійно-церковної думки, він називав братства опорою православ'я у релігійно-національній боротьбі проти наступу католицизму, наголошував, що боротьба братств проти унії була передусім проявом соборної самосвідомості церковної спільноти, а самі об'єднання мирян стали центром літературної праці на користь релігійної полеміки та розвитку богослов'я.

Акцентував на ролі церковних братств у боротьбі за національну та релігійну ідентичність українського народу Є. Мединський, що працював у часи панування радянського режиму. Попри різноманітні наголоси на класовій боротьбі братчиків, подиктованих вимогами політичної кон'юнктури, вчений

усе ж уважав, що головною метою самоорганізації міщан у братства була їхня протидія полонізації та окатоличенню [130, с. 18]. Саме через відсутність на теренах Московської держави національного і релігійного гніту проти руського православного народу він пояснював і відсутність братств на цих землях а також заперечував тезу багатьох вчених, що братства початково мали благодійний характер і лише згодом визначили метою національну та релігійну боротьбу. Він стверджував, що така мета їх існування закладалася на самих початках, однак трималася в таємниці від влади і тому не була засвідчена в жодних документах, а зокрема в статутах [130, с. 22]. Саме формами ідеологічної боротьби проти чужорідної експансії історик убачав діяльність шкіл, друкарень, написання книг полемічного характеру. Відсутність «гострих форм» організованої боротьби братств проти полонізації до Люблінської унії 1569 р. він пояснював невеликим тиском польської влади та католицької церкви на український народ у цей період.

На основі творів, авторами яких були члени церковних братств, російські вчені М. Дмитрієв, Л. Заборовський, А. Турилов та Б. Флоря провели аналіз суспільно-політичних настроїв серед українського міщанства наприкінці XVI та в XVII ст. Так, окреслюючи стан думок у середовищі львівської руської громади, вони звернулися до твору «Пересторога» авторства львівського братчика. Серед членів церковних братств та загалу українського міщанства, як зазначали дослідники, панувало уявлення, що обмеження, які чинила центральна та міська влада проти православних, були актом заздрощів поляків щодо русинів. Саму ж політику влади вони оцінювали як сповнену ворожості та підступу, спрямовану на знищення руської еліти та культури [42, с. 194].

До оригінальних висновків щодо ролі церковних братств у житті православної церкви кінця XVII ст., а зокрема, унійних процесів, дійшла російська дослідниця С. Лукашова. Аналізуючи спроби реформування православної церкви у Речі Посполитій в другій половині XVII ст., вона зазначає, що провал таких дій призвів до зближення братств із світськими

патронами церкви. Це, своєю чергою, стало однією із передумов укладення Берестейської церковної унії [118].

Особливості взаємостосунків між Львівським Успенським братства з різнорівневими органами державної влади Речі Посполитої досліджувала Ю. Шустова. Історик звертала увагу на контакти братства як з магістратом Львова, так і з вищими владними інстанціями. Не оминула своєю увагою і відносини Ставропігійного братства із королем, до якого братчики неодноразово зверталися із різноманітними скаргами та проханнями, отримуючи натомість рішення монарха, який часто виступав найвищим арбітром у суперечках які провадило братство з органами влади та з приватними особами.

Відзначила Ю. Шустова і вагому роль в історії українського міщанства подій знакового судового процесу між Львівським церковним братством та владою Львова (1596 р.) щодо дотримання та розширення прав українського населення міста і передмість [215]. Дослідниця, простежуючи перебіг усього стоп'ятдесятирічного судового процесу, який завершився перемогою братства, зазначає, що такий процес міг мати місце лише у Речі Посполитій, і це обумовлюється самою її суттю та суспільно-політичними відносинами на її теренах. Адже, насправді Річ Посполита *de jure* та у баченні багатьох її лідерів була державою, де панувала національна та релігійна свобода, а з іншого – країною, у якій дуже часто ігнорувалися декларовані права та свободи.

Вагомими внеском у дослідження історії Львівського Успенського братства став вихід у світ праці Ю. Шустової «Документи Львівського Успенського Ставропігійного братства. Джерелознавчий аналіз», у якій вчена впровадила до наукового обігу цілий комплекс нових документів до історії братства та, провівши їх дослідження, висунула низку цікавих припущень [214]. Услід за позицією, обґрунтованою 1966 р. в праці Я. Ісаєвича, висунула тезу про участь делегатів братства у роботі різноманітних сеймів та сеймиків Речі Посполитої, зосібна, у прийнятті сеймових конституцій. Це викликало низку заперечень українських істориків. Скажімо, М. Капраль [254] зазначає,

що представники магістратів великих міст Речі Посполитої брали лише формальну участь у сеймах, на яких розглядалися питання, які їх безпосередньо стосувалися. Втім, як вважає історик, їхня участь у сеймах обмежувалась лише допуском до «поцілунку руки» новообраного короля на коронаційних сеймах [254, с. 367]. Самі поїздки представників Успенського Ставропігійського братства на сейм, про що неодноразово згадується у братських протоколах, були неформальними – у такий спосіб братство намагалось нав'язати безпосередні контакти з депутатами із шляхетського кола або різноманітними урядовцями і з їх допомогою (нерідко через хабарі) лобіювати у сеймі свої інтереси.

Розглядаючи проблему участі представників братства у міських органах влади, Ю. Шустова висуває тезу про участь представників української православної громади в інституціях магістрату Львова, обґрунтовуючи свою позицію фактом утворення у місті в 1577 р. колегії третього стану – колегії «40-мужів». До її першого складу увійшли два представники православного братства Хома Бабич та Лесько Русин [254, с. 367]. Історик переконана, що й наприкінці XVI та у XVII ст. представники братства від імені всієї української громади Львова продовжували брати участь у роботі ради «40-а мужів». Проте цій тезі суперечать останні дослідження М. Капраля, присвячені міським урядовцям Львова. У них вказується, що українці уже після смерті в 1592 р. Хоми Бабича, останнього із двох українців у першому складі колегії, були недопущені до роботи «40-а мужів» у цьому ж 1592 р. [233, с. 267]. Таким чином, до другої половини XVIII ст. православні не мали доступу до будь-яких органів міської влади Львова.

Чимало уваги проблемам участі православних церковних братств у громадсько-політичному, національному та культурно-релігійному житті на українських землях у складі Речі Посполитої приділяли польські історики. Ці сторони життя братств вони часто вивчали у контексті історії національно-релігійних громад у містах, а зокрема, через призму стосунків між католиками та православними або політики центральної королівської влади щодо

українського народу. Одним із перших польських вчених, що звертався до історії участі церковних братств у громадсько-політичному житті та їх ролі в збереженні української національної ідентичності, був львівський історик В. Лозинський. У своїх дослідженнях життя львів'ян у XVI–XVII ст. він зі значною долею негативу відгукувався про українську частину населення міста, характеризуючи її як постійно ворожу до інших національних громад та схильну до підступної боротьби. Дослідник наголошував, що львівські русини зазнали глибокої культурної асиміляції, «втратили усе, що зазвичай вважається за основні національні риси», однак завжди вважали себе окремою спільнотою, яку він характеризує як «касту» [239, с. 226]. Осердям руської громади, «твердинею її ідентичності» та «головою львівської русі, її національним та релігійним сеньйоратом» [239, с. 256], автор назвав Успенське Ставропігійне братство, однак застерігав, що навіть у ньому усі розмовляли та провадили документацію польською мовою.

Досліджуючи судові акти львівського магістрату, В. Лозинський віднайшов документ 1590 р. зі скаргою кількох руських міщан на діяльність Львівського Ставропігійного братства, що відображав певні сторони міжнаціональних стосунків у Львові та участі у них церковного братства. Учений зазначав, що позивачі свідчили буцімто «сеньйори Ставропігії, принісши собі якесь братство із Туреччини від якогось патріарха, запроваджують єресь, чинять дивні присяги у цьому братстві, відрікаються від послуху владі, самі собі суд і кару чинять, посягають на церковні обряди, тих ремісників або челядь, що працюють у поляків мають за проклятих, до церковних церемоній не допускають і на них плюють» [239, с. 256]. Такі свідчення джерел були для історика доказом примітивної ворожості членів церковних братства до всього чужого і водночас демонстрацією конфліктів у самому середовищі Львівського церковного братства та української національної громади.

Звертаючись до проблем участі церковних братств в обороні національних та релігійних інтересів українського населення, В. Лозинський вказував на вагому

роль у цьому Львівської Ставропігії, наголошував, що братство значно сповільнило поширення церковної унії як серед руської громади Львова, так і на теренах «морального впливу» Успенського братства [239, с. 229].

Цікаві спостереження В. Лозинський зробив щодо ролі церковних братств у інтеграції представників різноманітних національностей православного віросповідання, вказавши на об'єднання прибулих на українські землі греків, болгар та волохів довкола руських національних громад. Вираженням таких дій іноземців, зокрема у Львові, був їх вступ до Успенського Ставропігійного братства та праця на користь розвитку його школи та друкарні [239, с. 228]. Проте вчений не переставав наголошувати на культурній слабкості української громади Львова, що втратила національні риси і лише наслідувала чужі, почасти, європейські, зразки.

У міжвоєнний період звернув увагу на роль братств у етноконфесійному житті Речі Посполитої у часи впровадження Берестейської церковної унії К. Левицький [235], наголошуючи, що братства багато сил витрачали на боротьбу проти православних єпископів, намагаючись звільнитись від їх контролю та здобути автономію. Це, на його думку, деструктивно впливало на становище усього православ'я на теренах Речі Посполитої, адже вносило у нього дух розколу та послаблювало його перед наступом унії [235, с. 52]. Історик також звертав увагу на боротьбу братств проти наступу католиків. Він зазначав, що антибратські настрої серед католицького населення Львова, Вільна, Рогатина та ін. підбурювали монахи-єзуїти, а також люди, із ними пов'язані, у т.ч. львівський архієпископ Соліковський, що намагались підсилювати внутрішні антагонізми серед православних. Таким чином, клір католицької церкви намагався здобути собі симпатії із боку суперників братств – вищого православного духовенства [235, с. 52]. Однак уже після укладення Берестейської унії братства, на думку К. Левицького, зосередились на боротьбі саме проти унії. Така діяльність організацій здійснювалася через нагляд братчиків над чистотою православної віри та моральності духовенства і вірян, що було покладено їм за обов'язок патріархом Йоахімом (1586 р.) [235, с. 54].

Могутнім союзником братств у їх діяльності історик називав князя К. Острозького, який, на його думку, матеріально та морально підтримував заснування самих організацій, їх шкіл, друкарень, а також докладав чимало зусиль задля досягнення консенсусу у їх суперечках із духовенством [235, с. 53].

Не полишали досліджень історії українських церковних братств польські вчені і в період комуністичного панування у Польщі. Так, Ю. Бардах у рецензії на книгу Я. Ісаєвича стверджував, що братства існували тільки на території Речі Посполитої і не були відомі у Московській Русі [222, с. 77], і це зумовлювалося різним станом суспільно-політичних відносин у двох сусідніх державах, що тягнули за собою і відмінний рівень громадської активності. З таких же позицій вчений підходив до проблем протистояння між єпископською церковною владою та братствами, вважаючи його винятково наслідком високої активності львівських міщан. Розглядаючи проблематику розвитку міщанства на теренах Речі Посполитої із позицій марксистської історіографії, дослідник оцінив рівень розвитку українських міщанських громад через призму економічних процесів, ствердивши, що слабка активність українських міщан, у т. ч. і членів церковних братств, у громадсько-політичному житті була зумовлена низьким рівнем розвитку товарного виробництва й торгівлі.

Автори визначення поняття «церковні братства» для «Католицької енциклопедії» К. Кузьмак і М. Шегда [270, с. 14–18] акцентують увагу на характері цих організацій як саме релігійно-національних об'єднань, уточнюючи водночас, що такого характеру братства набрали саме на зламі XVI та XVII ст., коли православна церква зазнавала тиску з боку як католицизму, так і греко-католицизму. Саме зовнішні загрози активізували суспільний рух на користь реформи православної церкви у релігійній та моральній сферах, завдяки якому і відбулися перетворення та розквіт братств. Слід звернути увагу, що подібні акценти роблять і автори визначення «церковні братства» в «Енциклопедії Державного наукового видавництва». У ній зазначається, що головним стимулом для розвитку церковних братств, що починали свою

історію зі звичайних об'єднань мирян задля опіки над конкретними храмами, була їх самоорганізація для оборони перед впливами католицизму, західноєвропейської культури, а також експансією Польщі на українських землях.

Цікаві інтерпретації участі братств у суспільно-політичних, національних та релігійних процесах, що відбувалися у середовищі українського народу, подає польська дослідниця А. Новицька-Єжова. Вона наголошує на активній праці братств у сфері контролю різних сфер релігійного життя пастви та кліру, що сприяло збереженню православної традиції серед міщан, які зазнавали особливо активного впливу із сторони католицизму та були під загрозою зміни конфесії. Такі завдання, як вважає історик, були покладені на братства самою патріаршою владою, а іншим напрямом діяльності братств у громадській та культурно-національній сфері було її зосередження на просвітництві – через школи, письменство та друкарні, що виходило далеко за межі окремих громад та сприяло піднесенню інтелектуального рівня цілого народу [141, с. 34].

Отже, розглянутий науковий доробок українських та іноземних науковців засвідчує неабиякий інтерес дослідників XIX – початку XXI ст. до проблем участі православних церковних братств, що існували на теренах України, в етноконфесійних процесах та громадсько-політичному житті XVI–XVII ст. Значний вплив на інтерпретації вченими участі братств у різноманітних процесах внутрішньополітичного, національного та релігійного життя Речі Посполитої здійснювали ідейні переконання окремих вчених. Такими, наприклад, були ідеї москвофільства, через призму яких досліджували історію багато галицьких науковців. Особливо відчутними є впливи політичної кон'юнктури, що нав'язували дослідникам певні історіографічні шаблони. Зокрема, такі підходи спостерігаємо у працях істориків, що працювали під тиском радянської тоталітарної системи. Специфікою вирізняються і підходи істориків, зумовлені їх національними історіографічними традиціями. Так, наприклад, для багатьох російських вчених властиві акценти на релігійній

боротьбі православних проти наступу західноєвропейської цивілізації, яка начебто бажає знищити «єдиний руський народ», що було подиктоване ідеологією російської великодержавності.

3.2. Харитативна та фінансово-господарська діяльність православних мирянських організацій

Однією із важливих рис православних церковних братств, була їх активна участь у різних формах взаємодопомоги та благодійності, закладені в основах ідеології цих об'єднань з метою сприяння значному зростанню їх авторитету серед населення. Чимало дослідників розглядали благодійну діяльність основою усього братського руху та вбачали у ній один із чинників, що сприяв самій появі таких організацій як церковні мирянські об'єднання.

До вивчення особливостей розвитку харитативної діяльності у середовищі українського народу звертався у своїх дослідженнях П. Єфименко, виділивши з-поміж різноманітних форм благодійництва, що поширювались серед різних груп населення, діяльність православних церковних братств. Вони, на його думку, найбільш активно займались різними формами підтримки потребуєчих, адже пов'язували ці свої дії із релігійним християнським чином. Таку мотивацію на користь благодійної діяльності історик також пов'язував із тогочасними реаліями існування українського народу, що в умовах іноземних утисків змагався за свободу віросповідання і, як наслідок, зміцнювався у дотриманні релігійних правил та моралі. Іншим фактором сприяння активізації такої діяльності були суспільно-політичні та культурні умови, які склалися на українських землях у складі Речі Посполитої, забезпечуючи розвиток різних форм взаємодопомоги та самоорганізації на користь громадської справи [49, с. 712]. Особливо вчений наголошував на видатній ролі львівських, київських, віленських та луцьких братств у заснуванні та провадженні шпиталів, що давали притулок убогим [49, с. 716], а також звертав увагу на запозиченні братської практики утримання шпиталів козацтвом, яке в XVII–XVIII ст. заснувало їх цілу

мережу на Лівобережжі, де, зокрема, мешкали безпритульні козаки, що отримали інвалідність або були уже в престарілому віці.

Документи Львівського Ставропігійного братства І. Шараневич аналізував на предмет благодійництва щодо різних осіб, зосібна, наводив записи із реєстрів видатків із братської скарбниці, де зазначалося про різноманітні подарунки потребуючим, здійснені до окремих святкових днів [210, с. 110], дані про допомогу братства студентам, які вирушали на навчання до Києва [210, с. 114]. Дослідник зазначав, що про благодійність як одна із головних сторін діяльності Львівського братства декларувалася у статуті 1586 р. а тому, як наголошував історик, братство мало, згідно із законами християнської церкви, апостольськими правилами та вченням отців церкви, творити милостиню потребуючим та опікуватися ближніми.

У баченні А. Криловського благодійництво було підвалиною усього братського руху та основною причиною заснування братств. Історик зауважував, що в статутах саме допомозі ближнім «як справі християнської любові», відводилась наріжна роль у меті існування організацій. Саме завдяки цим принципам діяльності об'єднань вони усюди провадили власні шпиталі-притулки [100, с. XI]. Подаючи докладний перелік різноманітних випадків, на які поширювалась харитативна діяльність Львівського Успенського братства, учений, з-поміж іншого, наводив «підклування про виховання та освіту» сиріт й підкинутих дітей, «підтримку молодих дівчат при вступі у шлюб», «допомогу мандрівникам, що опинились у скруті», «виділення коштів на викуп із полону» та відзначав, факти, що братства «деколи намагались звільнити засуджених до страти» [100, с. 214]. Щодо останнього випадку науковець наводив факти викупу засуджених на смерть за різноманітні крадіжки. Особливою формою допомоги, яку згадував дослідник, було поховання померлих безпритульних [100, с. 215].

А. Криловський подавав цікаві свідчення про різноманітні заходи зі збору милостині на окремі, чітко окреслені, благодійні цілі, наприклад, відповідно до постанови 1607 р., біля входу до монастиря Св. Онуфрія мав

сидіти старець, який просив пожертви для вдів та сиріт. Подібним способом здійснювався збір милостині на шпиталь. Окремо він виділяв й щомісячні внески братчиків «на порятунок вбогих та потребуєчих братів і усіх сиріт» [100, с. 217].

Торкався проблем харитативної діяльності братств і М. Грушевський, хоча сфера благодійності не була у центрі його зацікавлень, поступаючись місцем проблемам участі братств у громадсько-політичному, етноконфесійному та культурному житті. Проте історик зауважив, що «братські пом'яники, похорони, вічні молитви церковні, обов'язки піклуватися бідними та хворими своїми членами, опіка над церквою – давали багату поживу релігійним й моральним інтересам тогочасної людини» [33, с. 508]. У такий спосіб учений підкреслював вагомість звернення братств до благодійності, що посідала вагоме місце у свідомості людини ранньомодерної епохи, яка часто зосереджувала свої помисли на устремлінні до спасіння душі через виконання християнських заповідей.

Після встановлення на українських землях панування радянського режиму дослідження, присвячені різним аспектам доброчинної діяльності, були припинені, оскільки, з ідеологічних міркувань, благодійність визнавалася, як пізніше відзначав у своїх дослідженнях М. Дмитрієнко, «...соціальним явищем класового, перш за все, буржуазного суспільства, і в системі радянського тоталітаризму благодійності не знайшлося місця ні в енциклопедіях, ні в суспільному житті» [43]. Тому в радянській історіографії спеціальних праць з історії благодійності та меценатства немає, а обсервація національних й світових форм доброчинної діяльності фактично залишились поза увагою науковців.

У міжвоєнний період поодинокий внесок у вивчення благодійної діяльності братств зробив І. Крип'якевич, який розглянув етапи розвитку львівського Успенського притулку, чисельність і склад його пацієнтів, їх щоденний раціон харчування, побутові та санітарні умови проживання у

шпиталях [97, с.15]. Розширенню залученого дослідником фактажу, на тлі критичного огляду історіографії, сприяла стаття М. Оборіна [142].

В українській радянській історіографії Я. Ісаєвич торкався проблем благодійної діяльності братств. Хоча комуністична ідеологія вимагала від учених зосередження на проблемах класової боротьби та соціально-економічних відносинах, йому все ж вдалося зазначити, що мирянські організації надавали допомогу різним категоріям потребуючих. Пояснюючи причини таких дій, дослідник вказував: «Надання безпроцентних позик і грошових субсидій убогим членам братства, вдовам, сиротам братчиків впливало з завдань братств як організацій взаємодопомоги міщан» [62, с. 67]. Серед категорій населення, що постійно було на утриманні братства, вчений називає вбогих учнів братської школи, однак теж звертав увагу на допомогу братств і особам, які до нього не належали. У переліченні різних згаданих у документах братства осіб, що отримали допомогу, акценти були зроблені на різних категоріях бідних робітників та «пролетаріату», наприклад, «зубожілих ремісниках», «убоному палітурнику» чи невільниках, що втекли із рабства. У дусі ідей інтернаціоналу вчений розповідав про підтримку українськими братствами різноманітних категорій іноземців – «греків, сербів, молдаван, росіян». Підсумовуючи, наголошував: «Допомога, що її братство надавало своїм членам і сторонній особам, сприяла зростанню популярності братських організацій, допомагала їм згуртувати довкола себе широкі кола населення» [62, с. 67].

Згадував Я. Ісаєвич і про утримання Львівським Успенським братством шпиталю, характеризуючи його як «притулок для непрацездатних» [62, с. 67]. Перші згадки про українські шпиталі Львова історик відносив до 1522 (вул. Руська) та 1538 р. (вул. Гончарська) й наголошував, що немає сумнівів щодо їх ще давнішого існування. Говорячи ж про загальну їх кількість у місті, налічував п'ять українських братських притулків. Серед форм допомоги братства своїм шпиталям дослідник називав забезпечення їх дровами та харчами, проведення ремонтів та нерегулярні грошові подарунки вбогим на

придбання ліків. Розповідаючи про шпиталь Київського братства, Я. Ісаєвич пов'язував його із національно-визвольною боротьбою козацтва та бачив його притулком для козаків-ветеранів. Він також наголошував, що практика подібних шпиталів-притулків для козацтва поширилась потім на більшу частину України, а їх утриманням опікувалися козацькі полкові адміністрації [62, с. 68]. У таких своїх твердженнях дослідник спирався на праці П. Єфименка, який першим дослідив взаємозв'язки практики братських та козацьких шпиталів.

Дослідженню благодійної діяльності братств у діаспорі другої половини ХХ ст. присвятив статтю Ю. Федорів [188]. Значною мірою вона повторювала тези, дещо раніше висловлені Я. Ісаєвичем у праці «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст.», однак уже без нашарувань ідей радянської історіографії. Дослідник звертав увагу на розширення масштабів благодійної діяльності Львівського Успенського братства і як доказ цього наводив факти допомоги зuboжілим ремісникам, що не були членами братства, а також підтримки братчиками осіб, які повернулися із турецької неволі. Окремо дослідником робились акценти на допомозі іноземцям – грекам, сербам, молдаванам [188, с. 136]. Резюмуючи, Ю. Федорів доходив до висновку, що такі добродійні дії зміцнювали авторитет братства, сприяючи гуртуванню довкола нього не лише українців, але й представники інших національностей.

Ще один дослідник із діаспори М. Бойко [250], виокремлював благодійну діяльність Луцького братства Воздвиження Чесного Хреста, що у 1618 р. отримало королівську грамоту на будівництво церкви, школи та шпиталю. Він також наголошував на тезі, яку ще в 1880-х рр. висловив П. Єфименко, а пізніше повторив Я. Ісаєвич – про запозичення козацтвом у церковних братств ідей заснування шпиталів-притулків, які в другій половині XVII та в XVIII ст. поширились по всій Правобережній та Лівобережній Україні.

Цінну інформацію про шпиталь Луцького братства подав Б. Колоско [84], який вивчав фундаційні записи Лаврентія Древинського для монастиря від 1638 р. та грамоти короля Владислава IV від 1645 р. на будівництво шпиталю Братства Милосердя при братській церкві Воздвиження Святого Хреста. Досліджені вченим документи показують роль у заснуванні подібних установ іноземців – у цьому випадку грека Олександра Мозеллі. Також історик проаналізував цілу низку інших документів Луцького братства та простудіював історію шпиталю аж до кінця XVIII ст., виокремивши у ній проблеми ролі чернечої громади Луцька у підтримці діяльності притулку.

Історію розвитку благодійної діяльності церковних братств у Дрогобичі обсервував Л. Тимошенко. В основу його праці покладено аналіз рукописної книги братства дрогобицької церкви Святого Юрія, записи у якій належать до середини XVII–XVIII ст. [279]. Так, дослідник зазначає, що за статутом 1746 р., Святоюрське братство зобов'язувалося роздавати милостиню з братського скарбу на Різдво Христове у всіх в'язницях та шпиталях, а також убогим на вулицях міста. На основі аналізу джерел стверджує, що кошти братства використовувались на влаштування похоронів бідних парафіян Церкви Св. Юрія. Він також прослідкував потоки надходжень коштів до братської скарбниці із оплат, здійснених різними особами за перебування у братському шпиталі.

Цікаву типологізацію історичних джерел, у яких відображено благодійну діяльність львівських церковних братств, зробила дослідниця історії медицини у Львові XVI–XVIII ст. О. Потимко. Так, документи, які стосуються історії Успенського (Онуфріївського) шпиталю, вона згрупувати за такими критеріями: 1) звернення до православних із закликом збирати кошти на будівництво Успенського комплексу зі шпиталем; 2) заповіти членів Ставропігійського братства; 3) статuti Успенського, Онуфріївського та Богоявленського братств; 4) дозвіл на будівництво чоловічого та жіночого шпиталів при монастирі Св. Онуфрія; 5) дотації на відбудову братського шпиталю Св. Онуфрія;

6) грамота про звільнення Онуфріївського шпиталю від податків; 7) прізвища опікунів шпиталю Св. Онуфрія; 8) кошторис шпиталю Св. Онуфрія; 9) позашпитальна доброчинна діяльність Ставропігії; 10) дозвіл закласти броварню для утримання Богоявленського притулку [165; 166]. Таким чином, дослідниці вдалося виділити і основні проблеми в історії братського шпиталю.

Із позиції пошуку в благодійній діяльності братств проявів українського національного менталітету підходила до проблеми Г. Кособуцька [88]. Проаналізувавши наявний історичний матеріал, вона дійшла висновку, що братства як виразники інтересів різних верств населення, у тому числі хворих, покалічених, одиноких, вкрай зубожілих людей, інвалідів, сиріт, упродовж багатьох віків сприяли збереженню християнської моралі, утвердженню загальнолюдських цінностей, традицій українського народу, його національної свідомості. Дослідниця стверджує, що довкола братських шпиталів гуртувалися благочестиві люди, які відзначалися своїм милосердям і активною любов'ю, яка виражалася у готовності допомогти кожному, хто потребує допомоги.

Історію харитативної діяльності православних церковних братства розглядали у своїх дослідженнях також іноземні історики, зокрема серед перших до цієї тематики зверталися російські вчені. Приміром, І. Флеров наголошував, що благодійність лежала в основі самої ідеї появи братств, яка ґрунтувалася на моральних цінностях перших християнських громад та «євангельської любові», а тому називав об'єднання мирян «громадами людинолюбців» та зазначав, що у їх документах часто зустрічалися назви «Братство любові» або «»Братство милосердя» [192, с. 75]. Науковець наголошував, що теза про «служіння стражденному людству» була вписана у статуту братств як головна мета їх діяльності. У цьому питанні він посилався на привілеї, видані Львівському Успенському братству патріархом Йоакимом в 1586 р. [192, с. 76]. Звертаючись до свідчень статуту Луцького братства, І. Флеров підкреслював, що усі його кошти мали, окрім підтримання належного стану парафіяльного храму, використовуватися лише на

милостиню, допомогу сиротам та поховання своїх померлих членів [192, с. 76]¹. Подібні завдання він віднаходив і у статутах інших церковних братств. Учений також звертався до висвітлення діяльності братських шпиталів-притулків, до яких приймали «переважно осіб руського походження та виключно православних» [192, с. 80] і де були на повному утриманні із забезпеченням харчами та одежею. Натомість, як звертав увагу історик, допомогу особам іншого віросповідання та походження братства, із принципів всезагальної любові до ближнього, надавали у вигляді милостині [192, с. 81].

Практику утримання братствами шпиталів сучасна російська дослідниця історії братств С. Лукашова бачила важливою, однак далеко не головною у діяльності мирянських організацій. Вона наголошує, що фінансування шпиталів здійснювалося «за можливості» і лише у документах Віленського братства були прописані обов'язки виділення визначеної, гарантованої суми на утримання їх братського притулку. У порівнянні із підтримкою шпиталів-притулків католицькими об'єднаннями, вона дійшла висновку, що масштаби такої діяльності православних братства були значно меншими. Науковець описала саму структуру братських шпиталів, виділяючи її складові елементи: прихисток для подорожніх, притулок для жебраків та сиріт і будинок для престарілих братчиків. Саме останні елементи, на її думку, були для братчиків найважливішими, адже розглядались ними як свого роду «засоби соціального страхування» для них самих та їх сімей [117, с. 138]. Однак історик зазначає, що практика підтримки шпиталів та благодійності викликала велику увагу усієї громадськості, користувалася підтримкою королівської влади, що відобразилось у статутах, де провадження шпиталів визначалося метою утворення організацій, а вони самі отримували назви «братств милосердя» або «шпитальних братств» [117, с. 139].

Уже згадувана вище дослідниця Ю. Шустова розглядала харитативну діяльність церковних братств як невід'ємну частину цілого комплексу заходів, до яких вдавались ці об'єднання, наголошувала, що дієвість братств у політичній, релігійній, національній чи культурній сфері обумовлювалася лише

їх авторитетом у суспільстві, який забезпечувався саме братською благодійністю [214, с. 148]. У харитативних завданнях українських церковних братств історик помітила рису, яка прямо споріднювала ці об'єднання із подібними західноєвропейськими організаціями, що виводили корені, ще із різноманітних товариств милосердя IV–V ст. [214, с. 148]. Основоположною формою благодійництва братств вона називає милостиню різним категоріям потребуючих, починаючи від членів організації, що потрапили у скруту, до звичайних калік та жебраків. Саме цей «головний християнський обов'язок кожного їх члена» обумовлювався у всіх документах братств. Окремим завданням братств Ю. Шустова виділяє опіку над бідними дітьми та сиротами, особливою формою якої вважає їх безплатне навчання у братській школі та надавання можливості самостійно заробляти гроші на своє утримання доручаючи їм різну роботу. Також звертає увагу на випадки допомоги Львівського Успенського братства різним видатним особам, що потребували коштів на свою діяльність – зокрема видатному полемістові та письменнику Іванові Вишенському [214, с. 154].

Офіційними благодійними закладами братств історик називає шпиталі, утримання яких було найбільш поширеною практикою також західноєвропейських братств, тому подібну форму благодійної діяльності, зрозуміло, можна вважати запозиченням із Заходу [214, с. 155]. Вчена зауважує, що братчики бачили шпиталі так само важливими для тіла людей, як храми – для їх душ, тому особливо уважно ставились до його підтримки. Також вона докладно прослідкувала різні сторони організації, функціонування й утримання шпиталів.

Серед харитативної діяльності Львівського Успенського братства Ю. Шустова виділяє факти допомоги різноманітним установам, зокрема, у відновленні цілої низки пошкоджених храмів, а деякі церкви та монастирі були під їх постійною опікою. Вона також віднайшла чотири факти значної матеріальної допомоги Львівського братства Єрусалимським патріархам [214, с. 158].

Критичний до діяльності українців у Львові польський історик В. Лозинський негативно оцінював і діяльність членів Успенського Ставропігійного братства, акцентуючи увагу на використанні старшими братчиками коштів об'єднання задля свого збагачення та нехтуванні обов'язками підтримки бідних. На підтвердження сказаного навів факти із документів міських судів щодо позову «найактивнішого руського патріота» Романа Стрілецького в 1644 р. проти сеньйорів братства, яких він звинувачував у розтраті спільних фінансів на власні потреби [239, с. 257].

Оригінальні погляди на генезу харитативної діяльності церковних братств висловив А. Міронович, виводячи її з традицій давніх медових братств, що влаштовували, на його думку, великі трапези для безпритульних та вбогих осіб [241, с. 68]. І лише в XVI ст., як вказував історик, благодійництво братств змінило форми, набувши чіткої регламентації у документах об'єднань. Такою головною формою їх діяльності стало заснування та провадження шпиталів, що було урегульовано пунктами статутів. Дослідник також вказав на значний вплив на розвиток благодійної діяльності постанов Синоду православних єпископів (1594 р.), у яких зазначалося, що частина доходів владик мала йти на облаштування притулків для убогих, натомість обов'язок їх заснування покладался на братства [241, с. 69]. Цікаві спостереження вчений здійснив щодо особливостей проживання потребуючих осіб у шпиталях. Так, він зазначав, що в XVI–XVII ст. змінився сам підхід до різних потребуючих осіб і сам факт бідності, на відміну від середньовіччя, уже не давав права користатися послугами притулку. Таким чином, до шпиталів приймали лише осіб, які не могли працювати, тобто калік. Однак і на них у шпиталях покладали різноманітні обов'язки, зокрема, певні форми праці на користь притулку та молитов за їх працівників та фундаторів. Науковець також зазначає, що осіб із притулку часто змушували до жебракування [241, с. 72]. Аналізуючи склад персоналу шпиталів, А. Міронович зазначає про існування посади наглядача за притулком або, як їх тоді називали, – «провізора», «витрикушки», «пономаря» чи «строїтеля». Побутування таких окреслень він

пояснює додатковими функціями, що покладалися на цих осіб, а саме ведення реєстру та завідуванням церковним інвентарем, провадження церковної бухгалтерії, збір пожертв [241, с. 69].

Окрім провадження шпиталів, А. Міронович характеризував також інші форми харитативної діяльності братств, назвавши з-поміж таких влаштування чотири рази на рік святкових трапез для убогих, роздавання милостині, підтримку зубожілих братчиків, організацію церковних відправ за померлих членів. Окремо історик зазначає про допомогу братств особам інших віросповідань, а саме роздачі потребувачим подарунків у визначені кілька днів на рік. Учений звертає увагу, що із середини XVII ст., через постійні війни, що призводили до зубожіння населення, а отже, і до погіршення матеріального становища братств, їхня благодійна діяльність почала скорочуватись. Іншою причиною згортання харитативних акцій православних об'єднань він називає значний перехід населення та духовенства в унію. Втім, як наголошує науковець, навіть попри обмежений розмір допомоги, кожне братство продовжувало займатися благодійністю [241, с. 76].

Досліджуючи історію Перемишльської єпархії, Б. Лоренс зверталася до проблем харитативної діяльності братств, що існували на її теренах [237], зосередивши особливу увагу на проблемах функціонування братських шпиталів. Їй, на основі опрацьованого значного обсягу джерельних матеріалів, вдалося встановити існування у межах єпархії 19 шпиталів, функціонування яких простежується від 1592 р. Благодійна діяльність православних братств, на думку дослідниці, була чітко окреслена рамками статутів самих об'єднань, що ґрунтувались на засадах необхідності дотримання принципів християнської любові та допомоги ближнім. Історик зазначила, що братство було зобов'язане влаштовувати для убогих трапези щонайменше чотири рази на рік. Іншою формою благодійної діяльності братств було внесення імен померлих членів братства до пом'яника та проведення їх поминання на церковних службах [237, с. 245]. Окремо зосредила увагу вчена на діяльності Братства убогих, що існувало при кафедрі св.Івана Хрестителя у Перемишлі та мало у своєму

віданні шпиталь, який, як вказує Б. Лоренс, був найстарішим з тоді наявних на теренах Перемишльської єпархії. Іншими шпиталями, історію яких вона прослідкувала, були притулки при церкві Св. Трійці у Перемишлі та при братстві Вознесіння Господнього у Ярославлі. Історик віднайшла цікаві дані щодо коштів, які витрачалися шпиталями на утримання своїх підопічних. Так, у Ярославлі на утримання кожного з перебуваючих у шпиталі убогих витрачалося щороку 23 злотих та 10 грошів [237, с. 244]. У підсумку, дослідниця стверджує, що слабка матеріальна основа, а також проблемний стан церковної організації не сприяли розвитку й розширенню мережі братських шпиталів.

До проблем благодійної діяльності православних церковних братств звертався й інший польський науковець Л. Цвікла. Зокрема, він проаналізував історію заснованого у 1629 р. для світських та духовних безпритульних осіб шпиталю у Києві. Оцінюючи благодійну діяльність православних братств, він зазначає, що «в Києві у 1629 р. братство заложило шпиталь для убогих та калік, як духовного сану так і людей світських, що не мали свого помешкання» [228, с. 138]. Також історик звертався до проблеми обґрунтування благодійної діяльності у статутах церковних братств та регламентації такого роду їх діяльності. Характеризуючи загальний стан розвитку мережі братських шпиталів, він вказував, що у кожній місцевості обсяг діяльності шпиталів залежав від матеріальних можливостей локальних братств та здебільшого не відповідав реальним потребам населення регіону. Тому, як наголошував Л. Цвікла, діяльність шпиталів в основному була обмеженою, що обумовлювалось перманентною нестачею у фінансуванні [228, с. 139].

Визначальною для існування та активної діяльності православних церковних братств у різних сферах їх інтересів була фінансова й господарська сторона їх функціонування. Вивчення джерел фінансових надходжень, що забезпечували матеріальне утримання братств та різноманітних форм їх

активності, привертало увагу багатьох дослідників, які бажали зглибити усі механізми функціонування об'єднань православного мирянства.

У своїх наукових обсерваціях А. Петрушевич наводив різноманітні факти, що стосувалися господарсько-фінансової діяльності Львівського Успенського братства, зокрема, згадав цілу низку подій, що супроводжувалися внесенням до братської скарбниці різних грошових сум. З іншого ж боку, історик звертався і до висвітлення фактів витрат братством значних сум на різноманітні важливі для тогочасного українського суспільства цілі. Цікаві дані про суми у скарбниці Львівського Успенського братства, вчений навів, посилаючись на дані про кошти, відібрані князем Яремою Вишневецьким перед його втечею зі Львова у час наступу військ Б. Хмельницького восени 1648 р. (йшлося про втрати братської скарбниці у сумі 27398 зл.).

У дослідженнях історії Львівського Успенського братства А. Криловський звертався до аналізу матеріальних засобів його існування, вважаючи, що головні надходження коштів у братську скарбницю йшли із продажу продукції братської друкарні, що друкувала книги для всієї Південно-Західної Русі [100, с. 72]. Наступними після них історик називав членські внески та різноманітні пожертви. Він також описав способи збору братством допомоги, а з-поміж інших називав такі, як «кружка, з якою сидів дід при церковних дверях» та «кружка, з якою ходили під час ярмарків і в яку збирали гроші» [100, с. 72]. Історик звертав увагу на різноманітні форми підприємницької діяльності братства, доходи із яких йшли у скарбницю організації, як, наприклад, надавання фінансів у кредит під проценти, отримання оплат від орендарів за користування нерухомим майном братства.

Докладно А. Криловський дослідив фінансове становище Ставропігійного братства від 1648 до початку XVIII ст. Так, на травень 1648 р. братство володіло 8215 зл. готівки, грошима під заставу – 12180 зл. та відданими в кредит 15036 зл. [100, с. 73]. Більшість із цієї суми (27398 зл.) братство втратило уже восени, віддавши їх князю Єремії Вишневецькому на «оборону міста», що було князем вкрадено, а в 1672 р. заплатило туркам свою

частку контрибуції (8 тис. талярів), через що братство втратило майже усе своє багатство. Однак, як зазначає історик, ревізія уже 1687 р. показала у скарбниці братства значну суму в 57 тис. зл. Значного удару по фінансах об'єднання нанесли виплати контрибуцій шведському королю Карлу XII (1704 р.), коли братчики змушені були віддати не лише усі гроші, але навіть і цінні книги та інвентар. Утім, на думку вченого, не виправної школи заможності братства нанесло рішення греко-католицького єпископа Йосифа Шумлянського заснувати власну друкарню при соборі Св. Юра. Саме такий підриб фінансових надходжень, як наголошував А. Криловський, «деморалізував братство, і воно, після довгих роздумів, змушено було прийняти ненависну їм до цього унію (1708 р.)» [100, с. 74].

Важливу сторінку історії матеріального боку існування церковних братств дослідив Ф. Срібний, звернувшись до аналізу проблеми стану заможності членів Львівського Успенського братства [175]. Розглядаючи життєписи багатьох братчиків, а особливо звертаючи увагу на різноманітні суми видатків та реєстри власності, дійшов висновку, що від першої половини XVI ст. і до його кінця більшість родин, голови яких входили до церковного братства, поступово деградували у своєму майновому статусі. Зокрема, істориком простудійовано історію майнового становища чи не найвідоміших представників братства із родини Бабичів [175, с. 25–26]. Поглибився процес зубожіння багатьох українських родин львів'ян із початком лихоліть Речі Посполитої – з 1648 р. З цього приводу зазначав, що у документах братства такі особи були записані як «упадлі брати» і об'єднання починало надавати їх допомогу зі своєї скарбниці [175, с. 41]. Вивчення різних сторін діяльності братчиків дозволило Ф. Срібному також встановити, що більшість серед членів Львівського Успенського братства становили середньозаможні ремісники, меншу частку – крамарі і лише невелику групу – справді багаті купці, серед яких переважали іноземці, зокрема греки, як Корнякти.

До проблем фінансово-господарської діяльності братств звертався у своїх дослідженнях Я. Ісаєвич. Серед основних джерел їх фінансування науковець виділяв регулярні членські внески та збори пожертв на певні окремі потреби.

Під впливом класового підходу акцентував на значних пожертвах із боку «незаможних челядників, комірників та кравчиків» й малої фінансової підтримки «казково багатого Корнякта» [62, с. 65]. Учений відзначав існування у мирянських об'єднань нерухомості та рухомого майна, зосібна серед такого у львівських братств він називав землеволодіння, що раніше належали церквам та були звільнені із-під відання магістрату. Історик висвітлив питання появи й існування братських юридик, давши їм характеристику як «території, населення яких частково підлягало юрисдикції братств, бо користувалося їх земельними угоддями» [62, с. 65]. Саме у виплатах селян за користування цими землями чиншу вчений бачив одну із форм фінансових надходжень братств. Однак він теж відзначив факт незначного поширення явища братських юридик та згадував їх існування лише у Львові, Любліні та Дрогобичі.

Серед іншого майна, яке приносило братствам прибуток, Я. Ісаєвич називав житлові будинки, крамниці, склади та ін. які організації отримували у спадок від жертводавців та здавали в оренду. Вчений описував різноманітні фінансові операції які проводили братства, – кредити та інвестиції у торгівлю – та наголошував, що «головним джерелом прибутку цього [Львівського Успенського братства. – В. М.] братства з 30-х рр. XVII ст. став продаж книг власного друку» [62, с. 66]. Попри опис такої сфери діяльності братств, що ледь не завжди зазнавала гострої критики із боку радянської історіографії як лихварська та спрямована на визиск й експлуатацію населення, її Я. Ісаєвич оцінював позитивно. Так, він наголошував, що отримані гроші йшли на громадські справи та підтримку нужденних, у значній частині – на покриття постійних видатків, пов'язаних із «польсько-шляхетськими грабежами», до яких він зараховував витрати на судові процеси та штрафи, спричинені утисками влади над українцями, подарунки та хабарі можновладцям, контрибуції для військ і т. д. [62, с. 66].

Важливі спостереження щодо джерел фінансових надходжень до скарбниць православних церковних братств в Україні зробив С. Горін. Базуючи свої спостереження на документах, які стосуються історії Луцького

Хрестовоздвиженського братства, зауважив, що основним джерелом зростання матеріальної заможності об'єднань були заповіти та пожертви. Таким чином, як вказує історик, лише впродовж 20-х рр. XVII ст. братство отримало у своє володіння село Гуняники, Салтаківську кам'яницю у Луцьку й т. зв. Кандибівський, Саксовський та Тимошківський ґрунти. У наступні 1630-ті рр. через чотирнадцять заповітів братство здобуло майна на понад 7800 золотих.

У дослідженнях історії Луцького церковного братства М. Довбищенко звертався до визначення джерел фінансових надходжень мирянських об'єднань і з-поміж них виділив два основні напрями притоку коштів у скарбницю, а саме кредитні операції та купівля-продаж нерухомості. Історик наголошує, що про величезний розмах економічної діяльності Луцького братства, починаючи з 30-х рр. XVII ст., свідчать записи у документах, які вказують на збільшення кредитування фізичних осіб до 5 тис. злотих. На підставі архівних матеріалів дослідник з'ясував, що в цей час у фінансовому обігу братства було щонайменше 20500 злотих капіталу, які потенційно мали давати 2050 золотих щорічного прибутку у формі чиншу [4, с. 16].

Фундаментальна праця, присвячена майновій стороні існування православної церкви на теренах України та Білорусі, належала авторству М. Владимирського-Буданова [14]. Детально розглянувши право «подання», західноєвропейський патронат і візантійське ктиторство, він виділив декілька різновидів патронів, що побутували на українсько-білоруських землях. З-поміж них науковець виділив територіальні общини, міста та окремі парафії. Історик вивчив як канонічні норми взаємовідносин світських покровителів та духовенства, так і реальний стан справ у майновій сфері, що склалась в XVI ст. на теренах Київської митрополії. Церковні братства він вніс до загального переліку колективних патронів. До таких висновків М. Владимирський-Буданов дійшов після дослідження різноманітних програм діяльності у майновій сфері, яка висувалися братствами та, на думку історика, не виходили за рамки чинних на той час норм.

Російський дослідник І. Флеров розділяв фінансові надходження православних церковних братств на два типи: постійні й одноразові фінансові. До перших дослідник відносив внески самих членів братства та наводив цікаві дані про їх розміри. Так, згідно зі статутом Львівського Успенського братства, з 1668 р. річні внески братчиків становили один злотий для заможних та 24 гроші для решти членів. Іншими джерелами постійних фінансових надходжень, історик називав доходи від братської нерухомості, прибуток від неоподаткованого права варити та продавати мед. Однак найбільш рентабельною убачав діяльність друкарні та значні обсяги продажу її книг на теренах усієї Речі Посполитої та навіть за кордоном.

Серед одноразових надходжень І. Флеров виділяв штрафи, що вносились братчиками у скарбницю об'єднання у випадку порушення якогось із правил братства. Також, як зазначав дослідник, набули широкого поширення різного роду пожертви і дарчі. Підсумовуючи аналіз фінансової діяльності братств, історик наголошував, що вони зосередили у своїх руках значні кошти, постійно поповнюювані завдяки різним формам діяльності.

До проблем господарсько-фінансової діяльності Луцького Хрестовоздвиженського братства звертався Ф. Четиркін. Дослідник стверджував, що головним джерелом прибутку об'єднання була братська друкарня, масштабний продаж богослужбових та духовного змісту книг якої приносив значні прибутки [208, с. 410]. Іншим вагомим потоком фінансових надходжень називав пожертви світських осіб, що не були членами братства або були лише у формальному зв'язку. У підсумку, як визначив дослідник, все рухоме і нерухоме майно братства складало 150 тис. золотих у грошовому еквіваленті [208, с. 410].

Натомість А. Папков звертав увагу на значних надходженнях у скарбницю православних церковних братств із пожертвувань та заповітів заможних осіб, зокрема виділяв значні дарування із боку Костянтина Корнякта, що був членом Львівського Успенського братства та постійно його підтримував, а помираючи (1603 р.), заповів об'єднанню 4 тис. зл. [151, с. 98].

Вчений також зазначав про організацію Успенським братством збору коштів серед кількох братств Львова та передмість на хабарі для польських чиновників і шляхті на сеймику в Судовій Вишні (1608), щоб добитися від них збереження прав для православного населення.

Вивченням фінансово-господарської діяльності братств займалася і сучасна російська дослідниця Ю. Шустова, детально розглянувши проблему існування братської скарбниці – «скриньки», якій, за її словами, окрім прозаїчної ролі зберігання коштів, братчики надавали певного сакрального змісту «як символу не стільки фінансового матеріального становища організації, скільки як до матеріалізованого об'єкту духовної спільності та єднання людей задля вищих, шляхетних цілей» [214, с. 112]. Підтвердження цього вона знаходила у різних ритуалах, пов'язаних зі скринькою-скарбницею.

Серед основних джерел фінансових надходжень братств Ю. Шустова виділяє щомісячні та вступні членські внески, що, наприклад, у Львівському Успенському братстві становили пів та шість грошей відповідно. Окрім них, «кожен вносив в братську скриньку скільки міг, в залежності від своїх доходів та матеріального становища» [214, с. 113]. Іншим постійним, але невеликим, джерелом доходів був збір пожертв біля церкви. Однак, як наголошує вчена, Успенське братство користувалося великою повагою серед населення, тому «багато заможних осіб вважали своїм обов'язком та великою честю надати братству матеріальну допомогу» [214, с. 116]. Таким шляхом об'єднання отримувало найбільші та найнадійніші свої доходи у формі подарованих земель та маєтків. Дослідниця виділяє і доходи братства від різноманітних фінансових операцій – обмін грошей, кредити та позики, вкладення коштів у торгові операції. Серед них згадує і «надавання позик на вигідних для себе умовах своїм ідейним ворогам, наприклад Колегії єзуїтів» [214, с. 117].

З-поміж польських дослідників фінансово-господарської діяльності Львівського Успенського братства побіжно торкався В. Лозинський. Однак він здебільшого концентрував увагу на різноманітних конфліктних ситуаціях та скандалах, а тому наводив саме факти фінансових надуживань членів братства.

Так, він згадує про судовий позов 1648 р. згідно з яким сеньйорів Ставропігії звинувачували у використанні 30 тис. зл. доходу братської друкарні для інвестицій у власну торгівлю [239, с. 256]. Дослідник також згадує про вимогу братства накласти арешт на маєток померлого сеньйора Ставропігії Костянтина Мазапети, звинувачуючи його в спекуляціях братським маєтком [239, с. 257].

Цікаві дані про доходи, які Львівське Успенське братство отримувало від продажу надрукованих у своїй друкарні книг, наводив В. Лозинський, стверджуючи, що за час від квітня 1690 р. до червня 1691 р. сума, отримана від продажу книг, склала 17 506 зл., а за наступний рік – 14 590 зл. [239, с. 258]. Історик підкреслював, що саме видавнича діяльність та продаж книг братської друкарні давали левову частку постійних фінансових надходжень у скарбницю Ставропігійного братства.

Польська дослідниця Б. Лоренс докладно розглянула матеріальні основи існування братств Перемишльської єпархії [237] – їх земельні надання, доходи і видатки. Наведений джерельний матеріал, на її думку, дає змогу більш докладно прослідкувати економічну сторону діяльності братської організації, лише починаючи з другої половини XVII ст. Вивчаючи структуру майнової бази братств, вона вказує, що останні, як правило, мали у своєму розпорядженні парафіяльний маєток, а також користувалися церковним скарбом (предмети церковного інвентарю із дорогоцінних металів, ікони, книги, одяг та ін.). Для встановлення розміру бенефіцію дослідниця скористалася даними поборів та податків за XVII ст. і з'ясувала, що у середньому церква мала у володінні половину лану поля. Назагал, їх права на нерухомість окреслюються лише в привілеях для новофундованих церков. Нечітко про це говориться і в братських статутах. Різнобічно науковець дослідила питання, що стосувалися братського скарбу, грошових та різноманітних продуктових надходжень і видатків. Вивчені дані дозволили Б. Лоренс зробити висновок про значно гірше матеріальне забезпечення руських церков у порівнянні з католицькими костьолами.

Таким чином, проведений аналіз історіографічного доробку українських, російських та польських істориків вказує, що проблеми благодійної та фінансово-господарської діяльності православних братств на теренах України є чи не найменш дослідженими серед усього спектру проблем історії мирянських організацій. Зокрема, відсутніми є більші спеціальні праці присвячені зазначеній тематиці, хоча науковці у своїх працях часто у тією чи тією мірою торкалися різних аспектів благодійної та господарсько-фінансової діяльності братств, здійснили низку важливих спостережень. У XIX ст. багато істориків розглядали харитативну діяльність мирянських організацій у контексті своїх спостережень над церковними братствами як продовжувачами традицій перших християнських громад, де основною метою людини вважалося служіння ближнім. Уже у XX ст. намітилася поступова перевага ідей про запозичення православними братствами багатьох традицій благодійності у західноєвропейських католицьких організацій – зокрема, заснування та опіки над шпиталями-притулками. Для багатьох учених важливим було визначення матеріальних підстав існування церковних братств. З'ясовуючи джерела та обсяги фінансових надходжень, дослідники часто могли встановити масштаби діяльності братств, становище і вплив мирянських організацій у суспільстві того чи того періоду їх існування.

3.3. Культурно-освітня місія православних братств

Однією із наріжних сторін існування православних церковних братств в Україні була їх участь у духовному житті українського народу, активне залучення до різних культурних процесів, що відбувалися у його середовищі та на теренах цілої Центральної і Східної Європи. Одним із найбільш яскравих проявів діяльності братств у сфері духовного життя було створення і провадження ними власних шкіл, що вирізнялися високим освітнім рівнем, а деякі з яких згодом розвинулися до рівня тогочасних вищих навчальних закладів та навіть стали центрами розвитку науки. Саме тому історія

братського шкільництва, що було одним із найважливіших елементів розвитку освіти в Україні, привертала увагу багатьох дослідників.

Вивчення і публікації архівних джерел з історії братських шкіл було здійснено професором української мови і літератури Львівського університету Я. Головацьким. Дослідник наголошував на необхідності створення українським народом власної національної системи освіти і виховання на основі досвіду та власних історико-культурних традицій. Значну частину важливих джерел для вивчення історії братств ученому пощастило виявити у бібліотеці та архіві Ставропігійського інституту. Результатом його пошуків стала перша в історії вітчизняної науки публікація у 1863 р. Статуту Львівської братської школи [20]. У передмові до видання Я. Головацький, використавши відповідні джерельні матеріали, довів, що у братських школах існувала чітка організація педагогічного процесу, яка простежувалася вже з миті прийому учня до навчального закладу. Шкільні вчителі добре розуміли важливість таких дидактичних принципів, які визначали зміст, організаційні форми і методи навчального процесу (наочності, систематичності та послідовності, доступності, зв'язку теорії з практикою і життям тощо). Навчання у братській школі, як вказував історик, спираючись на Статут, розподілялося на два етапи: початковий і середній. За цей період учні мали можливість ознайомитись з елементами семи вільних мистецтв, здобути основи знань з історії та географії, вивчити декілька мов, серед яких почесне місце посідала українська. Слід вказати, що в мові самого Статуту Я. Головацький побачив «усі найважливіші властивості нинішнього говору руського» [128, с. 11]. «Наші школи відрізнялись тим від польських, чеських та інших європейських, що в них не мучили дітей схоластично-варварською латинщиною, а навчали природною, народу зрозумілою мовою статуту наших шкіл стоять вище, ніж статуту багатьох училищ стародавньої Польщі. Їхня наявність переконливо свідчить – підсумовував дослідник. – про високий рівень педагогічної думки України у XVI–XVII ст.» [128, с. 11].

У кінці XIX ст. історією Ставропігійського братства та його школи зацікавився професор Львівського університету І. Шараневич, що у числі перших серед вітчизняних дослідників висловив думку про необхідність систематичного вивчення братських шкіл й видання документів, які б розкривали історію цих установ.

Значний вклад у вивчення ролі церковних братства в культурно-освітньому житті України XVI–XVII ст. здійснив М. Максимович [122] – один із перших і дослідників історії Київської і Луцької братських шкіл, автор низки літературних пам'яток, які своїм походженням були пов'язані з братськими школами. Вчений прослідкував посилення світських течій в культурному житті кінця XVI – початку XVII ст. та розглядав розвиток братських шкіл у контексті таких тенденцій, наголошував на їх визначному вкладі у розвиток української культури.

Важливі спостереження щодо проблем походження руху братських освітніх закладів зробив І. Франко. На його думку, історія братських шкіл і братств взагалі тісно пов'язана з чеським просвітництвом і гусистським рухом. Учений наголошував на світській сутності братського руху, демократичній спрямованості братств, до складу яких входили ремісники, представники козацтва, духовенства, дрібної шляхти. Дослідник розглянув використовувану у Львівській братській школі програму навчання, основне місце у ній відводилося гуманітарним наукам – вивченню церковнослов'янської, грецької та латинської мов, а також граматики, риторики, діалектики, філософії, богослов'я, малювання та інших дисциплін, і зробив висновок, що освіта, яку здобували учні у братських школах, мала значно вищий рівень, ніж у початковій. Вчений високо оцінював шкільний статут, який встановлював контроль над школою з боку громадськості, виборність ректора і викладачів, чітко визначав обов'язки батьків, вимоги до педагогів, структуру та зміст навчально-виховного процесу [206, с. 77]. Використовуючи програми Львівської братської школи, І. Франко зробив висновок про демократизм і високий рівень навчання у цьому закладі, а також підкреслював, що зміни в

програмах школи зумовлювалися значним тиском з боку католицької церкви після прийняття унії 1596 р.

Досліджуючи початковий період в історії церковних братств, І. Франко також присвятив багато уваги оцінці й аналізу братській діяльності в добу Берестейської унії. Він неодноразово підкреслював, що церковні братства саме просвітницькою, а не релігійною діяльністю здобули значний авторитет серед православних. Сказане підтверджував факт, що південно-руські письменники XVII ст. шукали у братствах підтримки й опори [198, с. 320]. Звертаючись до ролі і значення Львівського Успенського братства, дослідник пов'язує його з чеським гусистським рухом другої половини XV ст. Натомість наприкінці наступного століття, як наголошував І. Франко, воно переростає у вагомий осередок просвіти і писемності [199, с. 230].

Серед авторів, які особливу увагу приділяли вивченню освітньої справи в Україні XVI–XVII ст., у т.ч. історії братської школи у Львові, був С. Голубєв. У праці «Історія Львівської братської школи» він здійснив ретельний огляд навчальної літератури Львівської школи, зокрема, рукописних та друківаних книг, проаналізував шкільний навчальний матеріал. Дослідник доводив, що навчання читати здійснювалося буквоскладеним методом й охоплювало такі етапи: розпізнання букв без їх механічного запам'ятовування в послідовності, складання та пояснення прочитаного, міркування і розуміння. При цьому активно використовувався принцип наочності: словесна і порівняльна аналогія, зіставлення, прийом фігурального зображення букв, ілюстрація. С. Голубєв назвав Львівську братську школу осередком науки і освіти всієї Російської імперії, пояснюючи цю тезу тим, що від Львівського братства на початку XVII ст. просвіта перейшла до Києва, а звідси поширилася по всіх східнослов'янських землях [23].

Певні цікаві спостереження зробив К. Харлампович у книзі «Західно-руські православні школи XVI – початку XVII ст.» [202], здійснивши спробу проаналізувати викладання історії у навчальних закладах, які діяли на теренах України в період XVI – на початку XVII ст. Педагогіка братських шкіл,

залежно від впливу на її національні надбання культурних течій, які проникали в Україну із Візантії та Західної Європи, зумовлювалася, на думку дослідника, двома періодами:

- домогилянським – перевага грецького впливу в освітній діяльності братських шкіл, елементарний рівень освіти (читання, письмо, лічба, вивчення катехізису, основи слов'янської мови тощо);

- могилянським – домінанта західноєвропейського впливу, виникнення освіти підвищеного типу (братські школи Луцька, Львова, Києва).

На переконання К. Харламповича, братські школи поєднували у собі як візантійську, так і римську культурну традиції. Проте рівень навчання у них був набагато нижчим у порівнянні із католицькими й протестантськими освітніми закладами. Цей факт дослідник пов'язував із політичними умовами, у яких перебували українські землі в період польського панування, а також з цілями, які ставили перед собою братські школи у процесі навчальної діяльності [202]. Головною метою братських шкіл, вважав історик, було поширення серед народу православ'я, протидія наступу церковної унії та обмеження латинської освіти в Україні. Іншою важливою ознакою братських шкіл вчений бачив їх всестановий та народний характер: якщо в єзуїтських коледжах більше піклувалися про дітей, що походили із шляхетських родин, то у братських останні не мали жодних привілеїв. Це, на думку історика, мало велике педагогічне значення, адже, як він стверджував: « Ідея рівності, яка була наріжним каменем в основі цих об'єднань, існувала і у шкільних відносинах, прищеплювала учням почуття національної гідності, патріотизму та законного демократизму ...» [202, с. 475].

У своїх дослідженнях К. Харлампович акцентував на тезі, що, окрім національного та релігійного аспекту, братські школи мали ще й суспільно-культурне значення, адже вони займалися не лише зміцненням у своїх учнів православної віри, але й надавали їм знання з тих дисциплін, які були б корисні для загального розвитку особистості (предмети реального циклу, кодекси етикету та норм поведінки тощо). Діяльність братських шкіл сприяла розвитку

світової науки. У цьому контексті дослідник виділяв насамперед трактати з догматичного богослов'я, присвячені спірним питанням католицької та православної релігій, праці з історіографії й філософії, повчальну й полемічну літературу, зосібна, «Апокрисис», «Пересторога», «Палінодія», підручники зі слов'янської філології тощо.

Актуальність питання створення національної української школи зумовило звертання до історії освітньо-виховної традиції письменника і публіциста Б. Грінченка (1863–1910). В його працях «Як жив український народ» [29], «На беспросвітному шляху – про українську школу» [28], «Братства і просвітня справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького» [27] у науково-популярній художній формі подавалися нариси, які висвітлювали основні віхи культурної історії України, була розроблена досить повна характеристика причин занепаду освіти та науки в Україні, вказано на взаємозв'язок політичних, соціальних і культурних проблем суспільства, показана провідна роль братських шкіл у справі збереження української шкільної традиції. Українські братства, на думку письменника, добре усвідомлювали вагомість просвіти і науки, а тому розпочали організовувати у Києві, Львові, Луцьку, Острозі, Вільні школи елементарного й вищого типу, створювати друкарні. Характерною ознакою братських друкарень було те, що вони зосередили головну увагу на виданні не лише церковних книг, а й шкільних підручників та методичних посібників з граматики, піітики, риторики, філософії та ін. [27, с. 257].

Окреме місце серед історико-педагогічних праць XIX – початку XX ст. посіли дослідження вітчизняних науковців О. Шелухіна та П. Петрушевича. У праці «Школа за 2000 років до наших часів» О. Шелухін наголошував, що кожне окреме історичне явище слід не лише всебічно вивчати, а й з'ясовувати його місце у процесі всесвітньої історії. Аналізуючи особливості розвитку української національної школи XVI–XVII ст., він підкреслював її релігійну свободу, толерантне ставлення до чужих переконань та порівнював братські школи із навчальними закладами, що діяли в Італії, Іспанії, Франції у XVII–XIX ст. та

були під впливом католицького духовенства. У підсумках історик визначав братські школи як форму української національної освіти [211, с. 11].

Звертаючись до концепцій розбудови вітчизняної загальноосвітньої школи, П. Петрушевич у дослідженні «Устрій та завдання народної освіти серед православних народів на Балканському півострові» [158, с. 113] послався на історичний досвід шкільної освіти у Сербії, Чорногорії, Болгарії та Румунії. Вчений доводив, що саме її націоналізація є першим ступенем на шляху до державної незалежності, а також порівняв зміст і методику навчання у братських школах України та келейних, монастирських школах й школах взаємного навчання на Балканах у відповідні періоди історії та виділив їх характерні особливості:

- в братських школах України і балканських школах головним формувальним фактором була православна церква, яка виступала захисником національної просвіти рідною мовою, вивчення власної історії та літературних пам'яток;
- братські школи стали істинно народними і будувалися за національними традиціями, а не згідно з державними розпорядженнями;
- метою освіти було формування всебічно розвиненої особистості, гідного захисника і патріота рідної країни;
- школа мала здійснювати не лише навчальний процес, а й виховний – «розвивати як розум, так волю і серце» [206, с. 79].

Таким чином, на думку П. Петрушевича, досвід братських шкіл слід використовувати в сучасній народній школі.

Концентруючи увагу на діяльності Успенського братства, львівські дослідники не оминали увагою й інші братські осередки давнього Львова. Так, спеціальну розвідку з історії братств передмістя Львова подає Ф. Лабенський [104, с. 37]. Йому, окрім аналізу різних сторін існування мирянських організацій, вдалося чітко охарактеризувати культурно-освітню діяльність Благовіщенського (починаючи від 1542 р), Миколаївського (1544 р.), Федорівського (1589 р.), Богоявленського (1591, 1602 рр.) братств. Аналізуючи

освітню діяльність братств львівських передмість, історик зібрав та подав характеристику одинадцяти шкіл, виділивши серед них Богоявленську (1546, 1607–1645 pp), Благовіщенську (1667–1742 pp.), Федорівську (1665–1689 pp.), П'ятницьку, Воскресенську та школу «на Тарнавці» й ін. Зазначимо, що при їх характеристиці дослідник використав невідомі на той час актові рукописні матеріали, що й зумовило цінність означеної розвідки [104, с. 37].

Більшість праць з історії Києво-Могилянської Академії, що з'явилися у кінці XIX – на початку XX ст., було присвячено вже післямогилянському періоду, тобто, часу, у якому академія уже мала офіційний статус вищого навчального закладу [138; 13; 153; 183]. У деяких з цих розвідок історія Києво-братської школи була представлена у вигляді короткого хронологічного огляду або статистичних нарисів по навчальних роках (твори Міллера і В. Рубана [32], М. Максимовича [122], в інших лише розглядувалося питання про час створення братської школи у Києві (праці І. Малишевського [125]. Однак з'являлися наукові студії, присвячені висвітленню більш раннього періоду історії існування саме Київської братської школи [32; 10; 122; 114; 125; 21; 107; 258; 140]. Серед них слід відзначити одне із перших історико-педагогічних видань, що давали характеристику братським школам, автором якого був Г. Полетика [161].

Перше ґрунтовне дослідження історії Києво-Могилянської Академії належало професору С. Голубеву, який присвятив цій темі цілу низку своїх праць, зокрема, «Історію Київської духовної Академії», яку довів до періоду реформ Петра Могили, однак не завершив. Учений також торкався історії Київської братської школи у дослідженні діяльності митрополита П. Могили. Серед інших його праць були «Київська академія в кінці XVII та на початку XVIII століття», а також рецензії на твори інших дослідників історії Києво-Могилянської Академії [24, с. 101]. Вчений у своїх дослідженнях відстоював тезу про заснування Київської братської школи у Києві в 1615 р., одночасно зі створенням Богоявленського братства [206, с. 81], описував чимало цікавих засобів навчально-

виховного процесу в братській школі та академії, наприклад, порядок розсадження учнів у класах відповідно до успіхів у навчанні.

Усесторонньо діяльність братських шкіл обсервував український дослідник, викладач Глухівського учительського інституту М. Демков у «Історії російської педагогіки», що побачила світ у 1896 р. [6, с. 37] і стосувалася проблеми стану освіти на українських землях XVI–XVII ст., історії появи та функціонування братських шкіл, діяльності різноманітних знакових педагогів свого часу, що були пов'язані з цими навчальними закладами. Окремо науковець звертався до питань історії Києво-братського училища та Києво-Могилянської Академії, а також вдавався до вивчення документів, що відображали діяльність навчальних закладів, зокрема, статуту Луцької школи, аналізу посібників братських шкіл й особливостей викладу у них навчальних дисциплін. Провівши різносторонній аналіз розвитку братського шкільництва, М. Демков зробив висновок, що братські школи були альтернативними латинським греко-слов'янським загальноосвітнім навчальним закладом православного спрямування з викладанням у них європейського курсу семи вільних наук. У шкільному навчанні, попри вивчення «triviumetquadrivium», головну роль відводив питанням морального і духовного розвитку учнів, оскільки просвіта без цього розвитку не була б повноцінною. При цьому велике значення надавалося моральному образу викладачів, що забезпечувалось встановленням окремих правил, у яких були зібрані вимоги до особистості викладача та його обов'язків. Учений зазначає, що в школах була особлива система вибору профілю навчання, коли учні при вступі на навчання, під керівництвом викладача, обирали потрібні їм дисципліни. Іншим шляхом йшли учні, яких батьки спрямували на вивчення спеціальних предметів, однак і вони мали можливість звернутись до викладачів, щоб вибрати певні корисні для них дисципліни. М. Демков також описав цікаву процедуру залишення учнем навчального закладу за власним або бажанням батьків. Він наголошував, що останні мали забирати учня «не через інших, а особисто, при тих же свідках, при яких віддавали його вчитися», для того, щоб своїм вчинком не

образити себе самого, учня і вчителя, у якого був забраний учень [206, с. 82].

У 1916 р. в Києві з'явилися праці відомого вітчизняного фахівця з історії педагогіки В. Роднікова «Нариси з історії російської педагогіки» та «Історія педагогіки загальної та російської». У них вчений висловив думку, що після монголо-татарської навали і початку збирання земель Великим князівством Московським розвиток освіти активно продовжувався лише на території Південно-Західної Русі – в Україні. Крім того, наголошував, що виховним ідеалом братських шкіл були особи патріотів різної землі та захисників батьківської віри. Водночас він зазначав, що виховання учнів здійснювалось на принципах людяності [168, с. 89].

М. Грушевський надавав великого значення реформі Львівської братської школи у 1586 р., визначивши роль у переформатуванні та піднесенні освітнього рівня навчального закладу персоналій Стефана Зизанія-Тустановського та Арсенія єпископа Еласонського. Саме вони провели усі необхідні реформаторські заходи та взяли на себе основну викладацьку роботу. Також, як припускав історик, Арсеній Еласонський у порозумінні із братчиками створив шкільний статут. На основі останнього науковець визначив, що у братській школі «виховання й наука мали чисто релігійний характер; цілі школи – релігійне й моральне піднесення українського суспільства» [33, с. 517]. М. Грушевському вдалося висвітлити особливості організації навчального процесу у школі та її навчальну програму. Історик зауважив «прогалину в програмі школи» у відсутності викладання латинської мови, яка, на його думку, була дуже важливою для практики тогочасного життя у Речі Посполитій. За його спостереженнями, відсутність викладання латини постала не через бажання зберігати консервативний греко-слов'янський характер школи, а внаслідок побоювання можливого розгортання конфлікту із латинськими освітніми закладами, які мали монополію на подібне навчання. І лише в 1592 р. братству, за посередництва князя К. Острозького, вдалося

отримати у короля Сигізмунда III привілей на викладання у школі «семи вільних мистецтв», серед яких було і навчання латинської мови [33, с. 520].

Тезу про ключову роль братських шкіл у захисті православ'я, як основи української національної ідентичності, та їх протиставлення офіційній польській релігійно-культурній парадигмі відстоював у своїх працях В. Липинський. Поруч із наступом католицьких традицій, що здійснювались зокрема через єзуїтські навчальні заклади, історик відзначав і небезпеку впливів на український народ протестантських ідей, що призводили до дезорганізації православного духовенства та відчуженні від власної культурної традиції [115, с. 96]. Протидію таким руйнівним тенденціям убачав в організації мережі православних братських шкіл, що дбали про збереження національної самобутності українського народу з її виховними й освітніми традиціями, в яких органічно поєднувались як власні виховні ідеали, так і кращі педагогічні здобутки інших народів.

До історії братських шкіл звертались українських науковців і у міжвоєнний період. Одним із таких знакових дослідників свого часу був І. Крип'якевич. Порівнюючи витoki утворення православних братських шкіл та аналізуючи їх діяльність на українських землях XVI–XVIII ст., історик констатував, що українські братства, хоч і засвоїли провідні європейські зразки, водночас розвинули новий тип суспільної організації. Статuti братських шкіл України є яскравим свідченням поширення в Україні засад гуманістичної педагогіки, на основних положеннях якої формувалися братства на українських та білоруських землях [96, с. 1–10]. Діяльність православних братських шкіл була, як вказував науковець, спрямована на боротьбу проти єзуїтських навчальних закладів, в яких насаджувалися схоластичні методи навчання та католицьке віросповідання.

Досліджували історію братських шкіл і українські історики, що перебували на еміграції. Серед таких варто виділити Н. Полонську-Василенко. Дослідниця, прослідковуючи в діяльності церковних братств багато революційних елементів, віднаходила такі характеристики і у школах, які вели

ці мирянські об'єднання. Особливо вона зосереджувала увагу на діяльності братської школи при Львівському Успенському братстві, яка, на її думку, стала не тільки вагомою альтернативою єзуїтським школам, що поширились в XVI ст. по усіх землях Речі Посполитої, але і прикладом для організації шкіл в інших містах України. Вчителі і учні Львівської братської школи, як вказувала науковець, розповсюджували знання і заклики до боротьби з католицьким наступом [162].

Однією з останніх праць, які вийшли у світ уже після встановлення в Україні радянського режиму та ще не зазнали значного впливу тоталітарної комуністичної ідеології, була книга Ф. Титова, у якій на основі великого пласту джерел розглянуто цілу низку аспектів діяльності Київської братської школи. Історик зробив акценти на сутності школи як духовного навчального закладу, однак описані факти продемонстрували і вагомий загальноосвітній бік його діяльності [183].

Із встановленням в Україні радянського тоталітарного режиму дослідження історії шкільництва, попри підпорядкування науки парадигмам комуністичної ідеології, не припинились. Історія освіти для багатьох вчених залишалася однією із небагатьох проблем, що через віддаленість від політичної тематики, не зазнавала тотальної фільтрації цензури та перекручень згідно із марксистсько-ленінськими установками. У цей час плідно працював над проблемами історії братських шкіл А. Савич, констатуючи значний професійний рівень знань викладачів у сфері історії та богослов'я, їх високий рівень володіння іноземними мовами, що давало їм змогу ознайомлюватися із найновішими працями європейських авторів мовою оригіналу. Вчений навів цікаві дані про використання в українських навчальних закладах протестантських підручників, зокрема, серед використовуваних у Києво-Могилянській колегії називає праці Я. А. Коменського, із творами якого викладачі школи були знайомі ще за життя їх автора [169, с. 153]. Причину такого побутування літератури, що з'являлася в чужому релігійному середовищі, дослідник віднаходив у нестачі відповідних книг високого

наукового рівня українських авторів. А. Савич віднаходив і джерела поширення протестантської літератури в українських навчальних закладах, які він вбачав у їх активних контактах із протестантськими громадами, що мешкали на західноукраїнських землях.

У повоєнній радянській історіографії значна увага дослідників була звернута до проблем розвитку братського шкільництва у працях істориків повоєнного періоду: В. Пічети [159], Е. Мединського [129], М. Марченко [126], Я. Ісаєвича [62], З. Хижняк [203]. Радянські історики розглядали питання діяльності братських шкіл у різних українських містах, історії Київського колегіуму та культурно-просвітницького руху загалом, а також аналізували погляди деяких культурно-просвітницьких діячів у взаємозв'язку з соціально-економічними та політичними процесами на українських і білоруських землях.

Особливим проявом наукового вільнодумства у часи засилля сталінського тоталітарного режиму став вихід у світ в 1946 р. невеличкої статті С. Маслова [127], у якій автор продовжив розвивати погляди на братський рух та їх освітні заклади, запропоновані М. Грушевським. Вчений розглянув братські школи у контексті культурно-національного відродження в Україні XVI–XVII ст., відсовуючи на дальший план нав'язані комуністичною владою ідеї про класову боротьбу та змагання за єднання українського народу із російським.

Новий період вивчення братств був розпочатий у середині 50-х рр. XX ст. дослідженням Є. Мединського, який вдавався до аналізу відмінностей братських шкіл від єзуїтських колегіумів та доводив, що вони відрізнялись не тільки релігійною спрямованістю, але й організацією навчальної роботи. Зміст навчальної програми єзуїтських шкіл, як вказував дослідник, визначався єдиним статутом. Натомість на формування навчальної програми братських шкіл мали вплив побажання фундаторів, педагогічні й наукові зацікавлення викладацького складу, потреби середовища та вибір батьків [129, с. 34]. Аналізував Є. Мединський і статут братської школи у Львові. Він уперше зробив спробу текстологічного аналізу двох редакцій документа. Науковець вважав, що братські школи України і Білорусії здійснили суттєвий вплив на

педагогічну систему Я. Коменського. На підтвердження своєї позиції навів порівняння між пунктами статуту братських шкіл та працями чеського педагога [129, с. 156]. Акцентуючи увагу на особливому значенні діалектики в навчальній програмі братської школи, вчений зазначав, що в рамках наук «тривіуму» вона викладалася в скороченому варіанті. Одним із головних завдань курсу діалектики було навчити школярів оперувати поняттями в полемічних суперечках з апологетами католицизму.

Важливий аналіз статуту Львівської братської школи здійснив В. Шотко [213, с. 103]. Документ дослідник характеризував як найважливішу пам'ятку педагогічної думки, що з'явилася саме у середовищі Львівського братства. У своїх спостереженнях вчений виявив, що при розробці статуту було враховано досвід Острозької школи.

Інший дослідник історії братських шкіл Б. Мітюров подає детальні відомості про першого ректора Львівської братської школи – грека Арсенія, розглянувши розвиток його редакторської діяльності та зазначивши про укладення ним, разом з учнями, Граматики [134]. Аналізуючи авторську передмову, дослідник знайшов елементи схоластики, що простежувались у робочій програмі школи, однак водночас зауважив перевагу гуманістичних тенденцій у викладацькій теорії братської освіти. В іншій своїй праці Б. Митюров [135] стверджує, що, починаючи зі старокиївської держави, навчання у слов'янських школах завжди проводилося рідною мовою. Це одна з тих рис, яка відрізняла вітчизняні школи від західноєвропейських. Так, він вказує, що у братських школах України, з метою свідомого засвоєння учнями навчального матеріалу, твори перекладали з грецької та латинської мов на рідну.

Вагомий внесок у вивчення братств, та їх шкіл вже у повоєнний час, здійснив Я. Ісаєвич [62]. Наголошуючи на значимості братств у справі підвищення рівня шкільної освіти в Україні, автор висуває твердження, що школа Львівського Успенського братства була заснована не пізніше кінця 1585 р., а також звертає увагу на її особливість, зазначаючи її демократичний і

всестановий характер. Подібно дослідник звертався і до вивчення діяльності братської школи в Києві, яка була організована в 1615–1616 рр. та перебувала під патронатом козацького Січового товариства. У цій школі влаштовувались учнівські декламації, збереглися також видані друком вірші на похорон гетьмана Сагайдачного. Детально аналізує Я. Ісаєвич і справу об'єднання Лаврської та братської шкіл й всебічно розглянув роль у цьому процесі П. Могили.

Привертав увагу дослідника і розвиток шкільництва при Рогатинському церковному братстві, зокрема, аналізуючи становище місцевої братської школи, зазначив, що її становлення та розвиток відбувалися під безпосереднім впливом братської школи у Львові, адже відомо, що Рогатинське братство неодноразово прохало Львівську Ставропігію надіслати вчителів до їхньої школи. Простудіювавши документацію братської школи, Я. Ісаєвич виділяв і персоналії окремих вчителів, навів кілька фактів із біографії Федора Винянського та дидакала із Дрогобича Василя Богоносика [62, с. 138], а також відзначив плінність вчительських кадрів у братських школах та появу так званих «мандрівних вчителів». Так, у братській школі м. Стрия викладали бакалаври, які примандрували із різних містечок Галичини (Бучача, Рогатина, Угнева, Дрогобича).

Вагомим внеском у вивчення історії Києво-Могилянської академії є праці З. Хижняк, у яких уперше в українській історіографії комплексно проаналізована діяльність Києво-Могилянської академії як першого і протягом тривалого часу єдиного вищого навчального закладу України та всієї Східної Європи [203]. Учена висвітлила історію виникнення та розвитку Києво-Могилянської академії і різні аспекти еволюції братського шкільництва, виходячи із факту, що першопочатком вищої школи в Україні й становлення Києво-Могилянської академії, слід вважати Київську братську школу. Докладно історик зупинилася на правовому статусі школи. Для Київської братської школи, як ідеологічного православного осередку, – вважала З. Хижняк. – надзвичайно важливим було визнання й підтримка її

вселенськими православними патріархами. На підтвердження такої тези вона наголосила, що у трьох грамотах, наданих братству патріархом Теофаном, мова йшла також про проблеми функціонування братської школи.

Братські школи і їхні контакти з іншими подібними навчальними закладами у Бересті, Могилеві, Полоцьку та інших містах привернули увагу Е. Дзюби. У своєму дослідженні науковець використав великий масив як опублікованих, так і архівних джерельних матеріалів, що ілюстрували проблеми появи та функціонування братських шкіл. Видаючись до аналізу поглядів вчителів та науковців, що працювали у братських школах, на завдання та роль освіти в житті суспільства, дослідник звернувся до вивчення передмов та післямов до стародруків книг, які створювалися та використовувалися у братських школах. Досліджуючи практики обміну педагогами між навчальними закладами, дослідник зазначав, що на початку 90-х рр. XVI ст. на прохання Віленського братства зі Львова до Вільна переїхали вчитель грецької мови Кирило і ректор школи Стефан Зизаній, а його брат Лаврентій почав працювати у Берестейській братській школі [40].

Вагомий внесок у популяризацію та введення до наукового обігу джерел, які стосуються діяльності братських шкіл, здійснила книга «Пам'ятники братських шкіл на Україні» під редакцією В. Берегового [150], у якій було вміщено історичні документи братств, виокремлені із тих навчальних посібників, якими користувалися у братських школах, а також твори Іова Борецького, Мелетія Смотрицького, Фоми Евлевича, Касьяна Саковича та ін. Це видання об'єднувало у собі найбільш знакові та водночас найменш доступні для дослідників та широкого загалу читачів зразки української суспільної думки кінця XVI – початок XVIII ст., пов'язані з братським рухом. Деякі з творів публікуються вперше. Особливу увагу видавці приділили творам, що дають уявлення про освітні завдання братських шкіл. Таким, приміром, є збірник повчань на тему виховання отців церкви (передусім Івана Златоуста) «Про виховання дітей», упорядкований, найімовірніше, І. Борецьким [150].

З початком незалежності України розпочався новий етап у дослідженнях братських шкіл та історії українського шкільництва загалом, що відзначався ідейним плюралізмом та відходом від тоталітарних радянських парадигм. Усередині 90-х рр., зі своєрідним ренесансом краєзнавчих досліджень Волині, з'являється низка праць з історії краю та волинських церковних братств, зокрема. Так, історію Луцького Хрестовоздвиженського братства та його культурно-освітньої діяльності вивчав П. Кралюк [95], приділивши увагу і його школі, і характеризуючи вже не раз проаналізований «Порядок шкільний». Докладно розглядаючи шкільний устрій та характер діяльності братської школи, він доходить висновку, що у ній були деякі «модерністичні» моменти та певна відкритість зовнішнім, зокрема, «латинським» впливам. Дослідник висуває припущення, що з часом при відносно сприятливих умовах, Луцька братська школа могла б перетворитись на школу вищого типу, як це, наприклад, сталося з Києво-Могилянською колегією.

Вивчав питання керівництва та нагляду над братськими школами П. Гусак. У своїй праці він ствердив, що вищий контроль над усіма братськими навчальними закладами належав константинопольським патріархам та київським митрополитам, утім поточний нагляд над їх справами належав до компетенції церковних братств. Дослідник підкреслює, що ігумен разом із братчиками обирали із свого середовища ректора, який слідкував за виконанням обов'язків як учителями, так і учнями. Саме ректор, як показав науковець, визначав предмети для навчання, здійснював прийом учнів та їх розподіл за класами, через кожні чотири тижні проводив іспити, щомісяця відвідував заняття, аналізуючи їхню якість [36].

У працях С. Кваші [79] вивчено роль Луцької братської школи як культурно-освітнього центру Волині. Вчений звернув увагу на значну роль братських шкіл у розвитку європейської класно-урочної системи та їх великий вплив на слов'янську та зарубіжну педагогіку, довів, що освітня діяльність братчиків виходила далеко за межі суто шкільної справи та тісно перепліталася

з суспільно-політичним життям і сприяла консолідації прогресивних сил українського народу в боротьбі за національне визволення.

Дослідженням організаційної роботи братських шкіл, їхніх методів, змісту і принципів навчання та виховання, порівнюючи їх основні положення з педагогічною системою Я. Коменського займався Ю. Чернов [207]. У своїй статті, аналізуючи організацію та зміст педагогічного процесу в братських школах, зауважив, що використання принципу послідовного та систематичного навчання вчителями братських шкіл України у навчанні є співзвучним основним положенням педагогічної системи Я. Коменського. Крім того, констатував, що статuti братських шкіл України були сформульовані раніше, ніж у світ вийшла друком «Велика дидактика» чеського педагога. Тому Ю. Чернов доходить висновку, що відомий педагог сам широко використовував педагогічний досвід українських та білоруських братських шкіл.

Окремі елементи освітньо-виховної системи братських шкіл проаналізовано авторами праць, що присвячені історії освіти і педагогіки (О. Корнішко, М. Фазан, та ін. [87; 187]. Так, О. Корнішко доходить висновку, що саме православна церква, братства та братські школи виплекали і перед всім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів свого краю [87, с. 72].

С. Горін аналізував викладацький склад Луцької братської школи у 20–30-х рр. XVII ст. [25], використавши для реконструкції списків вчителів малознані згадки в міських документах подій, датованих 1627 р., де було згадано імена Єлисея Ілковського, Василя Станевича і професора о. Давида. Докладно дослідник розглядає конфлікт луцького братства зі студентами Луцького єзуїтського колегіуму, що розгорівся у 1627 р.

Вагомий внесок у дослідження братського шкільництва на Волині зробив М. Довбищенко [44], який, розглянувши передумови відкриття братської школи в Луцьку, зауважує, що вона тривалий час не мала окремої фундації [44, с. 150], як і чіткої регламентації надходжень фінансів на її утримання. І тільки

в 1632 р. Лаврентій Древинський зробив фундацію на Луцьке братство, виділивши, між іншим, 50 золотих на учителя. Втім, історик все ж зробив висновок, що Луцька братська школа виконала важливу історичну місію, сприяючи консолідації православної молоді Луцька навколо братства та цінностей православ'я.

Український дослідник В. Денисенко [38] у своїй монографії вперше комплексно проаналізував історію духовної освіти в Україні Х–XVIII ст., зокрема, розкрив динаміку розвитку навчального процесу, висвітлив соціальні передумови виникнення релігійної мережі освітніх закладів, показав роль духовної освіти у формуванні культурного простору тогочасного суспільства, проаналізував значення духовної книжкової культури у формуванні релігійної освіти, дослідив генезу духовної освіти як форму суспільної свідомості.

Не оминув увагою В. Денисенко і братські школи та їх роль у соціально-комунікаційному просторі життя українського народу. Погоджуючись із думкою Я. Ісаєвича та Я. Дашкевича, дійшов висновку, що створення братських шкіл значною мірою було ініційоване українським козацтвом, яке постійно допомагало шкільництву на українських теренах. Діячі братського руху сприяли формуванню впроваджуваних козацтвом ідейних засад національно-політичного відродження. Також вчений звертається до питань місця християнських ідей в освітніх концепціях братського шкільництва. Розглядаючи джерельні дані, він наголошує, що християнізація на Русі була не лише винятково візантійського походження, але й мала «кирило-мефодіївські» та латинські традиції. Ці мотиви позначилися на структурі і методології братських шкіл та освітніх установ на українських землях. Східні тенденції в поєднанні із західноєвропейськими, як вважає науковець, трансформувалися на національному українському ґрунті та стали життєдайною основою мережі шкіл духовної освіти [38, с. 158].

До шкільної проблематики православних церковних братств звертається російська дослідниця С. Лукашкова [117]. Розглядаючи історію луцької братської школи, констатує, що шкільний статут луцького

Хрестовоздвиженського братства (коло 1624 р.) мало чим відрізнявся від статуту львівського Успенського братства (1586 р.). Різниця полягала винятково у тому, що в Луцьку існувала чітко визначена сума, яка сплачувалася за навчання дітей. Також вона наводить дані про існування, при різних братствах, зокрема і при таких невеличких, як рогатинське чи комарянське, одинадцяти шкіл. Відсутність повного забезпечення вчителями, на думку дослідниці, спричинилось до появи явища їх обміну між братськими школами. Також історик наводить й інші причини цього, зокрема, переслідування дидакалів у рідних містах (наприклад, жертвами боротьби з львівським єпископом Гедеоном Балабаном стали викладачі Кирило Транквіліон, Стефан та Лаврентій Зизанії та ін.).

Освітню діяльність Львівського Успенського братства обсервує також російська дослідниця Ю. Шустова [214]. Вона виділяє характерні риси і відмінності львівської братської школи від інших навчальних закладів того часу. Така відмінність, на її думку, полягала в загальнодоступності, а проголошений братством принцип всестановості школи був революційним для свого часу кроком [214]. Дослідниця також навела багато цитат та провела аналіз малознаних чи взагалі не впроваджених до наукового обігу віршів з передмов, посьвят, епілогів духовного та геральдичного характерів, що були частиною навчальної літератури школи Львівського Успенського братства [254].

Цікаві погляди щодо історії братського шкільництва в Україні висловлювали польські історики. Так, одним із перших до питань розвитку братських шкіл звернувся дослідник В. Загурський, який зосередився на вивченні діяльності школи, створеної Львівським Успенським братством. Її появу він пов'язував із наступом на православ'я із боку католиків, які пропагували ідею церковної унії, та протестантів, що активно наvertsали вірних Східної церкви у свої конфесії. Саме у заснуванні шкіл дослідник бачив знаряддя відродження культурно-освітнього рівня православної церкви та її захисту від наступу інших віровизнань [246, с. 821]. Створенні школи він називав одним із наріжних елементів усієї реформи Успенського братства,

відповідно до ставропігійних правил проведеної антиохійським патріархом Йоакимом та константинопольським патріархом Єремією в 1586–1587 рр. Особливу увагу В. Загурський зосередив на вивченні устрою львівської братської школи та порядку навчання, визначеного «шкільним уставом Йоакима» [246, с. 824]. Відповідно до спостережень вченого, особливу вагу у навчальних програмах мало вивчення грецької та церковнослов'янської мов.

Звертався до історії братського шкільництва і дослідник ксьондз Е. Ліковський, котрий розглядав школи мирянських організацій у контексті активізації діяльності братств з відродження православної церкви. Саме освіту, як вказував історик, братчики розглядали як один із основних засобів для відновлення високого рівня розвитку православ'я на землях Речі Посполитої. Тому у цьому напрямі вони проявили найбільшу активність, забезпечуючи належне фінансування щойно створених шкіл та, за відсутності учительських кадрів у країні, запрошуючи педагогів із Греції та Німеччини [236, с. 56].

Подібно обсервував проблему заснування школи Львівського Успенського братства і К. Ходиніцький. Польський історик вважав, що до активізації братств на ниві освіти могла їх підштовхнути книга П. Скарги «Про єдність Церкви Божої», у якій католицький проповідник закидав православним брак відповідної освіти. Свої плани щодо заснування школи Успенське братство, на думку вченого, змогло реалізувати під час візиту до Львова антиохійського патріарха Йоакима. Дослідник стверджував, що братчики звернулись до церковного ієрарха саме із проханням дозволити їм заснувати школу та оминув увагою будь-які згадки про бажання членів братства провести реформу їх організації, затвердити новий статут та надати їм імунітет від втручання духовенства. Він вказує, що братчики зосереджувались на проблемі навчання дітей Святого Письма та грецької мови, адже Скарга закидав православним священикам самі відсутність знань у цих сферах. Таким чином, на думку історика, братства «розпочали реформу церкви від самих її основ – тобто від підняття інтелектуального рівня» [226, с. 179].

Серед сучасних польських істориків на історії братського шкільництва

зосереджував свою увагу А. Міронович, пов'язуючи появу мережі братських шкіл із розвитком релігійної полеміки та боротьби за непорушність догматів православ'я. Таким чином, освіта, за задумом самих церковних ієрархів, мала відіграти важливу роль у збереженні етноконфесійної ідентичності [241, с. 52]. Історик також наголошував на ролі рішень Берестейського Собору з 1594 р. згідно з якими синод єпископів мав щорічно розв'язувати проблеми розвитку освіти та науки, а ієрархи зобов'язувались засновувати братські школи у своїх єпархіях та віддавати на них десятину своїх доходів. Чільну увагу дослідник зосереджував на визначенні юридичних основ функціонування братських шкіл, зокрема на королівських, патріарших та митрополичих привілеях. Так, А. Міронович вказував що львівська братська школа була заснована саме на основі привілею короля Сигізмунда Августа з 1572 р., а вже в 1592 р. Сигізмунд III Ваза підтвердив привілеї патріарха Єремії II з 1589 р. [241, с. 55]. Подібно він відзначає і заснування шкіл у Луцьку за привілеєм Сигізмунда III з 1617 р. Історик теж торкнувся проблеми підготовки братськими школами кадрів для церкви – священиків, дияконів та псалмистів – однак «найкращі із випускників ставали вчителями в інших школах» та «подарували найвизначніших релігійних полемістів та церковних діячів» [241, с. 63].

Одним із елементів участі церковних братств у культурних процесах на теренах України була їхня діяльність у сфері розвитку музичного мистецтва та освіти, дослідження яких також знайшли своє місце на сторінках наукових праць. Так, одним із перших досліджував розвиток музичного мистецтва у середовищах православних церковних братств Я. Ісаєвич [64]. У своїй розвідці він здійснив опрацювання фактичного і джерельного матеріалу, що стосується розвитку у середовищі братств мистецтва співу та музики. Вчений уточнив цілу низку дискусійних фактів та дат, подав їх нову наукову інтерпретацію.

Спеціальну увагу на Реєстр нотних зошитів 1697 р. з бібліотеки Львівського Успенського братства звернув Ф. Шешко й провів ґрунтовний комплексний аналіз змісту партесних збірників [73]. Згодом П. Козицький уперше зібрав значний фактичний матеріал до музичної історії Львівської

братської школи, систематизував його і дав свою оцінку [73, с. 57] .

Узагальнювальна праця про роль Львівського Успенського братства у розвитку музичного мистецтва належить перу Ю. Ясиновського. У ній вчений аналізував діяльність трьох найбільших осередків церковного співу – Львова, Перемишля та Манявського Скиту. Дослідник доводить, що Львівське братство зробило вагомий вклад в музичну освіту створивши школу, де чільне місце серед навчальних предметів займала підготовка по церковному співу та музичне виховання. Офіційне запровадження партесного багатосольного співу в богослужбову практику, як вважає Ю. Ясиновський, значно прискорило еволюцію музичного мистецтва та сформувало нову культурно-мистецьку ментальність української музики [176, с. 61]. Також, на його думку, Львів і його Успенське братство безпосередньо запозичували новітні західні надбання й пристосовували їх до місцевих умов та православного обряду [176, с. 70].

Музично-педагогічну діяльність Львівського братства проаналізувала А. Байцар [7], простеживши вплив братства на процес реформування церковного співу в Україні XVI – початку XVIII ст. Дослідниця зазначає, що саме у Львові вперше бачимо суто практичні прояви ідеї слов'яно-греко-латинського синтезу в українському музичному мистецтві, що характеризувало музику українського бароко. Асимільовані у культурному середовищі, що сформувалося довкола Львівського Успенського братства, форми хорового концертного багатоголосся та нові ефективні методи масового музичного виховання поширювалися згодом по всій Україні. Вони також, як вказує дослідниця, проникали в інші країни, де був поширений східний церковний обряд, а зокрема, на терени Росії, у Болгарію, Сербію, Молдавію та Волощину, та є актуальними і на сучасному етапі розвитку музичної педагогіки. Таким чином, А. Байцар стверджує що Львівське Успенське братство, запровадивши в церковну музику України нові тренди, спричинилося до загального прискорення еволюції національного музичного мистецтва та формування підвалин української професійної музики [7. с, 47] .

Враховуючи вищесказане, можемо резюмувати, що розглянута

історіографія розвитку братського шкільництва засвідчує неабиякий інтерес дослідників до вказаної проблеми. Втім слід зазначити, що у значній частині праць, присвячених братським школам, основна увага зосереджувалася на проблемах розвитку педагогіки навчальних закладів, їх розглядали у контексті загального процесу еволюції стану освіти в Україні. Серед праць відчувається нестача ґрунтовного спеціального історичного дослідження, яке б з допомогою спеціально-історичних методів вивчало братське шкільництво як частину суспільно-політичних та культурних тенденцій епохи.

* * *

Важливим елементом діяльності православних церковних братств, який завжди привертав увагу дослідників, була організація мирянськими об'єднаннями друкарської справи та поширення ними книжок. Саме їх часто розглядали як знаряддя братств у просвітницькій активності та змаганнях за збереження етноконфесійної ідентичності українського народу, його самосвідомості та в інтелектуальному протистоянні із представниками інших віровизнань.

Таким чином, уже в найдавнішій праці з історії Львівського Успенського братства її автор О. Іляшевич [204], описуючи історію заснування цієї мирянської організації, згадував і про створення при ній друкарні. Ці події він пов'язував із особою Івана Федорова, хоча самого його імені він не наводив й обмежився лише його характеристикою як «московитина», надгробок якого зберігався тоді в Святоонуфріївському монастирі.

Вагомий внесок у перші наукові дослідження історії братського друкарства здійснив Д. Зубрицький. Вивчаючи діяльність Львівського Успенського братства, вчений звернувся і до проблем функціонування братської друкарні. У розвідці «Історичні дослідження про русько-слов'янські друкарні в Галичині» [249, с. 3], він оприлюднив низку фактів із історії Ставропігійної друкарні та навів розгорнутий перелік стародруків, що з'явилися у її стінах. Дослідник також опублікував два послання єпископа

Гедеона Балабана від 1585 р. та від 1 травня 1586 р., в яких йшлося про долю львівської друкарні І. Федорова, описав події пожежі 1616 р. та навів важливу інформацію, що жертвою стихії вулиці Руській стало багато книг друкарні, а під час пожежі 1628 р. братська друкарня згоріла майже повністю, уцілили тільки верстат і шрифти [249, с. 18].

Слід додати, що окремі факти з історії книговидання Д. Зубрицький порушив і у «Хроніці міста Львова» (1844 р.). Сучасні дослідники, зокрема О. Дзьобан, виявили кілька фрагментів, що стосувалися історії братського книгодрукування, вилучених із праць Д. Зубрицького цензурою. Зокрема, серед таких фактів був опис сутички унійних прелатів, які захотіли в 1615 р. оглянути друкарню в Онуфріївському монастирі, з членами братства [39, с. 5].

Продовжив студіювання розвитку братського друкарства у Львові Я. Головацький. Він, услід за Д. Зубрицьким, висловив думку, що друкарня Львівського братства, яку очолював маляр Лаврентій Филипович, існувала ще перед 1573 р. [19, с. 471]. Учений також зайнявся вивченням шкільних підручників, які виходили у друкарні Успенського братства та використовувалися у братській школі. Так, він аналізував зміст «Граматики грецько-слов'янської», що була видана силами братства у 1591 р. [19, с. 446], наголошував, що, друкуючи книги, братчики Львівського Ставропігійського братства пильно стежили за дотриманням чистоти церковно-слов'янської мови та відповідністю тексту до вимог тогочасних граматичних правил. У друкарні, як зазначав науковець, здійснювались і переклади текстів з іноземних мов. Основними із таких перекладних книг були твори, грецькою мовою. Я. Головацький підкреслював, що друкарня братства становила одне із основних джерел прибутків братства [19, с. 475].

Займалися вивченням розвитку братського друкарства у Львові й інші видатні галицькі вчені: О. Мончаловський [137] та Б. Дідицький [37]. Вдаючись до аналізу цілого комплексу відомих науці та неопублікованих джерельних матеріалів, вони визначили рівень друкарської справи, організованої Успенським Ставропігійним братством. Науковці високо

оцінювали діяльність та історичне значення братської друкарні і школи при Львівському Успенському братстві, висвітлювали їх розвиток, зверталися до характеристики окремих персоналій братчиків, задіяних у книговидаванні, та робили спроби локалізації розташування першої братської друкарні.

На початку ХХ ст. історію львівських друкарень також досліджував А. Петрушевич [154], який систематизував та описав видану у друкарні літературу, дав коротку характеристику кожній позиції, описав правила організації друкарні, спосіб фінансування видань, шляхи постачання паперу та особливості оформлення книг. Також історик уперше порушив низку питань, що досі залишалися у тіні досліджень братського друкарства, а саме на стилістику гравюр, внутрішню організацію друкарні, прибутки братства та друкаря з торгівлі виданнями, а також історію торгівлі книгами на території України і за її межами.

Унесок А. Петрушевича в розвиток українського книгознавства як бібліографа стародрукованих видань було проаналізовано О. Колосовською. Вона зазначила, що великою заслугою вченого в галузі колекціонування та дослідження стародруків було й те, що йому «вдалося в багатьох своїх сучасниках розбудити зацікавлення і намагання сприяти збереженню та вивченню вітчизняної книжної спадщини» [88, с. 16].

А. Криловський дослідив роль книговидавання в усьому комплексі діяльності Львівського Успенського братства, наголосивши, що головне завдання братської друкарні полягало у сприянні розвитку освіти як у школі Ставропігійного братства, так і на усіх руських землях Речі Посполитої [100]. Дослідник зазначав, що з-поміж видань львівської братської друкарні значну частку становили підручники для початкової освіти, відомі під назвою «Буквар». За його підрахунками, братство впродовж 1591–1722 рр. видало вісім накладів букварів загальною кількістю 34237 примірників, а всіх книг за цей час було надруковано 160 тис. примірників [100, с. 360]. Таким чином, історик акцентував на значних масштабах братського книговидавання.

Друкарською справою Львівського братства й проблемою бібліографії виданої друкарнею літератури цікавився І. Свенціцький, що висвітлив історію книговидавничої справи на землях Речі Посполитої та розвитку друкарства церковними братствами. У своїх дослідженнях він подав короткі біографічні нариси про діяльність Швайпольта Фіоля, Франциска Скорини та інших, навів списки всіх друкарень із кириличним шрифтом в Україні та на білорусько-литовських землях, розглянув різні сторони розвитку друкарських технологій й висвітлив, переважно на підставі опублікованих матеріалів Львівського братств, засади організації друкарень, спосіб фінансування видань, подав дані про постачання паперу, оприлюднив інформацію про діяльність майстрів з оформлення книг. У його дослідженнях також було наведено 560 зразків друку і прикрас книг.

Приділив увагу дослідник й історії Львівської братської друкарні, яка була заснована, за його датуванням, у 1591 р. Історик стверджував, що друкарі на початках надавали перевагу книгам старослов'янською мовою, які використовувались для навчання заможних і знатних осіб. Цікавою особливістю видань братської друкарні, що її виокремив науковець, була надзвичайна різноманітність шрифтів, серед яких траплялися титульні більшого й меншого кеглю, оригінальні текстові та дрібні літери. І. Свенціцький простежив й умови договорів братства з друкарями про видання книг, становище «челяді» в друкарні, а також принципи книготоргівлі [171]. У своїй фундаментальній праці «Початки книгопечатання на землях України» науковець охопив величезний масив матеріалу, в якому міститься чимало нових фактів, що є надзвичайно цінними для усвідомлення витоків українського друкарства, основних тенденцій його поступу впродовж XVI–XVIII ст., внеску видатних друкарів та найвідоміших книжкових осередків у справу піднесення культури українського народу. І. Свенціцькому також вдалось експонувати як загальну, але водночас детальну картину історії української книги у її зв'язках з європейськими тенденціями та процесами.

Вагомий внесок у вивчення братського друкарства зробили дослідження І. Огієнка (митрополита Іларіона). Так, звертаючи увагу на процес формування українського книговидання та його витоків із європейського друкарства, вчений наголошував на історичній вазі факту першого видання книг церковнослов'янською мовою (1491) у Кракові. Дослідник підкреслював, що перша українська постійно діюча друкарня – львівська братська – стала одним із елементів етноконфесійної боротьби між українцями та поляками, відчувши на собі увесь тягар чужоземного тиску [143]. Однак причину невтішного стану друкарства у Галичині вчений вбачав у самій політиці Ставропігійного братства у Львові, яке прискіпливо слідкувало за збереженням своєї монополії у друкарській справі. Братство, за його словами, всю свою силу вживало на те, щоб отримати різноманітні привілеїв, а пізніше, з їх допомогою чинило всілякі перешкоди на шляху заснування нових українських друкарень. У випадку появи таких, братство, за допомогою судових позовів та використовуючи різноманітні важелі впливу у суспільстві та владних колах, домагалося закриття видавництв. У такий спосіб братство ставало на перешкоді розвитку приватної ініціативи та не давало друкарству розвиватися. Усе це призвело до вкрай обмеженого розповсюдження українського друкарства у Галичині [143, с. 143]. І. Огієнко звертався також до вивчення окремих книговидавничих зразків, що вийшли в світ у Львівській Ставропігійній друкарні, зокрема, розглянув видання «Граматики», яку він характеризував як підручник для братської школи та уточнив дату його видання (вересень-жовтень 1591 р.).

Учений звертав увагу також на розвиток книговидавництва серед братств Волинської землі. На його думку, волинські мирянські об'єднання хоча і взяли під свій контроль цілий шерег місцевих друкарень, але через матеріальну скруту так і не зуміли їх утримати. Конкуренцію місцевим братським друкарням, наголошував дослідник, склала потужна львівська братська друкарня, яка заповонила своїми виданнями не тільки Галичину, але й Волинь [143]. Початок друкарства у Луцьку він виводив із діяльності ієродиякона Сильвестра та ієромонаха Павла Домжив-Люткович Телиці, що за сприяння

місцевого братства, зайнялися видавництво книг уже в 1625–1628 рр. Власне видавництво братство заснувало після 1635 р., отримавши друкарню у спадок від ієродиякона Сильвестра. Дослідник пояснював причини такого кроку перипетіями конфлікту друкарів із першими опікунами друкарні. Так, згідно із його даними, близько 1628 р. засновники друкарні у Луцьку, на запрошення відомого православного мецената та власника села Чорна, пана Адама Урсула-Рудецького, перебралися до Чорнівського монастиря. За сприяння останнього в селі було закладено Спаський (Преображенський) монастир з друкарнею та видано декілька книг, а саме: «Часослов» (1629 р.), «Діалог або розмова чоловіка хворого або помираючого з духом» (1629 р). Після смерті Адама Рудецького, його син Дмитро відмовився визнати заповіт батька, за яким село було передане у власність монастирю, і розпочав судові процеси та переслідування монахів. Терплячи різноманітні кривди та тиск, монахи вирішили піддатися під опіку Луцького монастиря і Луцького Хрестовоздвиженського братства.

Убачаючи серйозну небезпеку, яка нависла над монастирем, вбогість самого монастиря та постійну небезпеку із боку Дмитра Рудецького, який намагався відібрати собі друкарню, ігумен Сильвестр змушений був передати друкарню до Луцька. Луцьке братство швидко виконало волю помираючого і 3 жовтня 1635 р. перейняло друкарню під свій контроль. Такий крок, як відзначив І. Огієнко, призвів до судових процесів між братством та Дмитром Рудецьким [143].

Описував І. Огієнко діяльність малознаної кременецької братської друкарні, що діяла при Богоявленському монастирі та була заснована за сприяння Петра Могили 13 вересня 1637 р. Вчений зазначає, що передбачалося надання монастирю статусу ставропігійного, а братство та друкарня мали діяти на підставі статутних положень запозичених у давніших ставропігійних братств. Однак друкарні вдалося випустити лише 5 книг, після чого її діяльність була згорнута [143, с. 245]. Таким чином, братству після 1640 р. так і не вдалося відновити власне друкарство. Не мали успіху й спроби єпископа Діонісія Жабокрицького налагодити книговидання на теренах своєї єпархії.

Серйозну конкуренцію, як акцентував учений, їм склало Крем'янецьке Богоявленське братство та його друкарня, створені в 1633 р. Л. Древинським та Д. Малиновським [143, с. 192].

Під значним ідеологічним тиском тоталітарної радянської ідеології перебувало вивчення історії книговидавництва, а зокрема, діяльності братських друкарень, на теренах УРСР в сталінські 30-х рр. Із початком репресій у світ вийшли підкреслено політизовані публікації, які протиставлялися тій науці, яка не була прислужницею режиму. Таким прикладом засудження «буржуазного книгознавства» вирізнялися статті К. Довганя. До певної міри перехідний характер від написаних у відносно плюралістичному дусі досліджень 1920-х рр. до підконтрольної тоталітаризму науки мала брошура А. Козаченка [82]. У ній соціально-економічні передумови друкарства були подані на підставі спостережень, зроблених у працях Г. Саливона та С. Маслова. Однак дослідник вдався до категоричних оцінок, наголошуючи, що на зміну «феодальній рукописній книзі» прийшла «доба торгівельного капіталу», що принесла друковану книгу, яку він тенденційно таврував означенням «буржуазна».

У повоєнний період чи не найбільший внесок у розвиток історії братського книгодрукування зробив Я. Ісаєвич [61; 63; 65; 66]. Висвітлюючи у своїх численних працях видавничу діяльність братств, історик змальовує передумови появи друкарень мирянських організацій. Так, за його словами, вже наприкінці 1585 р. друкарня Федорова перейшла у розпорядження Львівського Успенського братства. Заходи львівських міщан у справі її викупу вчений розглядав у контексті загального пожвавлення суспільно-політичного руху в місті й активізації діяльності руського населення, коли у Львові з'являється школа вищого типу та завершується організаційне оформлення братства [62, с. 177]. Історик запропонував свою періодизацію діяльності львівської братської друкарні, зазначаючи, що протягом 25 років (1591–1616 рр.) було опубліковано порівняно мало релігійних книг, зате вийшла граматика, дві збірки декламацій, відозва 1608 р. з викладом програми діяльності братства. З 1630 р., як вказував науковець, напрям видавничої

діяльності братства змінився. Протягом 1630–1648 рр. основна увага приділялася підготовці й випуску перших львівських видань літургічних книг, а з середини XVII ст. до 40-х рр. XVIII ст. братства в основному обмежувалися їх передруковуванням [62, с. 184]. Оцінюючи цей період діяльності братської друкарні, Я. Ісаєвич називав позитивною рисою його численні видання великими тиражами посібників для початкового навчання, також до багатьох літературних книг додавалися і світські частини. Цікаві свідчення наводив історик і про тематику видань, зазначаючи, що вона не була однаковою в різні періоди. Друкарня була організована не для розмноження літургічних текстів, а для обслуговування суспільно-політичної та освітньої діяльності братств. Детально аналізував Я. Ісаєвич і самі видання, розпочинаючи огляд від першого року існування друкарні. Зокрема, ним були вивчені «Просфонема» – перший у східнослов'янських літературах окремий друкований збірник віршів, та «Адельфотес» – перша оригінальна наукова праця. Знаковими були проведені Я. Ісаєвичем дослідження поширення братських видань. Так, йому вдалося встановити, що з 30-х рр. XVII ст. продаж книжок був основним джерелом прибутків братства, проте і тоді значна частина тиражів роздавалася безкоштовно представникам українського та закордонного православного духовенства [62, с. 189].

Вивчаючи поліграфію книг, виданих у львівській друкарні, Я. Ісаєвич зазначав, що книги, видані братством, а пізніше й іншими українськими друкарнями, мали художньо оформлений титульний аркуш, герб особи, якій присвячувалось видання, видавничий знак та орнаментальні заставки. Крім того, дослідник зауважив, що з початку XVII ст. львівська і стрятинська друкарні вперше у практиці східнослов'янського книгодрукування запровадили сюжетні ілюстрації, вмонтовані в текст книги. Підсумовуючи означені спостереження, він зазначав, що українські братські друкарні не спинялись на досягнутому, а активно розвивали друкарські традиції, започатковані І. Федоровим.

Намагався Я. Ісаєвич встановити час появи братської друкарні у Луцьку. У цьому контексті він зазначив, що приблизно в 1626–1627 рр. до Луцька прибули мандрівні друкарі Павло Домжив-Люткович Телиця та ієродиякон Сильвестр, які в 1618–1620 рр. займались друкарством в с. Угерцях Заплатинських на Самбірщині, а в 1624–1620 рр. – в с. Четвертні біля Луцька. Дослідник стверджував, що у братському монастирі в Луцьку, завдяки матеріальній допомозі братства, вони встановили своє друкарське обладнання. Згодом була заснована також друкарня Перемишльського братства Св. Трійці. Втім жодні видання перемишльської братської друкарні невідомі, і тому, як припускав історик, вона могла випускати лише паперові ікони. Підсумовуючи, Я. Ісаєвич наголошував, що з усіх численних братств українських і білоруських міщан, лише Львівське Ставропігійське, Віленське та Могильовське мали власні друкарні, що діяли порівняно тривалий час. Проте в різний час і деякі інші братства намагалися видавати книжки й підтримували з цією метою зв'язки з приватними або монастирськими друкарнями [62].

Докладний аналіз опублікованих Львівським братством пам'яток письменства здійснено у дослідженнях Я. Запаса та О. Мацюка [51], яким вдалося підрахувати, що за перші 25 років діяльності братської друкарні, вона видавала книги переважно світського змісту: з 16 відомих видань, випущених нею за цей період, тільки чотири мали богослужбовий характер, хоч і вони призначалися для навчання грамоти. Детально дослідники зупинилися на оформленні братських видань, відзначаючи в них чимало новаторських рис. Зокрема, уже в «Граматичі» (1591 р.) друкарі спробували здійснити реформу шрифту: ускладнені кириличні накреслення замінили близькими до антикви літерами грецької азбуки. Вони дуже рано, зазначають науковці, почали застосовувати в оздобленні безпосередньо текст, яким ілюструють певні місця в книзі [51, с. 10]. Ними теж були характеризовані текстові ілюстрації, які знайшли своє місце у «Часослові» 1609 р. Ці ілюстрації «Часослова», як виявили вчені, були згодом доповнені новими сюжетами та використані в наступних виданнях братства – «Псалтирі» (1615 р.), у збірці віршів Памви

Беринди «На рождество...» (1616 р.) та інших. При характеристиці книги «Про виховання дітей», дослідники звертають увагу на те, що книга прикрашена вперше застосованою у братських виданнях титульною формою – вирізьбленою на дереві сюжетно-орнаментальною рамкою, в яку заверстано текст заголовка. Тут же вміщено друкарську марку Львівського братства – спрощений малюнок друкарської марки Івана Федорова, на якому, замість герба першодрукаря, зображено вежу Успенської церкви.

У передмові Я. Запаска та Я. Ісаєвича до каталогу стародруків, виданих в Україні у XVIII ст., висловлено зауваження, що після скорочення книговидавничої майстерності та кількості виданих книг у першій половині XVIII ст. уже в другій половині століття з'являються якісно нові видання, що, зі свого боку, свідчить про якісно новий етап розвитку друкарства [53, с. 9–14]. Однак вчені все ж стверджували, що у цей період друкарство в Галичині, у т. ч. друкарня Львівського ставропігійського братства, переживали період спаду. Так, Я. Запаско у праці, присвяченій мистецтву книги в Україні, відзначав, що наприкінці XVIII ст. ні львівська, ні унівська друкарні не дали з мистецького боку чогось визначного [52].

Подібні висновки зробив у своїх Г. Логвин, який наголошував, що у тяжких умовах опинились друкарні Галичини, які й надалі зазнавали утисків польського уряду і католицької церкви. Друкарня Львівського братства могла видавати тільки богослужбову літературу та букварі. За ціле століття, починаючи з 50-х рр. XVII ст., було видано лише 120 книг. Через несприятливі умови й матеріальну скруту львівські друкарні змушені були повторювати з року в рік ті ж оздобы, зменшувати формат, культивувати дереворит, а мідерити почали застосовувати лише з 40-х рр. XVIII ст. [116] Як бачимо, згадані дослідники фокусують увагу на застої у розвитку мистецтва книги. Якщо Я. Запаско лише стверджує цей факт, то Г. Логвин пов'язав його із загальними труднощами українського друкарства в Галичині.

П. Кралюк [95, с. 52] аналізує діяльність друкарні Луцького братства, пов'язуючи її видавничу діяльність із цікавою постаттю у тогочасній

українській культурі – мандрівним друкарем Павлом Домжив-Лютковичем Телицею. Після його смерті, як вказує історик, спадкоємець друкаря 9 серпня 1635 року відписав друкарню й книги Луцькому братству. Також учений зайнявся дослідженням книг, що вийшли у луцькій братській друкарні, та зміг прослідкувати появу в 1640 р. видання «Апостоли й Євангелія на всі неділі, свята й вибраних святих на весь рік».

Дослідженням українського друкарства багато років плідно займалися відомі українські вчені О. Мацюк, Я. Запаско та В. Стасенко, результатом чого стала їхня колективна монографія [51], яка побачила світ у 2000 р. У ній автори звертались і до проблеми історії братської друкарні у Львові. Поміж інших проблем здійснили огляд розвитку конфлікту за друкарню між Львівським братством та єпископом Гedeоном Балабаном. Дослідники зробили важливі спостереження щодо асортименту продукції братської друкарні, вказували, що вона не обмежувалась випуском книг, а друкувала також естампи, серед них так звані народні картинки та шпалери. В підсумку вчені зазначають, що діяльність братської друкарні у Львові відіграла важливу роль у поширенні друкарства як в Україні, так і за її межами, зокрема, львівські майстри налагодили друкарство у Молдавії та Румунії.

Питанню книготоргівлі Львівського Ставропігійського братства у XVI – першій половині XVIII ст. присвятила свою працю Н. Кіт [80]. У ній авторка вивчила основні аспекти торгівлі книгами, які виходили у братській друкарні, шляхи їх поширення та градацію цін на них. На основі архівних документів простежила закономірності взаємозв'язків між накладом та собівартістю кожного видання. Також їй вдалося виявити особливості редакторської роботи упорядників текстів. Підсумовуючи, дослідниця зауважує, що книги друку Львівського Ставропігійського братства поширювались далеко за межами міста, вона виокремлює регіони експорту книг: Валахію, Молдавію, Московію та Білорусь.

До аналізу розвитку братських друкарень протягом XVII–XVIII ст. звертався Г. Савчук [170] у своїй статті про занепад українського друкарства в

Галичині. Дослідник доводить, що протягом усього XVII ст. Львівське братство працювало за значної матеріальної підтримки визнаних православних меценатів. Але на початок XVIII ст. майже всі заможні українські шляхетські роди перейшли на католицизм та зазнали полонізації. Таким чином, вчений зробив висновок, що Львівське Успенське братство опинилося в ситуації, коли міщанський елемент (до якого належала переважна більшість братчиків) був значно ослаблений, допомоги з боку вищих церковних ієрархів не спостерігалось, а розраховувати на українську аристократію не було змоги через відсутність такої. Це, зі свого боку, призвело до згортання видавничої діяльності братства, яке уже не могло друкувати книги такого різноманітного тематичного спектру й зосередилось на виданні літургійної літератури, що користувалася стабільним попитом серед духовенства.

У аналізі участі православних церковних братств у процесі випуску та розповсюдження книг цікавою є наукова розвідка М. Боянівської [11]. У ній вчена намагалася розглянути братську організацію як один із центрів виготовлення й поширення рукописної книжки. З-поміж переписувачів, пов'язаних з книгописним осередком при Львівському Успенському братстві, дослідниця називає Саву Григорієвича, який 1587 р. виготовив список «Бесід» Іоанна Златоуста, а також учителя братської школи, перекладача з грецької мови Федора Касіяновича. Висвітлює історик і діяльність відомих братчиків Юрія та Івана Рогатинців, що активно збирали бібліотеку та найняли слугу, який переписував для них книги. Завдяки їх старанню, як вказує дослідниця, окремі кириличні пам'ятки з'явилися у книгозбірнях інших львівських братчиків [11, с. 53].

Вагомий внесок у вивчення друкарської справи братств зробив ще в середині XIX ст. російський дослідник І. Флеров [192]. Із всіх братських друкарень він виокремлював чотири найважливіші: Львівську, Віленську, Могильовську та Луцьку. Вчений здійснив короткий виклад історії цих друкарень та навів списки книги, які вийшли із-під їх верстатів, окремо зупинився на діяльності Львівської братської друкарні й доводив, що друкування книг було для братства одним із основних джерел прибутку.

Книги, видані братською друкарнею, продавались по всій території Речі Посполитої та вивозились за кордон. Автор реконструював статистику випуску друкарнею книг від 1608 р., провівши таке дослідження на основі інформації, вміщеної у журналах засідань братства [192, с. 125]. Йому, крім того, вдалося встановити й дату заснування братської друкарні у Луцьку. Таку ж дату називав у своїх дослідженнях і Ф. Четиркін [208, с. 410]. Вчені зазначали, що в 1635 р. ієродиякон Сильвестр, ігумен Чорнівського монастиря, відписав у своєму заповіті друкарню для луцького братства.

Російська дослідниця Ю. Шустова присвятила окреме дослідження друкарні Львівського братства [216]. Вона відзначила високий рівень видавничої діяльності Успенського братства і зазначила, що такого становища воно могло досягти лише завдяки хорошим кадрам та талановитим друкарям. Історик навела перелік керівників братської друкарні, від монаха Онуфріївського монастиря Міни і аж до XVIIIст., виокремивши при цьому чотири періоди у діяльності друкарні. Вона також уклала порівняльну таблицю видань, що склала майже 200 найменувань, у яких були репрезентовані практично усі жанри літератури. У своїх спостереженнях вчена підкреслює, що друкарня львівського братства була одним із головних центрів друкованої книжної графіки в Україні. Ю. Шустовою було детально проаналізовано й нововведення у книжній справі, зокрема стверджено, що вже у перших виданнях львівської братської друкарні була зроблена спроба застосування в текстах заголовків та заголовних літер спрощеного шрифту – праобразу так званого гражданського шрифту. У друкарні вперше були введені й сюжетні ілюстрації, що вставлялися у текст книги. Науковець висвітлила проблеми організації видавничої справи, детально проаналізувавши книгу видатків за 1649 р., та дійшла висновку, що всі фінансові розрахунки братство проводило з друкарями на основі укладених договорів. Підсумовуючи, констатує, що львівська братська друкарня мала величезне значення для культури не лише українського, але й інших слов'янських та православних народів.

На важливу проблему регулювання тематики книг, що виходили із-під верстатів братських друкарень, звернула увагу С. Лукашова [117]. Вона навела перелік книг, що за ухвалою Берестейського собору 1591 р. мали право друкуватись у друкарнях Віленського й Львівського Успенського братств. Дослідниця зазначає, що в доунійний період братствами друкувалися підручники, полемічні твори, богослужбові та паралітургійні книги, тексти братських документів, а також нормативні документи київської митрополії. Основною тематикою друку в братських друкарнях після 1596 р. історик бачить проблеми боротьби з уніатською ієрархією та з ідеями унії загалом.

С. Лукашова у своєму дослідженні доходить висновку про низький рівень платоспроможного попиту на православну літературу та книги на «руській» мові, що робило їх видання нерентабельним. Для прикладу вона наводить дані про наклад львівської «Граматики» (500 екземплярів), який не був розпроданий протягом двадцяти років [117, с. 143]. Підсумовуючи, дослідниця зазначає, що володіння власною друкарнею було для братства елемент престижу та розглядалася заможними міщанами й представниками шляхти як перспективне вкладення капіталу.

Із таким твердженням не погоджується М. Капраль [69]. У рецензії на цю монографію наголошує, що С. Лукашова висловлює думку про низький рівень попиту на літературу, а отже, й нерентабельність друку книжок братчиками. Проте, за дослідженнями Я. Ісаєвича, насправді книговидання було дуже прибутковою діяльністю братства. Останнє здобуло монопольне становище на книжковому ринку й активно боролось за збереження одноосібного права на друк кириличних книг у Речі Посполитій. Однак вчений зазначає, що саме богослужбові церковні, а не навчальні, книги користувалися найбільшим попитом [69, с. 135].

Зверталися до проблем розвитку церковними братствами свого друкарства також польські дослідники. Так, В. Лозинський, вивчаючи історію життя львів'ян у ранньомодерну епоху, наголошував на великій увазі Львівського Успенського братства до справи провадження друкарні,

стверджував, що привілей на друк книжок мирянська організація «стергла як ока в голові, з поліційною увагою слідкувала за іншими друкарями та безжально переслідувала кожного, хто посмів ставати її конкурентом» [239, с. 257]. Причину цього він віднаходив у великих доходах, які братству приносила така друкарська монополія. Дослідник звертав увагу на факти поширення братством своїх книг на величезних просторах від Наддунайських князівств до Москви, що продавалися багатотисячними тиражами. Як приклади запеклої боротьби Успенського братства за панування на книжковому ринку В. Лозинський висвітлює факти судових процесів між мирянським об'єднанням та друкарями Михайлом Сльоскою, Петром Черкавським, Войцехом Мільчевським та іншими, яких воно звинувачувало у потаємному випуску книг. Особливу ж його увагу привернув процес між братством та мандрівним друкарем Андрієм Скульським, що був докладно висвітлений у львівських лавничих протоколах [239, с. 257].

Попри такі звернення до історії братського книговидання у працях В. Лозинського, слід зазначити, що у ХІХ та на початку ХХ ст. польські вчені основну увагу все ж звертали на розвиток саме польського книговидання на українських землях і про друкарню Ставропігійного братства у Львові та видані нею книги згадували лише побіжно. Такі окремі згадки можна знайти у працях А. Бобера [223], Й. Бандтке [221] та І. Ходиніцького [226].

Серед сучасних польських дослідників історію братського книговидавництва вивчав А. Міронович, який пов'язував появу друкарень мирянських об'єднань із потребами духовенства та світського православного населення використовувати друковане слово задля піднесення рівня освіти суспільства, що, своєю чергою, було покликане зміцнити конфесійну свідомість, та для ведення інтелектуальної боротьби із наступом інших віровизнань [241, с. 65]. Зокрема, звертаючись до прикладу ролі друкарні Львівського Ставропігійного братства у релігійному протистоянні, науковець відзначив факти постійних спроб греко-католиків домогтися від короля указу про її закриття. Це одного разу мало результат у розпорядженні Яна Казимира

від 1651 р., однак протести православної шляхти змусили монарха відкликати таке своє рішення [241, с. 67]. Історик також вказав на велике значення, яке надавали братським друкарням православні митрополити Петро Могила та Сильвестр Коссів, які бачили у них знаряддя у поширення своїх ідей серед найширших суспільних груп.

До діяльності братств у книговидавничій сфері звернулася також Б. Лоренс [237]. У своїх дослідженнях історик наголошує, що в братській програмі реформи церкви істотним елементом було піднесення рівня освіти як духовних, так і світських осіб, що, безсумнівно, стало підставою для організації мережі випуску та поширення руської книги у суспільстві. Однією із функцій братських друкарень дослідниця вважає виховання релігійної свідомості та приналежності людей до православ'я. Окрім львівської, історик простежує діяльність друкарні в Перемишлі. Вона зазначає, що ще за правління короля Владислава IV для перемишльського братства Св. Трійці було видано привілей з дозволом на заснування друкарні, зрозуміло, вона не мала шансу на розвиток, оскільки його активно гальмувала монополія у видавничій справі, яка належала Львівському братству. Приділяє увагу дослідниця і львівському братству, зокрема його бібліотеці, підкреслюючи, що на початок XVII ст. воно мало найбільше у руському середовищі Львова зібрання книг.

Отже, розглянута історіографія розвитку братського книговидання та поширення мирянськими організаціями книг вказує на здійснення вченими низки важливих спостережень та відкриттів. Зокрема, серед основних зацікавлень дослідників були проблеми значимості друкарської справи для забезпечення різних сторін існування самих братств та роль виданих у братських друкарнях книг у піднесенні культурно-освітнього рівня українського народу, збереженні його національної ідентичності. Однак розглянуті праці вказують на присутність багатьох білих плям у дослідженнях означеної проблематики та відсутності сучасного ґрунтовного дослідження, яке б спеціально розглядало історію братського книговидання.

Значна активність православних церковних братств у різних сферах суспільного життя XVI–XVII ст., її вагоме значення у громадсько-політичних та культурно-релігійних процесах, а зокрема у збереженні національної ідентичності українського народу, привертала увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Різностороння діяльність організацій привертала увагу науковців, що часто займалися обсервацією найрізноманітнішої проблематики – від спеціальних досліджень історії братств чи здійснюючи масштабні огляди загальної картини етноконфесійних процесів у середовищі українського народу та населення Речі Посполитої, до вузькоспеціалізованих аналізів проблематики історії шкільництва, друкарства або мистецтва на українських землях. Таким чином, історіографія означених проблем вирізняється як своїм багатством, так і неоднорідністю та навіть певною строкатістю. Особливо це стосується досліджень, присвячених культурно-освітній діяльності братств, авторами яких були як історики, так і вчені педагоги й мистецтвознавці.

На оцінки та інтерпретації діяльності церковних братств науковцями часто значний вплив мала політична кон'юнктура, у середовищі якої працювали вчені. Зокрема, це стосується їх підходів до проблем участі об'єднань у громадсько-політичному та етноконфесійному житті українського народу та населення Речі Посполитої загалом. Наприклад російські вчені та українські історики, що перебували під значним впливом політичних і культурних віянь Російської імперії, робили акценти на тезах про ключову роль братств у боротьбі проти католицизму, поширення унії та полонізації. Деколи вони розглядали братства саме як організації, спрямовані на захист православ'я та «руської народності», й бачили причину появи мирянських об'єднань у таких їх завданнях. Утім, вивчення деяких сторін діяльності братств, а зокрема їх активності у сфері культури та шкільництва, давало змогу науковцям заглиблюватись в історії мирянських організацій, оминаючи політичну цензуру. Особливо такі дослідження були актуальні у радянські часи, коли на

історію церковних братств та усієї релігійної сторони життя народів часто накладали табу або пропускали через горнило атеїстичної критики. Слід відзначити, що у сучасних дослідженнях, попри відсутність великих спеціальних досліджень окремих сфер діяльності церковних братств, прослідковується тенденція звернення до найрізноманітніших форм активності мирянських об'єднань та значного плюралізму в їх інтерпретаціях – як через призму відмінної дослідницької методології, застосованої науковцями із різних сфер гуманітарного знання, так і завдяки ідейному різноманіттю. Особливо актуальними на сьогодні виступають мікроісторичні дослідження, що можливі завдяки вивченню й аналізу багатого джерельного матеріалу, накопиченого у архівах церковних братств, який, через призму діяльності членів мирянських організацій, розкриває різні сторони щоденного життя населення України у ранньомодерну епоху.

ВИСНОВКИ

У **висновках** викладено основні результати дослідження, обґрунтовано положення, зміст яких виноситься на захист:

1. На основі аналізу літератури виокремлено три періоди у вивченні історії православних братств України. Перший триває з першої половини XIX ст. – і до початку XX ст. – це час, коли розпочалося й розвинулося опрацювання історії православних братств як окремої теми, та з'явилися перші рефлексії з приводу цих досліджень і розгорнулися наукові дискусії, що вилилося у тематичне розширення дослідницьких зацікавлень та сприяло зростанню фахового рівня опрацювань. Другий період – 20–80-ті рр. XX ст. – час появи перших узагальнень у вивченні історії православних братств, переважно інтегрованих у вигляді окремих розділів у монографічні опрацювання історії православних братств чи дотичних до цього тем. Третій період охоплює час з початку 1990-х рр. і триває до сьогодення та характеризується плюралістичністю тем й теоретико-методологічних підходів до вивчення історіографії православних братств XVI–XVIII ст. Аналіз історіографії проблеми виявило низку лакун у дослідженні історії православних братств, що мають значний потенціал розвитку. Дотепер не було узагальнювального дослідження історіографії православних братств, а до цієї теми зверталися лише в контексті студій, присвячених окремим мирянським організаціям чи певним аспектам діяльності братств.

2. Обґрунтовані в дисертації мета і завдання розв'язуються на широкій джерельній основі, що уміщує різноманітні за походженням, змістом та характером матеріали. Це історіографічні джерела, які репрезентують весь спектр публікацій українських, російських, польських авторів, що вміщують в собі інформацію з історії історичної науки, події та явища в її розвитку, про осіб і осередки, які збагатили історичні знання про діяльність православних церковних братств Київської митрополії XVI–XVIII ст. Основну групу цих джерел складають наукові дослідження: 1) узагальнювальні праці з історії

України, історії Польщі та історії церкви; 2) спеціальні монографічні дослідження з історії православних братств чи суміжних тем, а також дисертації й автореферати дисертацій 3) статейні публікації; 4) рецензії та бібліографічні огляди; 5) навчальна і довідкова (енциклопедії, словники) література. Загалом вивчення джерельної бази, засноване на сучасній методології, дало змогу всебічно дослідити предмет, досягти мети дослідження та вирішити поставлені наукові завдання.

3. Проблеми появи православних братств привертали увагу багатьох науковців. Розпочинаючи із перших досліджень історії братств, здійснених ще в середині XIX ст., і до найновіших сучасних праць, пошуки генези православних братств були можливістю визначення особливостей цих організацій. Протягом усього періоду студій було сформульовано дві основні наукові теорії, що вказували на відмінні джерела походження означених об'єднань: від трактування братств як організацій, що розвинулися з західноєвропейських союзів до представлення їх як результату еволюції давньоруських об'єднань. Кожна із таких дослідницьких концепцій розвинулася під значним впливом політичної кон'юнктури середовища, у якому працювали науковці. Особливо це видно на прикладі російської історіографії XIX – початку XX ст., яка перебувала під впливом «теорії офіційної народності» та панслов'янської ідеології. Нівелюючи самобутній характер православних братств, дослідники намагалися показати їх частиною «загальноруських» суспільних та культурних процесів. В українських історичних студіях XIX – початку XX ст. прослідковуються тенденції поступового відходу від ідейних положень російської науки, замінивши їх зверненням до пошуку джерел братської організації у західноєвропейських ремісничих та релігійних союзах. До такого трактування питання генези братств схилялися й представники польської історичної науки.

4. Пошуки витоків братського руху часто тягнули за собою і формулювання істориками загальних теоретичних дефініцій, що, відповідно до їхніх світоглядних переконань, постулювалися: ідейно-християнськими

об'єднаннями, церковними організаціями чи навіть світськими товариствами. Дослідники історії православних церковних братств у своїх загальних характеристиках цих організацій часто намагалися дотримуватися прийнятих ними концепцій походження братств. Так, наприклад, пошуки витоків організаційної структури братств в устрої ремісничих цехових об'єднань приводило вчених до висновків про їх станово-професійний характер. Натомість науковці, що робили акценти на наріжній ролі християнських моральних ідей у процесі заснування братств, характеризували їх як релігійні організації. Більшість учених вказували на значну еволюцію сутності об'єднань і давали їм відмінні визначення на різних етапах їх існування від XVI – до XVIII ст.

5. Подібні тенденції впливу політичної, ідейної та культурної кон'юнктури прослідковуються і в інтерпретаціях дослідниками організаційної та соціальної сутності братств, юридичного виміру їхнього функціонування і навіть загальних характеристик діяльності. Праці присвячені юридично-організаційній сфері існування об'єднань, демонструють розлогий образ динамічної інтеракції українського населення зі строкатим суспільством Речі Посполитої та тогочасної Європи загалом. Проаналізована історіографія вказує на значне зацікавлення дослідників питаннями правової й організаційної сутності православних церковних братств на теренах України. Звернення до цієї проблематики прослідковується від перших наукових спроб вивчення сутності братського руху ще із середини XIX ст. Студіювання цих питань породило низку наукових дискусій та висловлення відмінних у своїх поглядах тез щодо історії деяких історичних фактів та явищ. Слід також відзначити, що дослідження означеної проблематики часто здійснювалося не спеціально, а побіжно, до того ж виокремлювалися лише певні її аспекти.

6. Значна активність православних церковних братств у різних сферах суспільного життя XVI–XVII ст., їх вагоме значення у громадсько-політичних та культурно-релігійних процесах, зокрема у збереженні національної ідентичності українського народу, привертала увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Студії торкалися різноманітної проблематики – від

спеціальних досліджень історії братств та масштабних оглядів загальної картини етноконфесійних процесів у Речі Посполитій до вузькоспеціалізованих аналізів проблематики історії шкільництва, друкарства або мистецтва на українських землях. Історіографія означених проблем вирізняється як багатством, так і неоднорідністю та навіть певною строкатістю, у якій українські дослідники XIX – початку XX ст. наголошували на значенні православних братств у відстоюванні власного права на національну культуру й ідентичність, російські науковці акцентували на питаннях ролі братств у боротьбі з католицизмом та збереженні православ'я (що у версії радянської науки трансформувалося у протистояння полонізації й окатоличенню), а польські історики розуміли боротьбу з унією як основне завдання. На сучасному етапі спостерігається зближення дослідницьких позицій довкола трактування православних братств як унікального феномена, що в не вельми сприятливих умовах, обстоювали базові громадянські права свого народу.

7. Проведений аналіз історіографічного доробку вказує, що питання благодійної та фінансово-господарської діяльності православних братств на теренах України є чи не найменш дослідженими серед усього спектру проблем їхньої історії, зокрема, відсутні більші спеціальні праці, присвячені зазначеній тематиці. Однак історики у своїх дослідженнях часто більшою чи меншою мірою торкалися різних аспектів благодійної та господарсько-фінансової діяльності братств й здійснили низку важливих спостережень. У XIX ст. багато дослідників розглядали харитативну діяльність мирянських організацій у контексті своїх спостережень над церковними братствами як продовжувачами традицій перших християнських громад, де основною метою людини вважалося служіння ближнім. Уже у XX ст. намітилася поступова перевага ідей про запозичення православними братствами багатьох традицій благодійності у західноєвропейських католицьких організаціях – зокрема, заснування шпиталів-притулків та опіки над ними. Відзначимо, що в історіографії (окрім ранньої радянської історичної науки) благочинна діяльність братств трактується як

така, що була основою їхнього позитивного сприйняття сучасниками та, відповідно, однією з основних підстав розвитку братського руху.

Дещо однобоко в історичній літературі XIX–XX ст. представлено вивчення матеріальних підстав існування православних церковних братств, оскільки лише Львівське Успенське братство має більш повну картину фінансової активності. Це активно компенсується сучасними студіями, спрямованими на вивчення фінансово-господарської діяльності інших братських організацій. З'ясування цих питань має дуже важливе значення, оскільки допомагає встановити масштаби діяльності братств, їх становище та вплив у суспільстві на різних етапах існування.

8. Історія братського шкільництва та книгодрукування привертала увагу науковців від початків вивчення братського руху. Найбільше досліджень XIX–XX ст. стосувалося шкіл Львівського Успенського та Київського братств. Вивчення активності братств у сфері культури та шкільництва, давало змогу науковцям заглиблюватися в історію мирянських організацій оминаючи політичну цензуру, що сприяло вивченню цієї тематики навіть у радянську добу. Слід відзначити, що сучасні студії культурно-освітньої діяльності мирянських об'єднань демонструють значний плюралізм інтерпретацій, зумовлений відсутністю ідеологічних обмежень та можливістю застосовувати різноманітний методологічний інструментарій.

9. Опрацьована наукова література та історіографічні джерела дають можливість виокремити перспективні напрями подальших досліджень історії православних братств. Окрім того, з огляду на активізацію сучасних досліджень ранньомодерної доби та залучення нових джерельних матеріалів, значний дослідницький потенціал має вивчення питань діяльності практично незауважуваних у попередні періоди, але чисельних і вельми різноманітних регіональних мирянських об'єднань, що здатне змінити усталену оптику бачення феномена братського руху. У вивченні історії православних братств досі домінують проблеми їх генези та розвитку у XVI–XVII ст., тоді як практично поза увагою залишилося питання згорання їх діяльності у XVIII ст.

Те ж саме можемо сказати й про вивчення окремих напрямів діяльності братств, де основна увага дослідників зосереджувалася на питаннях їх участі в унійних протистояннях і просвітницькій ролі, що відкриває перспективи досягнення заангажованості означених мирянських організацій у суспільно-політичні процеси XVII–XVIII ст., питання економічних підстав їхнього існування, особливостей фінансової діяльності, реалізації харитативної місії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Монографії та статті

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев : Унив. тип., 1859–1911. – Загл. части томов : Архив Юго-Западной России, издаваемой Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 1, т. 6 : Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648). 1883, 938 с.
2. Андрійчук М. Генеза книгодрукування на теренах України: інформаційна ситуація у вітчизняній історіографії ХХ ст. *Технологія і техніка друкарства*. 2005. № 1(7). С. 147–157.
3. Антонович В.Б. Об унии и состоянии православной церкви с половины XVII до конца XVIII ст. *Арх. ЮЗР*. Киев, 1871. Ч. 1. Т. 4. 746, [1] с.
4. Архів Укрїнської Церкви: Серія 2. Джерела. Випуск 1. Історія Луцького братства і братського монастиря 1617–1833 років. Луцьк : «Терези», 2014. 688 с.
5. Бантыш-Каменський Н.Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. *В Синод. тип.*, 1805. [2] 254 с.
6. Белкіна Н. Український педагог М.І. Демков. *Шлях освіти*. 1998. № 4. С. 37.
7. Біла С. Церковні братства Галичини в дослідженнях Івана Франка. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Коло, 2005. Вип. IX. С. 39–47.
8. Бірюліна О. Міщани із Луцька та «Иных мест» на сторінках Луцького братського пом'яника. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині* : наук. збірник : матеріали VIII міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 13–14. 01.2001 р. Луцьк : Надстир'я, 2001. Вип. 8. С. 166–167.

9. Блажейовський Д. Тереховський Р. Рим і обрядово-літургічні дискусії у патріаршій Київській Вселенській Церкві між двома світовими війнами : збірка спостережень та дискусій, зібрана та передана до Східної Конгрегації о. Кирилом Королевським. Львів : Б. в., 2002. С. 84–90.
10. Болховитинов Е. Краткое сведение О начале Киевской Академии. В *Приложениях к "Описанию Киево-Софийского собора и киевской епархии"*. Київ, 1825. 115 с.
11. Боянівська М. Львівське Успенське братство і книго писання (кінець XVI – середина XVII ст.). *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні* : доповіді та повідомлення. Львів. 1996. С. 51–54.
12. Брестская уния 1596 г.: Исторические последствия события / Ответственный редактор Б.Н. Флоря. Москва : Издательство "Индрик", 1999. 198 с.
13. Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII ст. – Київ : Тип. И. И. Горбунова, 1903. [2], II, 371 с.
14. Владимирский-Буданов, Михаил Флегонтович (1838–1916). Очерки из истории Литовско-Русского права. 6. Церковное имущество в Юго-Западной Руси XVI в. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1907. 224 с.
15. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви : в. 4 т., 5 кн. ; Укр. Православ. Церква. Київ Патріархату. Київ : [б. в], 1998. 383 с.
16. Возняк М. Історія української літератури. Львів : Накладом Т-ва "Просвіта", 1921. Т. 2 : *Віки XVI—XVIII*, ч. 1 : (з 46 іл.). 416 с.
17. Ворончук І. Українські православні братства: історіографічна традиція, проблеми і перспективи .*Українознавство*. 2016. № 4. С. 15–29.
18. Голик Р. Львівське Ставропігійське братство: (про)читання історії та міфу. *Львівська Ставропігія: історія, персоналії, взаємини*. Львів : Логос, 2017. С. 44–63.

19. Головацкий Я. Начало и действие Ставропигийского братства во Львове по отношению историко-литературному. *Зоря Галицкая. Альбом на год 1860*. Львов : Тип. Ставропигийского института, 1860. С. 431.
20. Головацкий Я.Ф. Порядок шкільний або Устав Ставропигійської греко-руської школи у Львові, 1586 р. *Галичанин*. 1863. Кн. 1. Вип. 1. С. 81–91.
21. Голубев С. История Киевской духовной Академии. Период домогилянський. Київ : Університетська тип., 1886. Вип. 1. 376 с.
22. Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст. Київ : Тип. И. И. Горбунова, 1901. 101 с.
23. Голубев С.Т. История Львовской братской школы. *Институт рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського*, ф. 194, № 20, 52 арк.
24. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев : тип. Г. Т. Корчак-Новіцкаго, 1883–1898. Т.1–2. 1172 с.
25. Горін С. Луцьке Хрестовоздвиженське братство в 20–30-х роках XVII сторіччя. *ЗНТШ : праці Історично-філософської секції*. Львів : Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 2008. Т. CCLVI. С.142–162.
26. Грищук М. Роль Львівського Успенського братства у збереженні української культурно-національної самобутності. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник* / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів : Львівський музей історії релігії ; вид-во «Логос», 2010. Книга І. С. 298–304.
27. Грінченко Б. Д. Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького. Товариство Просвіта (Київ). Київ : друк. С. А. Борисова, 1907. 38 с.
28. Грінченко Б. Д. На беспросветном пути – об украинской школе. Русское багатство. Київ : Видавництво «Вік» 1905. Кн. 10. 108 с.
29. Грінченко Б. Д. Як жив український народ (Коротка історія України) / ред. Л. Когут. Чернівці : Руска Рада, 1910. – 56 с.
30. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ : Наук. думка, 1992. 544 с.

31. Грушевський М. С. На спомин Миколи Костомарова († 7 цвітня 1885 р.) : твори у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Видавництво "Світ". 2005. Т. 3. С. 23–24.
32. Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5: *Суспільно-політичний і церковний устрій в Українсько-руських землях XIV–XVII в.* 708 с.
33. Грушевський М. Історія України-Руси : вид. друге, розширене. Львів, 1907. Т. 4 : *XIV–XVI віки – відносини політичні.* 552 с.
34. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Борис Гудзяк ; пер. з англ. М. Габлевич ; під ред. О. Турія; Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад. Львів : Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад., 2000. – XVI, 426, [4] с. : іл.
35. Гумилевский А. Летопись предполагаемого братства. *Дух христианина*. 1862. Март. Отдел III : *Смесь*. С. 312–317.
36. Гусак П. Луцька братська школа / П. Гусак, С. Кваша. Луцьк : б.в., 1997. 120 с.
37. Дедицкий Б. А. Львовская Ставропигія и 300-летній праздникъ еи существования. *Издания общ. М. Качковского*. Дек.1885 и Янв.1886. Ч.121 и 122. С.15–16.
38. Денисенко В. А. Духовна освіта в Україні Х–XVIII ст. : монографія. Київ : Вид-во Національного педагогічного ін.-ту ім. М. П. Драгоманова. 2010. 518 с.
39. Дзьобан О. "Цензура вилучила наступне..." Маловідомі сторінки "Хроніки міста Львова" Дениса Зубрицького. *Галицька брама*. 2001. № 2–3 (74–75). С. 5.
40. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине. Киев : Наук. думка, 1987. 130 с.
41. Дмитриев М. В. Православие и Реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. Москва : Издательство МГУ, 1990. 135 с.

42. Дмитриев М. В., Заборовський Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белорусии в конце XVI – начале XVII в. Москва : Издательство «ИНДРИК», 1999. Ч. 2. 199 с.
43. Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, О. Ясь. *Розбудова держави*. 1994. № 6. С. 37 – 44.
44. Довбищенко М. Луцьке православне братство 1617–1648 рр. в світлі нових архівних документів. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : науковий збірник*. Луцьк, 2007. Вип. 26. С.148–151.
45. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. *Державна школа : Історія. Політологія. Право*. Київ : Вид-во "Українознавство", 1996. 188 с.
46. Дорошенко Д. Нарис історії України : в 2 т. Варшава : б. в, 1932–1933. 229, [3] с.
47. Донацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. 4 : Літери Ж-Й . – Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині: Друкарня "Чемпіон". – 1958. – 435-564 с.
48. Ефименко О. Я. Южно-русские братства. *Южная Русь*. Санкт-Петербург. 1905. Т. 1. С. 200–309.
49. Ефименко П. Шпитали в Малоросии. *Киевская старина*. 1883. № 4. Т. 5. С. 712.
50. Заикин В. Участие светского элемента в церковном управлении: выборное начало и «соборность» в Киевской митрополии в XVI и XVII вв. Варшава : Синодальная Типография, 1930.162 с.
51. Запаско Я, Мацюк О, Стесенко В. Початки українського друкарства. Львів : «Центр Європи», 2000. 221 с.
52. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI – XVIIIст. Львів : В-во Львівського університету. 1971. 310 с.

53. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів : Вища школа, 1984. Кн. 2. Ч.1 (1707–1764). С. 9–14.
54. Запаско Я. П., Мацюк О. Я. Львівські стародруки: Книгознав. нарис / худож. І. П. Плесканко. Львів : Каменярь, 1983. 175 с., іл.
55. Збірник Львівської Ставропігії / під ред. К. Студинського. Львів, 1921. Т. 1. 456 с.
56. Зноско К. Исторический очерк церковной унии, ее происхождения и характер. Варшава : Варшавская синодальная типография, 1933. 240 с.
57. Зубрицкий Д. Летопись Львовского Ставропигийского братства. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1849. № 56. Ч. 62. Отд. 2; 1850. № 5. Ч. 66. Отд. 2; № 6. Ч. 67. Отд. 2.
58. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів : Центр Європи, 2006. 602 с.
59. Ісаєвич Я. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII в. *Федоровские чтения*. 1976. *Читатель и книга*. Москва. 1978. С. 65–70.
60. Ісаєвич Я. Д. Издательская деятельность Львовского братства в XVI–XVIII в. *Книга. Исследования и материалы*. Москва, 1962. № 7. С. 204–238.
61. Ісаєвич Я. Д. Роль братств в издании и распространении книг на Украине и Белоруссии (конец XVI–XVII в.). *Книга и графика*. Москва : Наука, 1972. С. 127 – 136.
62. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич ; Ін-т сусп. наук Львів. ордена Леніна держ. ун-ту ім. І. Франка. Київ : Наук. думка, 1966. 248 с.
63. Ісаєвич Я. Архів Львівського братства. *Архіви України*. 1968. № 1. С. 88–93.
64. Ісаєвич Я. Братства і українська музична культура XVI–XVIII ст. *Українське музикознавство*. Київ, 1971. Вип. 6. С. 48–57;

65. Ісаєвич Я. Деякі питання бібліографії видань братств. *Архіви України*. 1970. 6. С. 98–195:
66. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України , 2002. 510 с.
67. Історія Львова : короткий нарис / МВО УРСР; МВО УРСР, Львівський державний університет ім. Ів. Франка. Львів : Видавництво Львівського університету, 1956. – 293, [1] с.
68. Історія релігій в Україні : тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу. Львів : Логос, 1997. 764 с.
69. Капраль М. «У своєму соку» або чи є вартісним дослідження без архівних джерел. *Український гуманітарний огляд*. Київ, 2007. Вип.13. С. 133–144.
70. Капраль М. Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2016. хсv + 328 с. + 8 іл. Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 5
71. Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства. *Україна в минулому*. Київ – Львів, 1992. Вип. 1. С. 54–71.
72. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів: ЛНУ ім. І. Франка ; Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. 440 с.
73. Капраль М. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) : 2-е вид. виправлене / упорядн. М. Капраль ; наук. ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України ; Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2010. 544 с.
74. Капраль М. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) : 2-е вид. виправлене (електронний варіант) / упорядн. М. Капраль ; наук. ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст. Міське громадсько-культурне об'єднання "Документальна скарбниця Львова" ; Львівське відділення Інституту

української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України ; Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2010. 575 с.

75. Капраль М. Українська громада на вулиці Руській Львова в 1550–1585 роках. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2002. Вип. 37. Част.1. С. 145–160.

76. Капраль М. Чи існувало Львівське Успенське братство перед 1586 роком? *Українське братство і його роль в українському національному відродженні* : доповіді та повідомлення наукової конференції, 4–5 квітня 1996 року. Львів, 1996. С. 8–12.

77. Карсавин Л. П. Монашество в средние века. Москва : "Высшая школа», 1992, 192 с.

78. Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви. Париж : YMCA-Press, 1959. Т. 2. С. 566.

79. Кваша С. С. Педагогічна система Луцької братської школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 ; Український державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 1997. 196 с.

80. Кіт Н. Книготоргівля Львівського Ставропігійського братства у XVI – першій половині XVIII ст. *Вісник Львів. ун-ту. Серія книгознавство*. 2007. Вип. 2. С. 39–53.

81. Кметь В. Львівська єпархія у XVI – на початку XVII ст. : автореф. дис. ... канд. істор. наук. : 07.00.01. Львів, 2001. 21 с.

82. Козаченко А. Минуле книги на Україні. Історичний нарис. Харків : Держвидав України, 1930. 130 с.

83. Колосовська О. Кирилична стародрукована книга у дослідженнях галицьких вчених кінець XVIII –перша половина XX ст.). *Наук. пр. НБУВ*. 2003. Вип. 10. С. 16.

84. Колосок Б. Будівничі Луцького братства. *Волинь* : щоквартальний суспільно-політичний, літературно-мистецький і науково-популярний ілюстрований часопис Анатолія Якубюка. Київ, 1991. № 1. Січень-березень.

85. Копыстенський А. Патріарша грамота то первого января 1586 г. и ее значения в истории львовского ставропигиона и Галицкой Руси. *Времинник : научно-литературные записки львовского ставропигиона за 1936 и 1937 гг.* Львов, 1937. Ч. 2. С. 7.
86. Корж-Усенко Л. Історіографічний вимір становлення вищої освіти в Україні. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 2. С. 59–63.
87. Корнішко О. Становлення патріотичного виховання в IX–XVIII ст. *Рідна школа*. 2003. №4. С. 72.
88. Кособуцька Г. Милосердя членів братств як вияв менталітету українського народу. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2008. Вип. 13. С. 3–9.
89. Костомаров М. О причинах и характере унии в Западной России / Соч. канд. 1 отд-ния Филос. фак. Николая Костомарова, написано для получения степ. магистра ист. наук. Харьков : Унив. тип., 1841 (обл. 1842). 119, [8] с.
90. Костомаров Н. И. Князь Константин Константинович Острожский. *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*. Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1874. Вип. 3. С. 535–561.
91. Костомаров Н.И. Об отношении русской истории к географии и этнографии. *Собр. соч.* Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1903. Т. 3. 383 с.
92. Коялович М. О. Шаги к обретению России. Минск : Изд-во Белорусского Экзархата, 2011. С. 288. 752 с.
93. Коялович М. Чтения о церковных западно-русских братствах. *День*. 1862. 8 сентября – 20 октября. № 43–44.
94. Коялович М.П. Литовская церковная уния : исслед. Санкт-Петербург : Тип. Тихменева, 1859–1861. Т.1. 322 с., Т. 2. 459 с.
95. Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвижинське братство. Луцьк : Надстиря, 1996. 52 с.

96. Крип'кевич І. Львівська братська школа XVI–XVIII ст. *Українська школа*. 1926. Т. 1. (XXXV) С. 1–10.
97. Крип'якевич І. Українські госпіталі у Львові в XVI–XVII ст. *Лікарський вісник*. Львів, 1930, № 1. С. 15.
98. Крип'якевич І. Історія Львівської Русі в першій половині XVI ст.: дослідження та матеріали / упоряд. М. Капраль. Львів [б. в], 1994. 394 с.
99. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст. : дослідження і матеріали. / упоряд. М. Капраль. Львів : б. в, 1994. 394 с.
100. Крыловский А. С. Львовское ставропигиальное братство : опыт церковно-исторического исследования / соч. А. Крыловского. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1904. [2], XXII, [4] 314, 230 с.
101. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Санкт-Петербург : Изд. т-ва "Обществ. польза", 1874. Т. I. 374 с.
102. Куліш П.А. Отпадение Малоросии от Польши (1340–1654). *Чтения в Обществе любителей истории и древностей российских*. 1888. Т. 1. Кн. 2. Ч. 3. С. 27.
103. Лабенский Ф. К истории Львовской епархии в вторую половину XVII в. *Вестник Народного дома*. Львов, 1907. Февраль. № 2. С.25–28.
104. Лабенский Ф. Русские церкви и братства на предградиях Львовских. Материалы по истории гор. Львова. Львов : Ставропигийский институт, 1911. 37+2 с.
105. Лазорак Б. Два документи львівського кушніра Василя Реваковича на "Мікрошовський" ґрунт: з архіву львівського Богоявленського братства (1654, 1669 рр.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Коло, 2014. Вип. 17–18. С. 461–466.
106. Лазорак Б. Церковні братства Львівсько-Кам'янецької єпархії (XVII ст.) : автореферат дис. ... кан. іст. наук : 07.00.01 / Луцький національний університет ім. Лесі Українки. Луцьк, 2012. 20 с.
107. Лебединский П. По вопросу О начале Киевской Академии: Ответ С. Голубеву. Оттиск из февральской книжки "Киевская старина" за 1885 г.

108. Лебединцев Ф. Братства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1862. Отдел второй. № 8. С. 258–274; № 9. С. 310–325.
109. Левицкий О. О Брестской церковной унии 1596 г. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. 1896. Кн.11. С. 36–39;
110. Левицкий О. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в 16–17 вв. *Киевская старина*. 1884, август. С. 627–654;
111. Левицкий О. Причина, вызвавшая Брестскую унию. *Киевские епархиальные ведомости*. 1897. № 8. С. 408–411.
112. Левицкий О. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та Унія. *Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI–XVIII ст.* Львів, 1900. С. 1–80.
113. Левицкий О. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та унія. / М. Грушевський, О. Левицкий. *Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI–XVIII ст.* Львів : друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1900. С. 3–162.
114. Линчевский М. Педагогия древних братских школ. *Труды Киевской духовной Академии*. 1870. № 7–9. С.107–154.
115. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Львів : Дружина, 1933. С. 96.
116. Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. Київ : Дніпро, 1990. 408 с.
117. Лукашова С. С. Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. Москва : РАН, 2006. 319 с.
118. Лукашова С. С. Взаимоотношения клира и объединений мирян в восточных землях Речи Посполитой в к.16 в. – М.: автореф.к.и.н., 2001 г. 23 с.
119. Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-літтю Луцького Хрестовоздвиженського братства Луцьк, 28–29 вересня 2017 року. Луцьк, 2017, 478 с.

120. Львовское Ставропигиальное братство и его деятельность на защиту православия в XVI столетии до насильственного введения унии в Западно-русском крае. *ВВВ*. Ч. неоф. 1868. № 13. С. 303–316; № 15. С. 393–406; № 19. С. 543–560.
121. Макарий, (Булгаков). История Русской церкви. Санкт-Петербург : Типография Р. Голике, 1879. Т. 9. С. 33.
122. Максимович М. А. Записки о первых временах Кевского Богоявленского братства : *Собр. соч.* Киев, 1877. Т. 2.
123. Максимович М. О памятниках Луцкого Крестовоздвиженского братства. *Киевлянин*. 1841. С. 311–323.
124. Максимович М. О перших временах Києво-Богоявленського братства : посвящ. Киев. Духов. Акад., 28 сент. 1869 г. Киев : В Тип. Києво-печерської Лаври, 1869. С. 349 – 386.
125. Малышевский И. Заметки по поводу мнения, будто патриарх Иеремия посещал Киев в 1588 или 1589 гг. *Труды Киевской духовной Академии* за декабрь 1885 г. Киев , б. г. С. 656–674.
126. Марченко М. Історія української культури : з найдавніших часів до середини XVII ст. Київ : Радянська школа, 1961. 284 с.
127. Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI– першій половині XVII ст. *Наукові записки інституту мови та культури АН УРСР*. Київ, 1946. Т. 2. С. 3–20.
128. Матисякевич З. Український археограф Я. Ф. Головацький ; АН України ; Ін-т укр. археографії. Київ : 1993. 17 с.
129. Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1954. 158 с.
130. Метр. Великий А. Г. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. – Л. : Місіонер, 1999 . – (Українська духовна бібліотека). Т. 3 : XIV- XV- XVI ст. – [Б. м.] : [б.в.], 1999. 280 с.: іл.

131. Менько В. Історичні дослідження XIX – початку XXI ст. благодійної діяльності православних церковних братств київської митрополії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Коло, 2011. Вип. XIV–XV. С. 242–251.
132. Миллер Г. и Рубан В. О Киевских училищах. *Старина и новизна*. 1773. Ч. II. С. 107–126.
133. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Луцька міська громада: історія, традиції, люди : науковий збірник* : матеріали XXVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9–10 листопада 2007 р. Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 148–151.
134. Митюров Б. Львівська братська школа в XVI–XVII ст. *Нариси історії Львова*. Львів, 1956. С. 87–95.
135. Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв. / под. ред. действ. члена Академии пед. наук СССР проф. А. Р. Мазуркевича. Київ : Радянська школа, 1968. 112 с.
136. Мірчук І. Історія української культури. Мюнхен, 1949;
137. Мончаловскій О. Типографія Ставропігійскаго Інститута. *Временник института ставропигійского съ месяцесловомъ на годъ простый* 1907. Львовъ, 1906. С. 181–194.
138. Мочульский В.Н. Просвещение на Юге России в связи с общими мерами по образованию в царствование императрицы Екатерины. *Записки Императорского Новороссийского университета*. Одесса : Тип. штаба округа, 1897. 20 с.
139. Мудрий М. Галицьке русофілство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. / НАН України ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2001. Випуск 9 : ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 254–280.
140. Мухин Н. Киевский братський училищный монастырь :

исторический очерк. Київ : Типографія Г. Т. Корчак-Новицького, 1895. 407 с.

141. Новицька-Єжова А. Орден базиліан и его культурно-просветительская деятельность на украинско-белорусско-литовских землях Речи Посполитой. *Словяноведение*. 1996. № 2. С. 34.

142. Оборин Н. Львовские украинские шпиталь XVI–XVIII века. *Советское здравоохранение*. 1958. № 4. С. 48–56

143. Огієнко І. Історія українського друкарства. / проф. Ів. Огієнко. Львів : Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1925. Т. 1 : *Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII в.в.* 418 с. Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка ; т. 19–21.

144. Огієнко І. Українська церква. Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1942. Т. 1 : *Нариси з історії Української Православної Церкви*. 234 с.

145. Огієнко І. Українські церковні братства, їх діяльність та значення. «Наша культура». Варшава, 1937. Кн. 1. С. 1–9.

146. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / упоряд., авт передмови М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2007. 536 с.

147. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик ; ред. кол.: Ю. П. Дяченко, В. О. Замлинський, Л. Г. Мельник, Ю. М. Мушкетик, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. П. Тараник, Ф. П. Шевченко (голова). Київ : Либідь, 1994. 448 с.

148. Оглоблин И. Арсений Злассонский и его описание путешествия в Московію. *Историческая библиотека*. \1877. С. 135 – 178.

149. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. С. 12–29.

150. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI початок XVIII ст.) : тексти і дослідження . Київ : Наук. думка, 1988. 568 с.: іл.

151. Папков А. А. Братства : очерк истории западнорусских православных братств. Москва : Свято-Троїцька Сергієва лавра, собств. тип.,

1900. IV, LXIV, 292, 22, 6, XXXIX с.

152. Папков А. А. Эпоха преобразования западно-русских церковных братств (1586–1600 гг.). *Богословский вестник*. 1897. Т. 4. № 11. С. 200–239.

153. Петров Н. Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796). Київ : Труды Киевской духовной академии, 1906. 121 с.

154. Петрушевич А. О начале книгопечатания на Руси вообще, а в городе Львове в особенности. Львов, 1884. С.137–142.

155. Петрушевич А. Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства. *Временник Ставропигийского Института*. Львів, 1880. С. 137–148.

156. Петрушевич А. Дополнения ко Сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 год./ Антін Петрушевич. Львов : Изд. Галицко-Русская Матица, 1896. Ч. I. 4+III+939 с.

157. Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год. Львов : Изд. Галицко-Русская Матица, 1874. Т. I. 700 с.

158. Петрушевич П. Строй и задачи народного образования у православных народов на Балканском полуострове. Київ : Тип. С. В. Кульженко, 1900–1901. Вып. 1, 2. С. 113.

159. Пичета В. И. Белоруссия и Литва. XV – XVI вв. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1961. 815 с.

160. Покровський М. Н. Русская история с древнейших времен. Институт истории Коммунистической академии. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1924. Т. 2. 327 с.

161. Полетика Г. Записки О начале Киевской Академии. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. 1896. Кн. 11. Отд. III. С. 49–59.

162. Полонська-Василенко Н. Братства на Україні. *Минуле і сучасне*. Мюнхен, 1949. 150 с.

163. Попов А. Пирь и братчины. *Архив историко-юридических сведений относящихся до России* / изд. Н. Качаловым. Москва : Тип. А. Насіння, 1854. Кн. 2. Пол. 2. С. 19-41.

164. Портнов А. Обличчя й образи української історіографії ХХ ст. Київ : Критика, 2011. 231 с.
165. Потимко О.З. Братські шпиталі Львова XVI–XVIII ст. *Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної академії наук України : збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2005. Т. 10. С. 97–116.
166. Потимко О.З. Розвиток медицини у Львові в XVI–XVIIIст.: Історіографія проблеми : автореф. дис. ...канд. іст.наук : 07.00.06. Львів, 2007. 28 с.
167. Рамазанова Д. Н. Бытование первой Греко-славянской грамматики (Львов, 1591 г.) в славянских землях в XVII–XVIII вв. *Федоровские чтения*. 2003. С. 277–284.
168. Родников В. П. История педагогики общей и русской. Київ, 1916. С. 89.
169. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусії в XVI–XVIII в. Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. С. 153.
170. Савчук Г. До питання про «занепад»українського друкарства в Галичині у XVIII столітті. *Вісник Львівського ун-ту*. Львів, 2009. Вип. 4. С. 28–35. Серія книгозн. бібліот. інф. технол.
171. Свенціцкий І. Початки книгопечатання на землях України. В пам'ять 350 літя першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573. Жовква : Печатня монастиря чина св. Василя В. 1924. 245 с.
172. Скабаланович Н. Западноевропейские гильдии и западно-русские братства. *Христианские чтения*. 1875. № 9–10. С. 271–87.
173. Соловьев С. Братчины. *Русская беседа*. 1856. Т. IV. С.108–117.
174. Соловьёв С. История России с древнейших времён : в 6 кн. Санкт-Петербург : Товарищество «Общественная польза», 1851–1879. 726 с.
175. Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропігії ЗНТШ. Львів. 1911. Т. 106; 1912, Т. 108; 1913, Т. 114, 115.
176. Теория и методология исторической науки : терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва : Аквилон, 2014, 576с.

177. Тимошенко Л. Криза церковного життя Київської православної митрополії наприкінці XVI ст.: інтерпретації істориків і свідчення джерел. *Дрогобицький краєзнавчий збірник : збірник наукових праць*. Дрогобич : Коло, 2008. Вип. XI–XII. С. 96–116;
178. Тимошенко Л. Програма реформування Церкви у фундаційних та статутних документах і релігійних практиках мирянських організацій Київської митрополії доби Берестейської унії (друга половина XVI – початок XVII ст.) *Львівська Ставропігія : історія, персоналії, взаємини*. Львів : Логос, 2017. С. 7–43.
179. Тимошенко Л. Рукописна книга братства дрогобицької церкви Святого Юрія (середини XVII– XVIII ст.) . *Дрогобицький краєзнавчий збірник : збірник наукових праць*. Дрогобич : Коло, 2005. Вип. IX. С. 503–519.
180. Тимошенко Л. Магістерська дисертація Миколи Костомарова "О причинах и характере унии в Западной России". *Проблеми гуманітарних наук*. Серія Історія. Дрогобич : Посвіт. 1998, № 2. С.75–85.
181. Титов Ф. И Западная Русь в борьбе за веру и народность в 17–18 вв. (1654–1795 гг.). Киев : Изд. С. В. Кульженко, 1905. Т. 1. 2-я половина. 275 с.
182. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Киев : Типография Киево-Печерской Успенской Лавры. 1915. С. 25.
183. Титов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні. Київ, 1924 та ін.
184. Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI початку XIX ст., Київ, 1924.
185. Ульяновский В. Жизнь и творчество отца Федора Титова / Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915) : *Историческая записка* / сост. профессор протоиерей Федор Титов : 2-е изд, дополнен. Київ : Гопак, 2003. С. XLIV–CXXVI.
186. Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні : доповіді і повідомлення наукової конференції 4–5 квітня 1996 р. Львів, 1996. 352 с.

187. Фазан М. Освітньо виховна система братських шкіл. *Педагогічний пошук : наук.-метод. вісн.* 2010. № 3. С. 45–48.
188. Федорів Ю. Церковні братства. *Церковний календар альманах на 1974 рік.* Чикаго (США), 1974. 192 с.
189. Фефелова О. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII веков : автореф. дис. ...канд. ист. наук : 07.00.02 Томск, 2001. 24 с.
190. Филарет (Гумилевский), митр. История русской церкви. Москва : Университетская типография, 1847. Т. 3. 273 с.
191. Филарет (Гумилевский), митр. История русской церкви. Москва : Университетская типография, 1847. Т. 4. 356 с.
192. Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях / соч. свящ. магистра Иоанна Флерова. Санкт-Петербург : Н. Г. Овсянников, 1857. [4], IV, 200 с.
193. Фонкич Б. Новые работы по истории греческой культуры послевизантийского периода. *Византийский временник.* 1975. Т. 36. С. 194–199.
194. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. *Зібрання творів у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 55.
195. Франко І. Дві унії (Образок з історії Русі при кінці XVI віку). *Зібрання творів у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1985. Т. 46. Кн.1. С. 586.
196. Франко І. До історії церковних братств на Галицькій Русі. *ЗНТШ.* Т. XXI. 1898. С. 1.
197. Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над “Богогласником”. *Зібрання творів у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1983. Т. 39. С. 141.
198. Франко І. Иоанн Вишенський (Новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности). *Зібрання творів у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1980. Т. 27. С. 320.

199. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання творів у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 230.
200. Франко І. Причинки до історії України-Руси. Часть перша. *Зібрання творів у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1986. Т. 47. С. 442–443.
201. Фроловський Г. Пути руського богословия. Париж : Умса Pres, 1937. 500 с.
202. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань : Типо-литогр. Императ. Ун-та, 1898. XIII. 524 с.
203. Хижняк З.І. Киво-Могилянська академія. Київ : «Вища школа», 1981. 234 с.
204. Царьова Н. Олександр Іляшевич та перша розвідка з історії Львівського Успенського ставропігійського братства. *Вісник Львівського університету.* Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 2. С.73–87.
205. Циганик М. Постать Дениса Зубрицького в наукових возіях Івана Франка. *Вісник Львівського університету.* Серія філологічна. 2015. Вип. 62. С. 229–236.
206. Черкасов О.В. Братські школи у висвітленні вітчизняної історичної науки середини XIX – початку XX ст. *Український історичний журнал.* 2002. № 3. С. 74–84.
207. Чернов Ю. Братські школи України XVI– XVII століття як унікальне явище народної творчості в системі організації педагогічного процесу. *Шлях освіти.* 2001. С. 40–44.
208. Четыркин Ф. Древнее Луцкое Хрестовоздвиженское братство (1617–1712). *ВВВ.* Ч. неоф. 1871. № 11. С. 345–354; № 12. С. 372–383; № 13. С. 410–416.
209. Чижевський Д. Філософія на Україні. Спроба історіографії питання. Прага : Український Громадський Видавничий Фонд, 1929. 200 с.

210. Шараневич И. И. Николай Красовский (Миколай Красувський) от года 1686 до года 1692 писарь управления, а от г.1692 до г.1697 – старійшина Ставропигийского братства во Львове. *Исторический очерк с прибавкою современных записок из сессийных книг и реестров Львовского Ставропигийского братства. «Літопис інституту ставропигійського за 1894 г.»*, Львов, 1895. 171 с.
211. Шелухін С. Школа за 2000 лет до наших дней. Київ, 1911. 32 с.
212. Шеретюк В. М. Православна церква Правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 19 с.
213. Шотко В. До питання про історію братств і їх шкіл на Україні в кінці XVIпочатку XVIIст. *Наукові записки Донецького педінституту*.1956. Вип. 4. С. 103.
214. Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788) : источниковедческое исследование. Москва : Языки славянской культуры, 2009. С. 25. 665 с.
215. Шустова Ю. Э. Судебный процесс Львовского Успенского братства против городского магистрата (1596–1746 гг.). *Народ и власть : исторические источники и методы исследования* : материалы XVI науч. конф. Москва, 30–31 янв. 2004 г. Москва, 2004. С. 382–385.
216. Шустова Ю. Э. Типография Львовского братства как преемник книгоиздательской традиции Ивана Федорова. *Федоровские чтения : 2003* / сост. М. А. Ермолаев, А. Ю. Самарин ; отв.ред. Е. Л. Немировский. Москва : Наука, 2003. С. 257–276.
217. Щурат В. Два письма еп. Іннок. Винницького. Причинок до історії западно-рускої Церкви XVII в. *Шематисм всего клира греко-католического епархий соединенных Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рок вод рож. Хр. 1907*. Жовква : Вид-во оо. Василіян, 1906. С. XXXVI–XLVIII.
218. Яременко П. К. Стефан Зизаній – український полеміст кінця XVI ст. *«Радянське літературознавство»*. 1958. № 2. С. 44.

219. Ясиновський Ю. Львівське Успенське братство та українська музика // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення... – Львів, 1996. С. 61–85.
220. Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. *Україна модерна*. 2007 (1), ч. 12. С. 97–128.
221. Bandtke J. Historia drukarńw Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim jako i krajach zagranicznych, w których polskie dzęła wchodzily. Kraków : Drukarnia Józefa Małeckiego. 1826. T. I. S. 381–388.
222. Bardach J. Bractwa cerkiewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej XVI–XVII w. *Kwartalnik Historyczny*. 1967. T. 74. S. 77.
223. Bober A. Historia drukarni i stowarzyszeń drukarskich we Lwowie w XVI–XVIII w. Lwów. 1924.
224. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa ; Kraków : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1881. T. 2. 398 s.
225. Chodynicki I. Historia miasta Lwowa. Lwów : Nakład Karola Bogusława Pfaffa, 1829. S. 409+420.
226. Chodynicki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. 1370–1632. Warszawa : Kasa im. Mianowskiego, 1934. 632 s.
227. Cwikła L. Działalność edukacyjna prawosławnych bractw cerkiewnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku. *Rocznik Nauk Społecznych*. 2004. T. XXXII, zeszyt 2. S. 95–108.
228. Їwikła L. Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344–1795. Lublin, 2006. 340 s.
229. Franko I. Charakterystyka literatury ruskiej 16–17 w. *Kwartalnik Historyczny*, 1892. № 4. S. 693–727.
230. Franko I. Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 r. *Kwartalnik Historyczny*, 1895, s. 1–22.

231. Isaievych I. Confraternities of laymen in early modern Ukraine and Belarus. *Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. International Conference*. Rome, 28 April – 6 May 1990. Lublin – Rome, 1994. P. 175–198.
232. Isaievych I. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton ; Toronto, 2006. XXXI + 324 p.
233. Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku. Toruń. 2008. S. 267.
234. Korzon T. *Historia nowożytna*. Kraków : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1889. T. 1. Do 1648 roku. 321 s.
235. Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r. Lwów : Towarzystwo Naukowe we Lwowie, 1933. 224 s.
236. Likowski E. Unia Brzeska (r. 1596). Warszawa : Gebetner i S-ka, 1907. 358 s.
237. Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku. Rzeszów : Wyd. UR, 2005. 336 s.
238. Lorens B. Unickie bractwo Świętego Onufrego w Jarosławiu. *Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie*. 1999. № 36. – S.63-71.
239. Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów : Księgarnia H. Altenberga, 1902. 306 s.
240. Milkowicz W. Zum 300 jährigen Jubiläum der Berester Kirchenunion in Polen vom Jahre 1596. *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*. 1896. N.67. 20 März. S. 3–7; N. 68.–21 März. S. 3–7.
241. Mironowicz A. Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej. Białystok : Offset-print, 2003. 207 s.
242. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. Ed. W. Milkowicz. T.1, 2. Leopoli : s.n., 1895, 1898.
243. Ptaśnik J. Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku. *Kwartalnik Historyczny*, 1925. S. 240–250.

244. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego, *Kwartalnik Historyczny*, 1897, s. 255.
245. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego. *Kwartalnik Historyczny*, 1894, s. 575–576.
246. Zagórski W. O szkole grecko-słowiańskiej w Lwowie. *Museum*, 1893. Z. 9, 10. S. 819–825.
247. Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. Lwów : t. Staup. inst., 1844. 492 s.
248. Zubrzycki D. Die Staupigianische griechisch-katholische Kirche und das mit ihr vereinigte Institut in Lemberg. *Neues Archiv für Geschichte, Staatenkunde. Literatur und Kunst*. Wien. № 77. S. 605–609.
249. Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach. Lwów : Druk Instytutu Staupigiańskiego, 1836. – 90 s.

Рецензії та бібліографічні огляди

250. Бойко М. Бібліографія церковного життя на Волині. Блумінгтон Індіана (США), 1974. 238 с.
251. Грушевський М. [Рецензія] Н. С. Кедровъ. Древне-русскія братства (Русскій Архивъ, 1901 т. II с. 305–336). *ЗНТШ*. Львів, 1902. Т. XLIX. С. 23.
252. Грушевський М. [Рецензія] А. А. Папков. Братства. Очерк истории западнорусских православных братств, *Сергієва лавра*, 1900. *З Н Т Ш*. Львів, 1902. Т. XLIX. С. 21.
253. Іщак А. Рец.: Заикин В. Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и "соборность" в Киевской митрополии в XVI и XVII веках. Варшава, 1930. *Богословія*. 1932. Т. 10 ч. 4. 321–323.
254. Капраль М. Знахідки і втрати джерелознавчого дослідження про Львівське братство. Рецензія на: Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788). Источниковедческое исследование. Москва, 2009. 648 с., ил. (Россия и Христианский Восток.

Библиотека; Вып. 8). *ДКЗ* / ред. кол. Л. Тимошенко, Л. Винар, Л. Войтович, Я. Ісаєвич та ін. Дрогобич : Коло, 2009. Вип. XIII. С. 367.

255. Києво-Могилянська академія у документах і рідкісних виданнях Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. Видання XVIII – першої чверті XX ст. : матеріали до бібліографічного покажчика. / Академія наук України ; Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Національний університет "Києво-Могилянська академія". Київ, 1995. 756 с.

256. М. К. Рец.: Заикин В. Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и "соборность" в Киевской митрополии в XVI и XVII веках. Варшава, 1930. *Добрый пастир*. 1931. Т. 1. ч. 2. С. 154–156.

257. Патрило І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви : [у 3 т.] Рим : [б.в.], 1975 - 1995. (Записки ЧСВВ : серія 2, секція 1).

258. Соболевский А. История Киевской духовной Академии. вып. 1 "Период домогилянский" С. Голубева (рецензия. Київ, 1886. *Вырезка из журнала Министерства народного просвещения*. Ч. ССL. Отд. 2.

259. Срібний Ф. Рецензія на книгу : Криловський А. Львовское Ставропигиальное братство. Киев, 1904. *ЗНТШ*. 1907. Т.75. Кн.1. С. 176–190.

260. Тимошенко Л. [рец на:] Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII–XVIII wieku. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. 336 s. *ДКЗ*. 2005. Вип. IX. С. 572–580.

261. Ціховський Генрик. Рец.: Заикин В. Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и "соборность" в Киевской митрополии в XVI и XVII веках. Варшава, 1930. *Записки ЧСВВ*. 1931. Т. 4. Ч.1–2. С. 78–385.

Навчальна та довідкова література

262. Енциклопедія Львова / за ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів : “Літопис”, 2010. 736 с.

263. Ісаєвич Я. Бібліографічний покажчик / упор. М. Боянівська ; наук. ред. Ю.Ясіновський. Львів. 1999. 205 с.
264. Ісаєвич Я. Братства. *Енциклопедія історії України* : / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В 688 с.: іл. : URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Bratstva> (останній перегляд : 22.03.2021).
265. Історія СРСР / за ред. Б. Д. Грекова, С. В. Бахрушина, В. І. Лебедева. Київ : Держполітвидат УРСР, 1950. Т. I. С. 475.
266. Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ "Київський університет", 2016. С. 123.
267. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза, 2000. С. 40. (256 с.).
268. Советская историческая энциклопедия. / гл. ред. Е. М. Жуков ; ред. кол.: Е. А. Болтин, В. П. Волгин, Е. А. Волина (отв. секр.), Б. Г. Гафуров, А. А. Губер, Я. Я. Зутис, А. Р. Иоаннисян, М. И. Кузнецов, П. А. Лавров, И. И. Минц, Г. Д. Обичкин, С. Н. Покровский, И. И. Потехин, А. Л. Сидоров, В. В. Струве, М. Н. Тихомиров, В. М. Хвостов. Москва : Государственное научное издательство "Советская энциклопедия", 1962. Т. 2 : БААЛ–ВАШИНГТОН 1023 с.
269. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник : у 3-х кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1 : *Середина XV – кінець XVI* с. 256 с.
270. Kuźmak K., Szegda M. Cerkiewne bractwa. *Encyklopedia katolicka*. T.III.Lublin, 1995.S.14–18;

ДОДАТКИ

Додаток А

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

9. **Менько В.** Церковні братства Волині в історіографії другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2009. Випуск ХІІІ. С. 146–155.

10. **Менько В.** Історичні дослідження ХІХ – початку ХХІ ст. благодійної діяльності православних церковних братств Київської митрополії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2011. Випуск ХІV–ХV. С. 242–251.

11. **Менько В.** Церковні братства Галичини і Волині ХVІІ – ХVІІІ ст. в дослідженнях о. Антіна Петрушевича (на прикладі «Сводной Галицко-Русской летописи»). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич : Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 14–21.

12. **Менько В.** Церковні братства Галича в інтерпретації істориків. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. 2020. Випуск 3/45. С. 305–314. Серія Історія.

13. **Менько В.** Церковні братства в громадсько-політичному та етноконфесійному житті ХVІ–ХVІІ ст. у світлі української історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука*. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2021. Вип. 35. С. 87–96. Серія: Історія.

14. **Менько В.** Православні братства України в історіографії XIX – початку XXI ст.: джерелознавчий аспект. *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич* : Видавничий дім «Гельветика». 2021. Випуск 6/48. С. 43–64. Серія Історія.

Статті у виданнях, що індексуються у міжнародній наукометричній базі даних Web of Science

15. **Men'ko V.** The origin and ontogenesis of orthodox church brotherhoods in Ukraine and Belorussia in the works of representatives of Russian historical science (the 1850s – beginning of the XX century). *East European Historical Bulletin* / [chief editor VasylIlnytskyi]. Drohobych : «Posvit», 2018. Issue 7. P. 16–22.

Статті у закордонних виданнях

16. **Men'ko V.** The Origin Theories of Orthodox Church Fraternities: Interpretation Peculiarities in Ukrainian Historical Science of the End of 19th – Beginning 20th Century. *Spheres of culture*. Volume II. Lublin. 2012. P. 253–259.

Сучасне перевидання дослідження Д. Зубрицького «Хроніка Ставропігійного браства», що вийшло друком в 2011 р. у львівському видавництві «Апріорі».

О ПРАВОСЛАВНЫХЪ
ЦЕРКОВНЫХЪ БРАТСТВАХЪ,

ПРОТИБОВОРСТВОВАВШИХЪ УНИИ ВЪ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ,
ВЪ XVI, XVII, И XVIII СТОЛѢТІЯХЪ.

*Созижду Церковь Мою, и врата
адова не одолѣють ея*
Мат XVI, 18

СОЧ СВЯЩЕННИКА, МАГИСТРА,

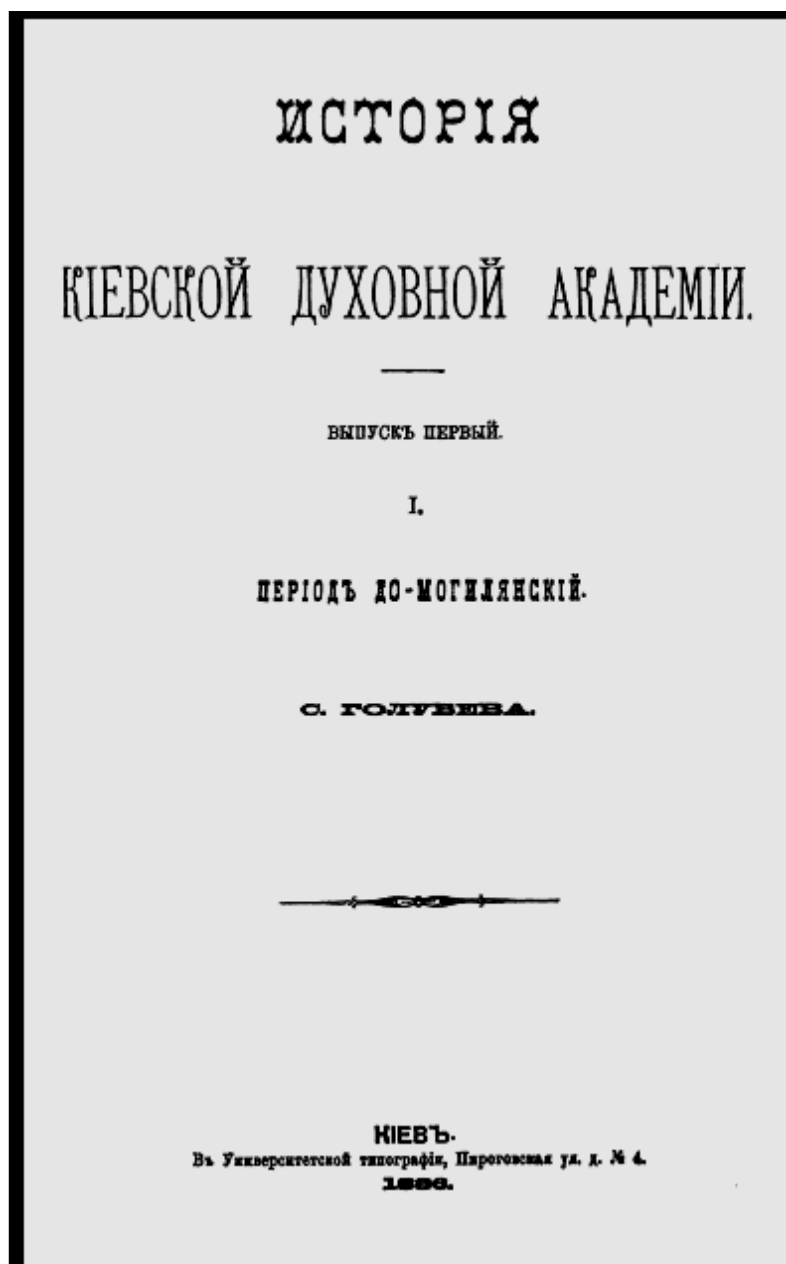
Іоанна Флерова.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

ИЗДАНИЕ КНИГОПРОДАВЦА Н. Г ОВСЯННИКОВА.

1857.

Титульна сторінка праці І. Флерова «Про православні церковні братства, що протистояли унії в Підвенно-Західній Росії в XVI, XVII і XVIII століттях».
Вийшла друком в 1857 р. у Санкт-Петербурзі.

Титульна сторінка видання першої частини дослідження С. Голубева «Історія Київської духовної академії», що вийшла у світ в друкарні Київського університету Св. Володимира в Києві у 1886 р.

А. А. ПАПКОВЪ.

БРАТСТВА.

Очеркъ исторіи западно-русскихъ православныхъ братствъ.

СВЯТО-ТРОИЦКАЯ СЕРГІЕВА ЛАВРА.
СОВСТВЕННАЯ ТИПОГРАФІЯ.
1900.

Титульна сторінка праці О. Папкова «Братства. Нариси історії західно-руських православних братства». Надрукована в друкарні Свято-Троїцької лаври в Сергієвому Посаді в 1900 р.

Титульна сторінка праці О. Криловського «Львівське Ставропігійне братство. Досвід церковно-історичного дослідження», що вийшла друком у Києві в 1904 р.

1521—1528, і зараз же йдуть акти в другій половині XVI в. Найбільш численні акти про земельні відносини (спеціальних прикмет татарського землеволодіння завважити всеж таки не можна) і акти про різні кримінальні справи: сварки, бійки, напади etc. — в сім Татарі від решти шляхти литовської не відрізняли ся. Детайлів татарського життя виступає мало: східні ймення, згадки про царей, уланів, кадіїв та нулх, згадки про „писмо арапско" та деякі подробиці східного мусульманського похоронного ритуалу. Се свідчило б про швидку асиміляцію Татар з загальною людністю сих країн. З поодиноких актів завважимо N 144 (1595) — обережність в признаванню шляхецтва за Татарами: окрім свідомства царевича остринського ще треба було свідомства від посла царя Перекопського; N 292 цікавий факт — сказати по теперішньому — бойкоту цілим селом (Сорок Татар) одного Татарина з тогож села, Рудзевича: причину сього толкував собі сам Рудзевич тим, що вони хотіли його ажити таким чином зі сьвіта і забрати його маєток. Згадаємо також деякі цікаві сліди східної фразеології, що такою дивною здасть серед звичайної актової мови в. к. Литовського: наприклад в однім тестаменті Татарин пише, що він задалегідь робить сей тестамент, знаючи, що „gżdeca żywota śmierci postanowiwszy w konsystorze niebeskim konstytucyą, a postanowiwszy raz człowiekowi umrzeć nie zwykł odmieniać..." (с. 473). Переджова Ф. Добрянського дає загальний начерк татарської колонізації Литви (на с. XXIII—XXVI коротенькі етнографічні звістки про сьогочасних литовських Татар), переглядає окремі групи, на які можна поділити вібрані акти, і докладніше встановлюєть ся на змісті поодиноких більш цікавих документів.

Ол. Грушевський.

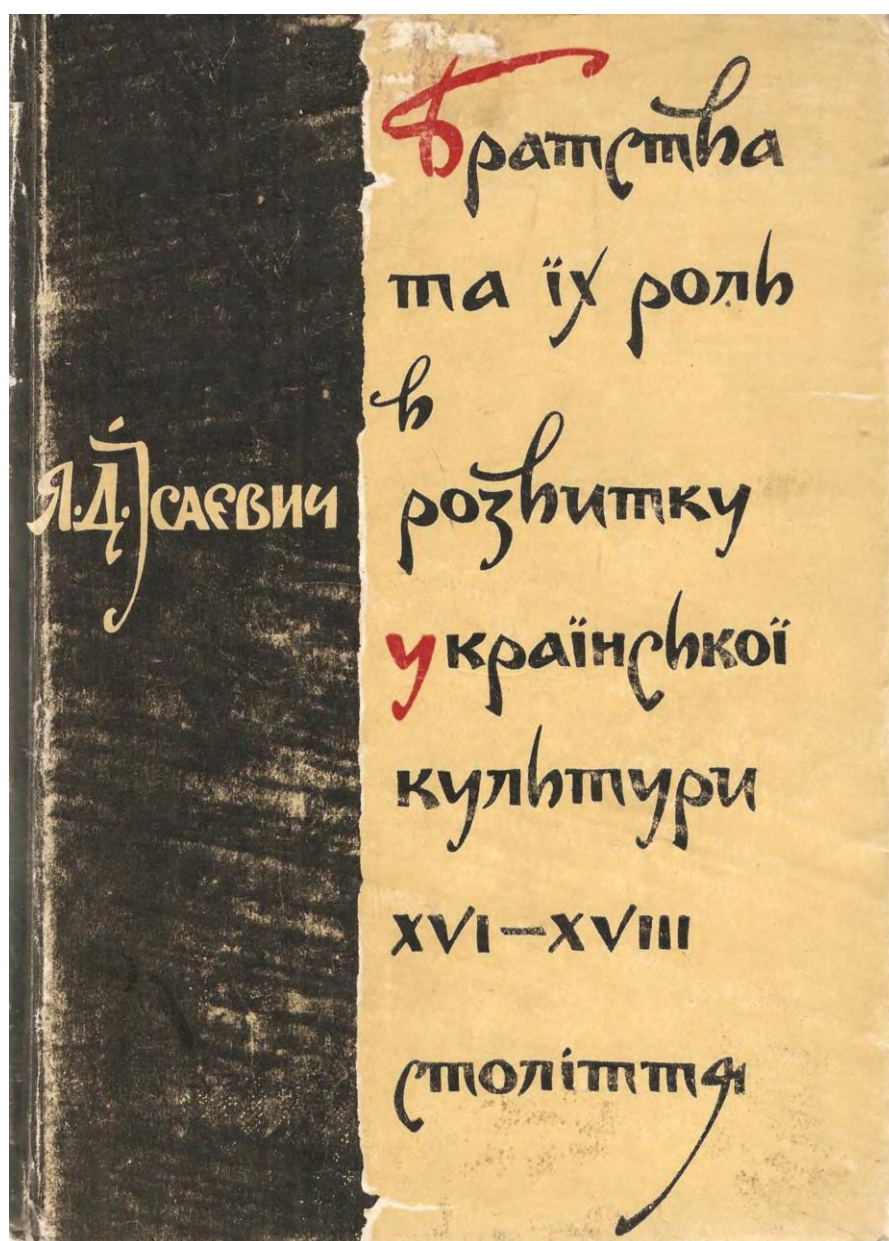
Львовское Ставропигіальное Братство, Оннытъ церковно-историческаго наследованія, А. Крыловскаго, К., 1904, ст. XXII+314+230.

Архивъ Юго-Западной Россіи, часть первая, томъ X, XI і XII, К., 1904, ст. 28+967, 158+772, 123+748.

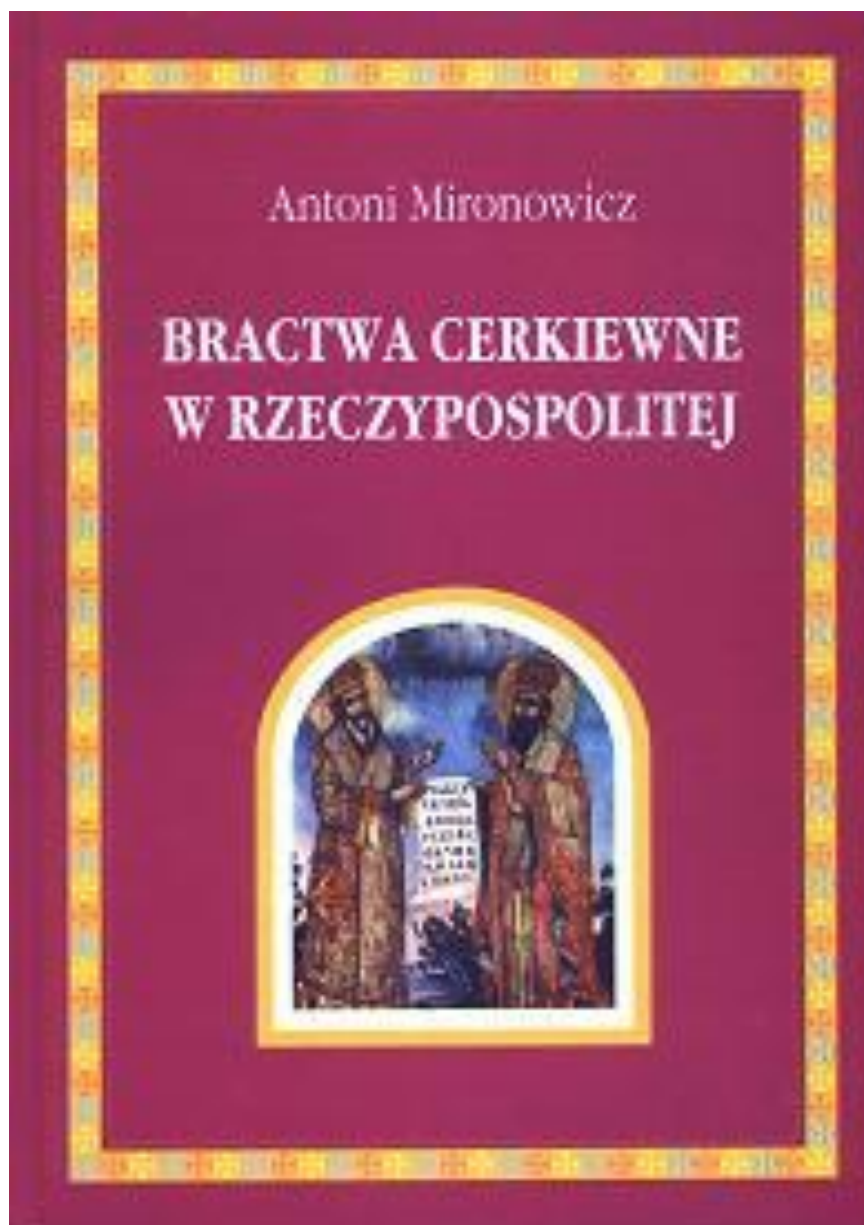
Робота д. Крыловскаго складає ся в двох головних частин: в самій його праці про львівську Ставропігію і в актів ним виданих. Історія львівського братства появилася насамперед, як вступні статі до виданих ним документів в Архиві Юго-Западной Россіи, части першої, т. X, XI і XII, а опісля вийшла особною відбиткою, яку автор доповнив ще вступною главою про братства і додав ще при кінці кількадесять документів, як додатки. Документами-ж зайняті три грубі томи Архива.

Сама робота д. Крыловскаго про львівську Ставропігію дає менше, ніж з її титулу можна-б надіятися, бо представляє лиш історію сего

Перша сторінка рецензії Ф. Срібного на працю О. Криловського «Львівське Ставропігійне братство». Вийшла друком в «Записках НТШ», т. 75. 1907 рік.

Видання праці Я. Ісаєвича «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVII століття», що вийшла у світ в 1966 р. у київському видавництві «Наукова думка»

Видання дослідження А. Міроновича «Церковні братства в Речі Посполитій»,
що вийшла друком в 2003 р. в Білостоку (Польща).

Праця Ю. Шустової «Документи Львівського Успенського Ставропігійного братства (1586–1788). Джерелознавче дослідження».
Надрукована в 2009 р. в Москві (Росія).
